

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.822>

<https://orcid.org/0000-0002-8964-3349>

VILNIAUS UNIVERSITETAS

LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

Greta Štikelytė

Atminties konfliktų struktūra ir raiška lietuvių ir lietuvių diasporos Holokausto (po)atminties literatūroje

DAKTARO DISERTACIJA

Humanitariniai mokslai,
filologija (H 004)

VILNIUS 2025

Disertacija rengta 2019–2024 metais Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.

Mokslinė vadovė – prof. dr. Dalia Satkauskytė (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, filologija – H 004).

Mokslinė konsultantė – doc. dr. Loreta Mačianskaitė (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, filologija – H 004).

Gynimo taryba:

Pirmininkas: prof. dr. Nerijus Šepetys (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Nariai: dr. Jurga Jonutytė (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, etnologija – H 006);
prof. dr. Mindaugas Kvietkauskas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – H 004);
doc. dr. Jūratė Levina (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – H 004);
prof. dr. Jurgita Verbickienė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Disertacija ginama viešame Gynimo tarybos posėdyje 2025 m. rugsėjo 25 d. 13 val. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Centrinį rūmų 1 aukšto salėje. Adresas: Antakalnio g. 6, Vilnius, Lietuva, tel. +370 5 262 19 43; el. p. direk@liti.lt.

Disertaciją galima peržiūrėti Vilniaus universiteto ir Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekose bei Vilniaus universiteto interneto svetainėje adresu: <http://www.vu.lt/naujienos/ivykiu-kalendorius>.

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.822>

<https://orcid.org/0000-0002-8964-3349>

VILNIUS UNIVERSITY

THE INSTITUTE OF LITHUANIAN LITERATURE AND FOLKLORE

Greta Štikelytė

The Structure and Representation of Mnemonic Conflicts in the Lithuanian and Lithuanian Diaspora Holocaust (Post)Memory Literature

DOCTORAL DISSERTATION

Humanities,
Philology (H 004)

VILNIUS 2025

The dissertation was prepared between 2019 and 2024 at the Institute of Lithuanian Literature and Folklore.

Academic Supervisor – Prof. Dr. Dalia Satkauskytė (Institute of Lithuanian Literature and Folklore, Humanities, Philology – H 004).

Academic Consultant – Assoc. Prof. Dr. Loreta Mačianskaitė (Institute of Lithuanian Literature and Folklore, Humanities, Philology – H 004).

This doctoral dissertation will be defended in a public meeting of the Dissertation Defence Panel:

Chairman – Prof. Dr. Nerijus Šepetys (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology – H 005).

Members:

Dr. Jurga Jonutytė (Institute of Lithuanian Literature and Folklore, Humanities, Ethnology – H 006);

Prof. Dr. Mindaugas Kvietkauskas (Vilnius University, Humanities, Philology – H 004);

Assoc. Prof. Dr. Jūratė Levina (Vilnius University, Humanities, Philology – H 004);

Prof. Dr. Jurgita Verbickienė (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology – H 005).

The dissertation shall be defended at a public meeting of the Dissertation Defence Panel at 13:00 on 25 September 2025 in the Ground Floor Hall of the Central Building of the Institute of Lithuanian Literature and Folklore. Address: Antakalnio 6, Vilnius, Lithuania, phone +370 5 262 19 43; email direk@liti.

The text of this dissertation can be accessed at the libraries of Vilnius University and the Institute of Lithuanian Literature and Folklore, as well as on the website of Vilnius University: www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendorius.

TURINYS

IVADAS.....	8
1. KOLEKTYVINĖS ATMINTIES STUDIJŲ TEORIJOS	29
1.1. Kolektyvinės atminties studijų ištakos: sociologinė Maurice'o Halbwachso prieiga.....	29
1.2. Kolektyvinė, kultūrinė, komunikacinė (socialinė), politinė atmintys ir užmarštis: Janas ir Aleida Assmannai.....	30
1.3. Kolektyvinė atmintis ir istorija: nesuderinamos priešybės ar skirtingi santykio su praeitimi režimai?	33
2. HOLOKAUSTO LITERATŪROS KARTOS: ATMINTIS IR POATMINTIS	38
2.1. Holokausto atminties ir poatminties literatūra	38
2.2. Karta: biologinė, literatūrinė, mnemoninė	40
2.3. Holokausto literatūros kartų formavimasis	42
2.4. Vokietija – <i>Väterliteratur</i> , <i>Enkelliteratur</i> : santykio su istoriniais įvykiais kaita	44
2.5. Holokausto atminties literatūros kartos Lietuvoje ir išeivijoje	47
3. ATMINTIES KONFLIKTAI IR ATMINTIES REŽIMAI	52
3.1. Konflikto samprata sociologijoje	52
3.2. Atminties konfliktai	54
3.3. Istorinio konflikto dalyviai ir vėlesnės kartos: nuo aukų, nusikaltėlių ir stebėtojų prie įtrauktųjų subjektų	56
3.4. Kaltės tipai ir laipsniai	59
3.5. Holokausto historiografija: susiduriantys pasakojimai	62
3.6. Atminties veikėjai ir atminties režimai: antagonizmas, kosmopolitizmas, agonizmas	67
3.7. Atminties konfliktų analizė pasakojimuose	70
4. JULIJA ŠUKYS <i>SIBIRO TREMTIS: KRAUJAS, KARAS IR ANŪKĖS BANDYMAS SUPRASTI</i>	72
4.1. Kolektyviniai veikėjai ir Antrojo pasaulinio karo kontekstas	73
4.2. Genocidas ir jo apibrėžtys.....	75

4.3. Aukos, nusikaltėliai, stebėtojai ir gelbėtojai: tokios tapatybės ir jų perversmai.....	78
4.4. Tiesosakos konfliktas: šeimos pasakojimo netikslumai.....	80
4.5. Vidinis konfliktas: kaltės nuosprendžiai	82
4.6. Išvados	84

5. RITA GABIS *SVEČIAS ŠAULIŲ PUOTOJE: MANO SENELIO SS PRAEITIS, MANOJI ŽYDŲ ŠEIMA, TIESOS PAIEŠKOS*.....86

5.1. Pranas Puronas ir nusikaltėliai	87
5.2. Kolektyvinio atminties konflikto raiška.....	91
5.3. Žydų ir lietuvių santykiai	93
5.4. Istorinis tyrimas	95
5.5. Vidinis-tapatybinis konfliktas: auka ir nusikaltėkus kaip vienas asmuo	99
5.6. Išvados	101

6. SILVIJA FOTI *VĖTRA LIETAUS ŠALYJE*103

6.1. Viešo atminties konflikto šalys ir chronologija	103
6.2. Jonas Noreika ir Generolas Vėtra	105
6.3. Istorinių pasakojimų susidūrimai	109
6.4. Tapatybių vienalytiškumas	111
6.5. Juridinės konflikto prielaidos.....	112
6.6. Kaltės įtaka atminties konfliktams	113
6.7. Genocido sąvoka.....	115
6.8. Senelio įtaka anūkės tapatybei	117
6.9. Antiistorinė S. Foti pozicija	119
6.10. Išvados	123

7. RŪTA VANAGAITĖ *MŪSISŲKIAI*125

7.1. Istorinio pasakojimo ypatybės ir konflikto dalyviai.....	126
7.2. Nusikaltimų ir kaltės (ne)diferencijavimas	129
7.3. Kolektyvinės atminties sklaidos struktūra ir atminties veikėjų klasifikacija	131
7.4. R. Vanagaitės ir E. Zuroffo santykis.....	134

7.5. <i>Kaip tai įvyko?</i>	135
7.6. Išvados	136
8. ARKADIJUS VINOKURAS <i>MES NEŽUDĖME</i>	138
8.1. Tarpininko pozicija	139
8.2. Svarbesni atminties konfliktų aspektai ir atminties sklaida asmeninėje-šeimyninėje terpėje	140
8.3. Nusikaltėliai – nekalti, nepažįstami, neprisimenami.....	143
8.4. Nusikaltėlių palikuoniai – įtrauktieji subjektai?	144
8.5. Išvados	145
9. IŠVADOS	147
ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS	151
SUMMARY	171
INFORMACIJA APIE DISERTANTĘ	186
PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS	187

IVADAS

Tyrimo problematika ir jo aktualumas. 1990 m. atgavus Nepriklausomybę Holokausto atminties politika, atminimo formos ir skirtingų istorinių pasakojimų sandūros Lietuvai valstybiniu ir tarptautiniu mastu kėlė nemažai problemų: „dviejų genocidų“ teorijos sklaida, neproporcingas nuo sovietinio ir nacistinio režimų nukentėjusių asmenų memorializavimas, pilietinių teisių restitucija sovietmečiu nuteistiems kalinams neatsižvelgiant į tai, kad kai kurie jų buvo teisti už su Holokaustu susijusius nusikaltimus, Generalinės prokuratūros pradėtas tyrimas dėl Holokaustą išgyvenusiųjų nusikaltimų dalyvaujant antinacistinėje partizaninėje veikloje ir Genocido aukų muziejaus¹ susitelkimas į nuo sovietinių represijų nukentėjusių Lietuvos gyventojų istorijų reprezentavimą gerokai menčiau pristatant nacizmo okupacijos metu nukentėjusių Lietuvos žydų tragediją. Negalima teigti, kad europietiškuose ir lietuviškuose istoriniuose pasakojimuose XX a. totalitariniai režimai traktuojami visiškai skirtingai, tačiau įtampa tarp Holokausto kaip vieno reikšmingiausių XX a. reiškinių² ir europietiškos atminties formavimosi ašies³ bei Lietuvoje kur kas gyvesnės sovietinio režimo nusikaltimų atminties kartais išsiveržia viešais atminties konfliktais⁴.

Nors su Holokausto atminimu susijusios diskusijos tarp istorikų, žurnalistų ir atminties aktyvistų įvairiose medijose vyksta nuo pat Nepriklausomybės atgavimo, probleminių Holokausto atminimo klausimų svarstymas nacionaliniu mastu itin suintensyvėjo 2016 m. Rūtai Vanagaitei išleidus knygą „Mūsiškiai“⁵. Knygoje, parašytoje bendradarbiaujant su „nacių medžiotju“ save vadinančiu izraeliečiu istoriku Efraimu Zuroffu, R. Vanagaitė kritikuoja menką Lietuvoje vykusio Holokausto aukų memorializavimą ir lietuvių indėlio į Holokausto nusikaltimus ignoravimą.

¹ 2018 m. pervadinto į Okupacijų ir laisvės kovų muziejų.

² Daniel Levy, Natan Sznaider, „Memory Unbound. The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory“, *European Journal of Social Theory*, Vol. 5, No. 1, 2002, p. 88.

³ Lothar Probst, „Founding Myths in Europe and the Role of the Holocaust“, *New German Critique. Taboo, Trauma, Holocaust*, No. 90, Autumn, 2003, p. 53.

⁴ Viešojoje erdvėje pasireiškiantys atminties konfliktai dėl įvairių visuomenės veikėjų įamžinimo nėra susiję vien su Holokaustu ir jo nusikaltimais. Tačiau ryškiausios dėl Petro Cvirkos ir Salomėjos Nėries veiksmų sovietinės okupacijos metu interpretavimo kilusios diskusijos neabejotinai suintensyvėjo ir dėl 2022 m. Rusijos Ukrainoje pradėto karo. Tai, kad kultūros veikėjų, niekaip tiesiogiai nepusidėjusių prie žmonių naikinimo, memorialiniai objektai šalinami, o su naciais kolaboravusiųjų (pvz., Juozo Krikštaponio ar Jono Noreikos), nepaisant intensyvių diskusijų, memorialiniai objektai kritikuojami, tačiau nepašalinami iš viešųjų erdvių, rodo bendradarbiavimo su skirtingais režimais vertinimo asimetriją.

⁵ Rūta Vanagaitė, *Mūsiškiai*, Vilnius: Alma littera, 2016.

R. Vanagaitės bestselerio populiarumas parodė, kad Lietuvoje egzistuoja spraga tarp istorinių tyrimų ir platesnei visuomenei prieinamos, ne akademinio pobūdžio literatūros apie Holokaustą ir jo reikšmę bei aukų ir nusikaltėlių santykių analizės ir integravimo į platesnį istorinį pasakojimą. Nors niekas nesiginčijo dėl temos aktualumo, Lietuvoje didžiosios dalies recenzentų knyga buvo įvertinta kaip primityvi⁶ ir diletantiška⁷, o kitų – kaip drąsos pavyzdys⁸.

Užsienyje publikuotos knygos recenzijos buvo absoliučiai pozityvios⁹, o viešas R. Vanagaitės pasmerkimas, kai ji apkaltino partizaną Adolfą Ramanauską-Vanagą bendradarbiavus su KGB, ir dėl to leidyklos „Alma littera“ priimtas sprendimas nutraukti ryšius su autore siejamas su aktyvėjančiu istorijos revizionizmu Rytų Europoje¹⁰. Angliškame knygos leidime R. Vanagaitė ir E. Zuroffas teigia, kad leidyklos veiksmai buvo vėluojantis Lietuvos valdžios kerštas autorei už knygos „Mūsiškiai“ publikavimą¹¹ (nenurodydami nei kokios valdžios institucijos, nei koku būdu paveikė privačiai valdomą verslą). Ši situacija rodo, kad su XX a. okupacijomis ir pasipriešinimu joms susiję pasakojimai Lietuvoje vis dar vertinami labai skirtingai ir daugeliu atvejų pasipriešinimui sovietinei okupacijai suteikiama išskirtinė reikšmė. Be to, kaip teigia istorikas Dainius Noreika, „[s]varstant sukilėlių ir partizanų dalyvavimo žydų žudynėse bei kolaboravimo¹² su naciais klausimus, dažniausia linkstama į kraštutinumus, kurie atspindi vienaip ar kitaip ideologizuoto vertinimo formulavimo

⁶ Giedra Radvilavičiūtė, „Giedra Radvilavičiūtė – apie Rūtos Vanagaitės knygą „Mūsiškiai“, 2019 m. rugpjūčio 30 d., www.15min.lt/kultura/naujiena/literatura/giedra-radvilaviciute-apie-rutos-vanagaites-knyga-musiskiai-286-1195378 [žiūrėta 2022-10-28].

⁷ Nerijus Šepetys, „Jūsiškiai – mums ne mūsiškiai“, *Naujasis Židinys-Aidai*, Nr. 2, 2016, p. 10–16.

⁸ Linas Vildžiūnas, „Sunki kelionė“, *7 meno dienos*, t. 1170, Nr. 18, 2016 m. gegužės 6 d., <https://www.7md.lt/knygos/2016-05-06/Sunki-kelione> [žiūrėta 2022-10-28].

⁹ Michael Berenbaum, „Lithuania’s Hidden Holocaust and the Writers Who Revealed It“, *Jewish Journal*, 2020 m. balandžio 3 d., <https://jewishjournal.com/commentary/analysis/313639/lithuanias-hidden-holocaust-and-writers-who-revealed-it/> [žiūrėta 2022-10-28].

¹⁰ Violeta Davoliūtė, „Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania“, *East European Jewish Affairs*, Vol. 51, No. 1, 2021, p. 76.

¹¹ Rūta Vanagaitė, Efraim Zuroff, *Our People*, Lanham: Rowman & Littlefield, 2020.

¹² Atsižvelgiant į neigiamą *kolaboravimo* termino konotaciją ir jos implikuojamą moralinį vertinimą, šioje disertacijoje pirmenybė teikiama terminui *bendradarbiavimas*, *kolaboravimas* paliekamas cituojant ar referuojant į kokį nors tekstą, kuriame jis vartojamas.

tikslus“¹³.

Iš naujo šis klausimas aktualizuotas 2018 m. žurnalistės Silvijos Foti interneto žurnale „Salon“ publikuotame straipsnyje „My grandfather wasn't a Nazi-fighting war hero – he was a brutal collaborator“¹⁴ („Mano senelis nebuvo su naciais kovojęs herojus – jis buvo brutalus kolaborantas“), kurio pagrindu vėliau išleista knyga¹⁵. Straipsnyje S. Foti teigia, kad sovietmečiu myriop už antisovietinę rezistenciją nuteistas senelis Jonas Noreika-Generolas Vėtra buvo ne herojus, o nacių kolaborantas, ir reikalauja panaikinti jį atmenančius objektus ir pavadinimus Lietuvoje. Ši istorija pateko į daugelio užsienio žiniasklaidos portalų puslapius¹⁶ ir kelis dokumentinius filmus apie šiuolaikinį Holokausto neigimą¹⁷, o Lietuvoje sukėlė diskusijų dėl J. Noreikos memorializavimo¹⁸. Viešojoje erdvėje pastaruoju metu aktualizuojami

¹³ Dainius Noreika, „Skirtingų istorijų sankirtos: Holokaustas, birželio sukilimas ir partizanų karas“, *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*, sudar. Vygantas Vareikis et al., Kaunas: Kauno IX forto muziejus, 2017, p. 67.

¹⁴ Silvia Foti, „My grandfather wasn't a Nazi-fighting war hero – he was a brutal collaborator“, 2018 m. liepos 14 d., <https://www.salon.com/2018/07/14/my-grandfather-didnt-fight-the-nazis-as-family-lore-told-it-he-was-a-brutal-collaborator/> [žiūrėta 2020-08-13].

¹⁵ Silvia Foti, *Vėtra Lietaus šalyje: Jono Noreikos anūkės pasakojimas*, vertė Matas Geležauskas, Vilnius: Kitos knygos, 2022. Versta iš: Silvia Foti, *The Nazi's Granddaughter: How I Discovered My Grandfather Was a War Criminal*, Washington, DC: Regnery History, 2021. Pirmoji publikacijos versija išleista ispanų kalba: Silvia Foti, *Mi abuelo, el general Storm ¿Héroe o criminal nazi?*, Ciudad de Mexico: Harper Collins Mexico, 2020.

¹⁶ Brendan Hoffman, „Nazi Collaborator or National Hero? A Test for Lithuania“, *The New York Times*, 2018 m. rugsėjo 18 d., <https://www.nytimes.com/2018/09/10/world/europe/nazi-general-storm-lithuania.html> [žiūrėta 2020-09-28]; Efraim Zuroff „Lithuania at the crossroads“, *The Jerusalem Post*, 2018 m. rugsėjo 22 d., <https://www.jpost.com/opinion/lithuania-at-the-crossroads-567746> [žiūrėta 2020-09-28]; Jillian Deutsch, „Plaque by plaque, Lithuania confronts its wartime past“, *Politico*, 2019 m. rugpjūčio 12 d., <https://www.politico.eu/article/wwii-lithuania-history-soviet-occupation-confrontation-wartime-past> [žiūrėta 2020-09-28].

¹⁷ „Confronting Holocaust Denial with David Baddiel“ (2020), rež. Laurence Turnbull; „J'Accuse Lithuania“ (2022), rež. Michael Kretzmer.

¹⁸ Vaidas Saldžiūnas „Generolo Vėtros anukė metė baisius kaltinimus seneliui ir Lietuvai: kas slepia tiesą?“, 2018 m. liepos 19 d., <https://www.delfi.lt/news/daily/demaskuok/generolo-vetros-anuke-mete-baisius-kaltinimus-seneliui-ir-lietuvai-kas-slepia-tiesa.d?id=78591343> [žiūrėta 2020-09-30]; Dovilas Petkus „Valstybingumo šimtmečio proga – kaltinimai šaudžius žydus“, 2018 m. liepos 23 d., <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/dovilas-petkus-valstybingumo-simtmečio-proga-kaltinimai-saudzius-zydus.d?id=78640523> [žiūrėta 2020-09-30]; Vidmantas Valiūšaitis „Ko verti Pakalniškio liudijimai apie

atminties konfliktai dažniausiai susiję su materialiaisiais Holokausto atminties išraiškos būdais – be J. Noreikos memorialinės lentos, dar galima paminėti ir 2006 m. Ukmergėje pastatytą prie žydų žudynių prisidėjusio J. Krikštaponio paminklą. Žydų bendruomenės jis vertinamas kaip „įžeidimas visų aukų atminimui ir jų artimiesiems“¹⁹ ir nuolat raginamas pašalinti. Savivaldybės neveiknumas tapo itin akivaizdus 2022 m., priėmus Draudimo propaguoti totalitarinius, autoritarinius režimus ir jų ideologijas įstatymą²⁰. Tai tik dar paryškina vieną pagrindinių problemų, su kuriomis susiduriama nacionaliniu mastu memorializuojant dvidešimto amžiaus okupacijas: skirtingi totalitariniai režimai ir jų palaikymas vertinamas skirtingai, sovietiniam režimui palaikyti ir palaikytojams netaikant jokių išimčių, o ignoruojant su nacistiniu režimu ir jo šalininkais susijusius istorinius faktus ar juos iškreipiant.

Vis dėlto atminties konfliktai yra susiję ne tik su materialiuoju paveldu ir reiškiasi ne tik žiniasklaidoje, bet ir literatūroje. Kolektyvinės atminties konfliktiškumas Holokausto (atminties) literatūroje yra gausiai nagrinėjamas, tačiau Lietuvoje atminties diskursai apie lietuvių išitraukimą į Holokausto nusikaltimus ilgą laiką buvo tyrinėjami tik istorikų. Ir nors bendradarbiavimo su totalitariniais režimais klausimai išlieka „nepatogūs“²¹, Lietuvos atminties politikai svarbi integracija į Europos Sąjungą ir NATO²² – o šios tarptautinės organizacijos reikalauja prisiderinti prie jų pateikiamos praeities interpretacijos. Holokausto nusikaltimų apmąstymą visuomenėje apsunkina konvejerinė bendradarbiavimo su totalitariniais režimais

Noreiką?“, 2018 m. rugpjūčio 14 d., <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/vidmantas-valiusaitis-ko-verti-pakalniskio-liudijimai-apie-noreika.d?id=78794109> [žiūrėta 2020-09-30].

¹⁹ „Lietuvos žydų bendruomenė vėl ragina LGRTC nukelti J. Krikštaponio paminklą“, 2023 m. rugpjūčio 3 d., <https://www.lrytas.lt/kultura/istorija/2023/08/03/news/lietuvos-zydu-bendruomene-vel-ragina-lggrtc-nukelti-j-krikstaponio-paminkla-27901957> [žiūrėta 2023-01-03].

²⁰ Draudimo propaguoti totalitarinius, autoritarinius režimus ir jų ideologijas įstatymas, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/b80056227d3211edbdcebd68a7a0df7e?jfwid=-rhnnontwv> [žiūrėta 2024-07-18].

²¹ Christoph Klessmann, „Istorijos politika ir kolektyvinis atsiminimas: sąvokos, problemos ir istoriniai pavyzdžiai“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sudar. A. Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 33.

²² Vasilijus Safronovas, „Lietuvos atminimo politikos tendencijos po 1990 metų“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, p. 349.

antirefleksija: apmąstyti Holokausto nusikaltimus ir jų reikšmę vėlesnėms kartoms praktiškai neįmanoma, jeigu nėra erdvės kalbėti apie bendradarbiavimą ir nusikaltimus apskritai – tokiu atveju (po)atminties literatūra tampa parankia refleksijos terpe. (Po)atminties literatūra analizei pasirinkta kaip itin aktualus ne tik kultūrinė, bet ir politinė bei visą viešąją sferą veikiantis reiškiny, susiejantis praeitį su dabartimi ir numatantis tam tikrą ateities horizontą. Irena Veisaitė teigė: „Ilgą laiką stebėjau, kodėl pokario lietuvių literatūroje tiek mažai kalbama apie žydų tragediją. Juk lietuviai matė, kaip buvo suimami, kankinami ir masiškai žudomi jų kaimynai, kaip buvo sunaikintas visas Lietuvoje egzistavęs žydų pasaulis! <...> Suprantu, kad tą lėmė ir antisemitinė Komunistų partijos politika, bet vis dėlto... O juk kalbėdami apie tokius dalykus ne tik istorikai, bet ir rašytojai galėtų prisidėti prie mūsų gebėjimo užjausti, priešintis blogiui... Bet kaip mažai apie tai užsiminta net ir mūsų iškiliausių rašytojų ir literatūros kritikų dienoraščiuose. Kaip teisingai pastebėjo istorikas Egidijus Aleksandravičius, Holokausto „kolektyvinėje lietuvių tautos atmintyje“ neliko. Apie Holokaustą rašė Grigorijus Kanovičius ir Icchokas Meras, tačiau, man atrodo, labai svarbu, kad tą tragišką Lietuvos istorijos puslapį prisimintų, bandytų suvokti, kas įvyko, visų pirma patys lietuviai.“²³

Šioje disertacijoje sutinkama su I. Veisaitės teiginiu apie lietuvių pokariu (ne)kurtos Holokausto literatūros ribotumą, tačiau per pastaruosius dešimtį metų tiek užsienyje, tiek Lietuvoje publikuotos grožinės ir negrožinės literatūros knygos rodo, kad Holokaustas, nors ir nesantis lietuvių istorinės sąmonės centre, nėra visiškai nereikšmingas ir jo atminties raida turėtų būti suvokiama kaip dinamiškas procesas. Nagrinėjant šį klausimą svarbi tampa literatūrinės kartos samprata ir ypač Vokietijoje susiformavusi *Väterliteratur* (vok. k. tėvų literatūra) ir pasauliniu mastu besireiškiančios *Enkelliteratur* (vok. k. anūkų literatūra) paradigma, į kurią patenka ir lietuvių diasporos literatūra. Tai, kad per pastarąjį dešimtmetį lietuvių kilmės autorės išleido net tris itin panašaus žanro knygas, kuriose nagrinėja savo giminaičių (galbūt) vykdytus nusikaltimus, sutampa su naujos teorinės istorijos studijų krypties atsiradimu Holokausto tyrimuose – nusikaltėlių studijomis (*perpetrator research*), greičiausiai išsivysčiusiomis dėl kintančio Holokausto atminties pobūdžio – komunikacinės atminties vartimu kolektyvine²⁴. Keičiantis kartomis atsiranda galimybė kurti diskursus, kurie ne tik reprezentuotų aukų

²³ Aurimas Švedas, *Irena Veisaitė. Gyvenimas turėtų būti skaidrus*, Vilnius: Aukso žuvis, 2019, p. 94–95.

²⁴ Žr. 1.2. skyrių „Kolektyvinė, kultūrinė, komunikacinė (socialinė), politinė atmintys ir užmarštis: Janas ir Aleida Assmannai“.

atmintį ar jas pagerbtų, bet ir atskleistų kitų nusikaltimo dalyvių (nusikaltėlių ir stebėtojų) perspektyvą, taip sudarant sąlygas geriau suprasti nusikaltimų žmoniškumui prielaidas ir sukurti stipresnes kultūrinės ir politinės sistemas, gebančias užkirsti jiems kelią. Visuomenėse kylančių konfliktų – taip pat ir atminties – ignoravimas dažniausiai tik paskatina jų daugėjimą²⁵. Ištyrus literatūroje vaizduojamus atminties konfliktus, analitinės priemonės būtų galima pritaikyti kitiems atminties konfliktų tyrimams ir taip priartėti prie konfliktų sprendimų būdų ar įveiklinimo gairių. Disertacijoje keliama hipotezė, kad, nagrinėjant Holokausto atminties Lietuvoje konfliktiškumą, svarbios ne tik ideologinės istorinių pasakojimų formavimo(si) priežastys, bet ir kaltės bei atsakomybės už Holokausto nusikaltimus klausimai. Visų pirma, Holokausto nusikaltimų masiškumas ir sistemiškumas bei kaltė dėl jų kelia bendro pobūdžio problemų, kurias Hannah Arendt įvardijo laiške Karlui Jaspersui: „Man atrodo, kad nacių nusikaltimai peržengia įstatymo ribas, ir būtent tai juos padaro tokius žiaurius. Už šiuos nusikaltimus jokia bausmė nėra pakankamai griežta. Gal ir būtina pakarti Goringą, bet tai visiškai neadekvatu. Tai reiškia, kad ši kaltė, priešingai nei bet kokia kita kriminalinė kaltė, peržengia visas teisinės sistemas ir jas sugriauna. <...> Mes paprasčiausiai nesame pasirengę žmogiškuoju, politiniu lygmeniu susidoroti su kalte, kuri pranoksta nusikaltimą.“²⁶ Ši santykį posovietinėse šalyse komplikuoja ir tai, kad kai kurių Holokausto nusikaltėlių kaltė kaip faktas buvo arba neįsteigtas, arba įsteigtas nepatikimos laikoma sovietinės jurisdikcijos, arba – ir tai atkartojama vėlesnėje atminties kultūroje – didesnė reikšmė teikiama pasipriešinimui sovietinei okupacijai.

Tyrimo objektas ir tiriamoji medžiaga. Disertacijos **tyrimo objektas** – atminties konfliktų struktūra ir raiška nuo 2014 m.²⁷ išleistoje lietuvių autorių negrožinėje literatūroje ir lietuviškų šaknų turinčių autorių kuriamuose (po)atminties pasakojimuose, kuriuose nagrinėjama individuali ar kolektyvinė lietuvių kaltė dėl dalyvavimo Holokauste.

Pagrindiniai disertacijos **tyrimo šaltiniai**: disertacijos tyrimo korpusą sudaro trys anglų kalba išleistos lietuvių kilmės autorių autobiografinės knygos: Ritos Gabis *A Guest at the Shooter's Banquet: My Grandfather's SS*

²⁵ Chantal Mouffe, *On the Political*, London, New York: Routledge, 2005.

²⁶ Hannah Arendt, Karl Jaspers, *Correspondence 1926–1969*, sudar. Lotte Kohler ir Hans Saner, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1992, p. 54.

²⁷ Šis laikotarpis pasirinktas atsižvelgiant į D. Budrytės išskirtus atminties konfliktų etapus: Dovilė Budrytė, „Mnemonic Conflicts and Cooperation in Memory Politics: Development of Narratives about Historical Traumas in Lithuania after 1991“, *Parliamentary Studies*, Nr. 32, 2022.

*Past, My Jewish Family, A Search for the Truth*²⁸ (*Svečias šaulių puotoje: Mano senelio SS praeitis, manoji žydų šeima, tiesos paieškos*), Julijos Šukys *Siberian Exile: Blood, War, and a Granddaughter's Reckoning*²⁹ (*Sibiro tremtis: kraujas, karas ir anūkės bandymas suprasti*) ir Silvijos Foti *Vėtra Lietaus šalyje*; ir dvi negrožinės, istorijos populiarinimo, žurnalistinius tyrimus pristatančios knygos: Rūtos Vanagaitės *Mūsiškiai*³⁰ ir Arkadijaus Vinokuro *Mes nežudėme*³¹.

Šaltinių atrankos kriterijus buvo knygose nagrinėjama arba iš įvairių perspektyvų atsiskleidžianti tema – Holokausto kaltė ir jo kaltininkai bei asmeninis autorių santykis su šia tema arba kaltininkų vaizdavimas negrožinėje literatūroje, nes reakcija į kaltę ir atsakomybę už Holokausto nusikaltimus bei kolaboravimą su totalitariniais režimais yra viešumoje iškylančių atminties konfliktų pagrindas. Į tyrimo korpusą neįtraukti pasakojimai apie žydų gelbėjimą³², veikalai, siekiantys atskleisti ar normalizuoti lietuvių ir žydų santykius³³, taip pat nedidelės apimties publicistika³⁴. Visi šie tekstai yra svarbi atminties komunikacijos ir kultūros dalis, tačiau atminties konfliktų problematiką atspindi tik iš dalies – kai nagrinėja lietuvių dalyvavimo Holokauste klausimą. Taip pat neįtraukti atminties konfliktų analizei menkiausiai palankūs nacionalistinės pakraipos veikalai, nes iš principo neigia arba menkina lietuvių nusikaltimus ar atsakomybę Holokausto atžvilgiu, pvz., remdamiesi „dviejų genocidų“ teorija³⁵.

Kadangi konfliktų struktūra ir raiška analizuojama įvairiais lygmenimis (individualiu, šeimos, valstybės), pasirinkti tekstai, kurių autoriai turi tapatybę (šeimos, tautybės, valstybės lygmeniu) grįstą santykį su

²⁸ Rita Gabis, *A Guest at the Shooter's Banquet: My Grandfather's SS Past, My Jewish Family, A Search for the Truth*, New York, London: Bloomsbury, 2015.

²⁹ Julija Šukys, *Siberian Exile: Blood, War, and a Granddaughter's Reckoning*, Lincoln, London: Nebraska University Press, 2017.

³⁰ Rūta Vanagaitė, *Mūsiškiai*.

³¹ Arkadijus Vinokuras, *Mes nežudėme*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2017.

³² *Išgelbėti bulvių maišuose. 50 Kauno gėto vaikų istorijų*, sudar. Solomonas Abramovičius, Jakovas Zilbergas, Vilnius: Šiaurės Jeruzalė, 2014.

³³ Rimantas Vanagas, *Žali žydų plaukai: faktai ir eilės, juokas ir ašaros*, Vilnius: Petro ofsetas, 2007.

³⁴ Rimantas Vanagas, *Nenusigręžk nuo savęs*, Vilnius: Vyturys, 1995, p. 120–139; Rasa Čepaitienė, *Nepolitkorektiška*, Vilnius: Valstybingumo studijų centras, 2021.

³⁵ Jonas Mikelinskas, *Kada KODĖL taps TODĖL? Holokaustas be politikos ir komercijos*, Vilnius: Mintis, 2004.

Holokausto nusikaltėliais arba kuriuose tas santykis atskleidžiamas³⁶. Neakademinės literatūros apie Holokaustą ir jo atmintį analizė reikšminga dėl opozicijos tarp kolektyvinės sąmonės ir akademinės istoriografijos – pirmosios formavimasis nebūtinai paremtas antrojoje išdėstytais istoriniais faktais, o bandymas kolektyvinę atmintį jais remiantis paneigti kartais kelia pasipriešinimą ir tik ją sutvirtina³⁷. Autobiografinė ir populiarioji istorinė literatūra pasirinkta norint užčiuopti istorinių pasakojimų migraciją iš akademinės į asmeninę bei viešąją sferas ir įvertinti santykio su istoriniais faktais steigimąsi bei interpretacines prielaidas. Skirtingų kultūrinių kontekstų ir žanrų pasirinkimas leidžia atskleisti atminties konfliktų formavimosi panašumus ir skirtumus: išeivijos poetminties literatūroje (J. Šukys, R. Gabis, S. Foti) atminties struktūrų konfigūracijos reiškiasi šeimos ir bendruomenės kontekstuose, o lietuviškose neakademinės istorijos knygose (R. Vanagaitė, A. Vinokuras) ryškesnė politinė ir kultūrinė atminties formavimosi dimensija. Tyrimo šaltinių pasirinkimą taip pat riboja ir tai, kad lietuvių autoriai nėra publikavę Holokausto nusikaltimus šeimos istorijoje nagrinėjančios poetminties literatūros.

Į tyrimo korpusą nepateko litvakiškų šaknų turinčios amerikietės Ellen Cassedy autobiografinė knyga *Mes esame čia*³⁸, nors joje nagrinėjami disertacijai aktualūs kolektyvinės atminties ir memorializavimo klausimai, jie pateikiami iš Holokausto aukų palikuonės perspektyvos ir nesiejami su lietuviškąja tapatybe – tai reikalautų papildomo tyrimo, kuris ateityje galėtų būti atliktas. Dėl epizodiškos lietuvių išeivijos tapatybės ir jos sąsajos su antisemitizmu klausimo refleksijos į tyrimo šaltinių sąrašą neįtraukta ir lietuvių kilmės rašytojo Gintaro Aro (Karolio Gintaro Žukausko) autobiografija *Relief by Execution: A Visit to Mauthausen*³⁹ (*Po bausmės palengvėja: Apsilankymas Mauthausene*). Pasirinktu laikotarpiu išleista grožinė literatūra, kurioje nagrinėjamos su Holokausto nusikaltimais susijusios temos ir svarbią pasakojimo ašį sudaro nusikaltėlių figūros (Sigito Parulskio *Tamsa ir partneriai*⁴⁰, Sauliaus Šaltenio *Žydų karalaitės dienoraštis*⁴¹, naujas Antano

³⁶ A. Vinokuras nesiidentifikuoja kaip nusikaltėlių palikuonis, tačiau pateikia interviu su tokiais asmenimis.

³⁷ Hektoras Vitkus, *Holokausto atminties raida Lietuvoje*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2008, p. 5.

³⁸ Ellen Cassedy, *Mes esame čia*, Vilnius: Obuolys, 2013. Versta iš: Ellen Cassedy, *We Are Here: Memories of the Lithuanian Holocaust*, Lincoln, London: Nebraska University Press, 2012.

³⁹ Gintaras Aro, *Relief by Execution: A Visit to Mauthausen*, Pawcatuck: Little Bound Books, 2019.

⁴⁰ Sigitas Parulskis, *Tamsa ir partneriai*, Vilnius: Alma littera, 2012.

⁴¹ Saulius Šaltenis, *Žydų karalaitės dienoraštis*, Vilnius: Tyto alba, 2015.

Škėmos *Izaokas*⁴² leidimas), į tyrimo korpusą neįtraukta, nes neatskleidžia trečiosios kartos santykio su istorine atmintimi ir jos formavimu. Be to, grožinės literatūros analizė reikalautų papildomo teorinio modelio – dėl to į tyrimo korpusą nepateko Daivos Čepauskaitės pjesė „Aš tave užmiršau“⁴³ ir vėlesniu laikotarpiu išleistos žydų kilmės amerikiečių autorės Naomi Ragen romanai⁴⁴ *The Enemy Beside Me*⁴⁵ ir Valdo Barto *Lietus Amsterdame*⁴⁶.

Teorinės ir metodologinės tyrimo gairės. Tyrimo metodologijos ašį sudaro atminties studijos, pasirinktos kaip itin artimos tyrinėjamai problematikai (analizuojami tekstai svarbūs ir įdomūs būtent savo santykiu su kolektyvine atmintimi) ir kaip labai atvira ir tarpdiscipliniška metodologija, leidžianti suderinti literatūrologinius ir istografinius analizės aspektus. Maurice'o Halbwachso ir Jano bei Aleidos Assmannų kolektyvinės atminties teorijos įsteigia prielaidą, kad egzistuoja kolektyvinės atminties struktūra, į kurią patenka ir literatūriniai pasakojimai. Šiame kontekste, remiantis įvairių istorikų darbais, bandoma nubrėžti skirtį tarp kolektyvinės atminties bei istorijos ir identifikuoti jų santykį su atminties literatūra.

Tyrimas toliau plėtojamas remiantis bendru trinarium mimetiniu atminties apykaitos modeliu. Plėtodamas Aristotelio *mimēsis* sąvoką, filosofas Paulis Ricėuras suderino hermeneutinį ir struktūralistinį metodus ir sukūrė iš trijų dalių susidedantį pasakojimo analizės modelį⁴⁷, kurį Astrida Erll pritaikė literatūros analizei kultūrinės atminties aspektu⁴⁸. Išskiriamos trys *mimēsis* stadijos: prefigūracija, konfigūracija ir refigūracija. Pirmoji nurodo tai, kaip atminties kultūra formuoja literatūros kūrinį; antroji nurodo naujų atminties pasakojimų kūrimą kūrinyje; trečioji – atminties bendruomenėse literatūros sukeliamus naratyvų pokyčius. Šis modelis iš dalies struktūruoja disertaciją: joje išskiriami probleminiai Holokausto Lietuvoje atminties aspektai (prefigūracija) ir atminties naratyvų formavimasis pasirinktų rašytojų knygose (konfigūracija), taip pat – tekstų įtaka atminties kultūrai (refigūracija). Siekiant geriau suprasti literatūros, kurioje nagrinėjami informacijos vėlesnėms kartoms perdavimo klausimai, modalumus, atminties konfigūracijų

⁴² Antanas Škėma, *Rinktiniai raštai*, t. 1, Vilnius: Vaga, 1994, p. 445–519; Antanas Škėma, *Izaokas*, Vilnius: Odilė, 2018.

⁴³ Daiva Čepauskaitė, *Aš tave užmiršau*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2016, p. 109–186.

⁴⁴ Knygoje pasakojama izraelietės atminties aktyvistės ir lietuvių Holokausto istoriko meilės istorija.

⁴⁵ Naomi Ragen, *The Enemy Beside Me*, New York: St. Martin's Griffin, 2023.

⁴⁶ Valdas Bartas, *Lietus Amsterdame*, Vilnius: Alma littera, 2023.

⁴⁷ Paul Ricœur, *Temps et récit I*, Paris: Seuil, 1983, p. X.

⁴⁸ Astrid Erll, *Memory in Culture*, Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, 2011, p. 152–157.

analizei pasitelkiama Marianne'os Hirsch generacinį atminties perdavimą apibrėžianti *poatminties* sąvoka ir atminties kartos koncepcija, plėtojama probleminant *Väterliteratur* ir *Enkelliteratur* paradigmą bei Jürgeno Reulecke'ės įkartinimo (*Generationalität*) sąvoką⁴⁹.

Analizuojant atminties konfliktus remiamasi socialinio konflikto teorija, Danielio Levy ir Natano Sznajderio⁵⁰ bei Anne'os Cento Bull ir Hanso Lauge'ės Hanseno⁵¹ konfliktų atminčių režimais (antagonistiniu, kosmopolitiniu, agonistiniu). Šie metodologiniai įrankiai leidžia identifikuoti svarbiausius atminties konfliktų elementus ir pritaikyti socialinių mokslų teorijas teksto analizei. Naudojantis šiais įrankiais analizuojama, kaip literatūriniuose pasakojimuose reiškiasi pagrindiniai atminties konfliktai, kokie modeliai ir kodėl pasirenkami juos reprezentuoti ir spręsti, kolektyvinės atminties perdavimą įerdvinant vertikalčiai ir horizontalčiai: vertikalumas čia turėtų būti suprantamas kaip linijinis įvykių išsidėstymas laike, o horizontalumas – tų įvykių atminties perdavimas iš kartos į kartą.

Analizuojant atminties reprezentaciją vertikalčiai remiamasi Raulio Hilbergo 1992 m. anglų kalba publikuotoje knygoje *Nusikaltėliai. Aukos. Stebėtojai. Žydų tragedija 1933–1945*⁵² išskirtomis Holokausto dalyvių kategorijomis. Šio tyrimo kontekste trys R. Hilbergo kategorijos yra esminis konfliktų analizės atspirties taškas, nes pagrindinė su Lietuvoje vykdytu Holokaustu susijusių atminties konfliktų atsiradimo priežastis yra būtent dviguba, skirtinguose konfliktuose įgyta (ar priskirta) nusikaltėlio ar nusikaltusiojo tapatybė ir jos suabsoliutinimas. Tačiau atsižvelgiant į trijų kategorijų ribotumą, ypač Holokausto poveikiui išsiplėtus ir tiesiogiai veikiant vėlesnes kartas, tapus įvykiu, į kurį žmonės įsitraukia ir susieja su juo savo tapatybę ne tik per tiesioginį dalyvavimą, bet ir per istorinio įvykio reprezentacijas, į vertikalioje ašyje funkcionuojantį trinarį nusikaltėlio-aukos-stebėtojo modelį inkorporuojamas horizontalčiai veikiantis Michaelo Rothbergo įtrauktojo subjekto konceptas, padedantis Holokausto nusikaltimų kontekste analizuoti ne tik tiesioginę ar netiesioginę amžininkų kaltę, bet ir vėlesnių kartų individualią ir kolektyvinę atsakomybę. Kaltę suvokiant kaip

⁴⁹ Jürgen Reulecke, „Generation/Generationality, Generativity, and Memory“, *Cultural Memory Studies, An International and Interdisciplinary Handbook*, sudar. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Sara B. Young, Berlin, New York: de Gruyter, 2008, p. 119–126.

⁵⁰ Daniel Levy, Natan Sznajder, *op. cit.*, 2002.

⁵¹ Anna Cento Bull, Hans Lauge Hansen, „On agonistic memory“, *Memory Studies*, Vol. 9, No. 4, 2016, p. 390–404.

⁵² Raul Hilberg, *Nusikaltėliai. Aukos. Stebėtojai. Žydų tragedija 1933–1945*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 1999.

atminties konfliktų ašį, pasitelkus filosofo Karlo Jasperso Holokausto amžininkų kaltės klasifikaciją⁵³, horizontaliojoje ašyje bandoma sukurti generacinės kaltės modelį ir jį pritaikyti literatūros analizei.

Pagrindinės sąvokos:

Atminties konfliktas – socialinio konflikto porūšis; iš dviejų skirtingų pasakojimų apie praeitį susidūrimo kylantis ginčas dėl to, kaip tam tikras istorinis įvykis ar asmuo turėtų būti prisimenamas ar įamžinamas.

Atminties režimas – praeities konfliktų reprezentacijos modelis. Šioje disertacijoje, remiantis A. C. Bull ir H. L. Hanseno klasifikacija, pagal konflikto pobūdžio, aukos, nusikaltėlio ir stebėtojo perspektyvos, istorinio konteksto reprezentaciją, teksto refleksyvumą ir dialogiškumą išskiriami trys atminties režimai: antagonistinis, kosmopolitinis, agonistinis.

Holokaustas – 1939–1945 m. nacių Vokietijoje ir okupuotose teritorijose organizuotas masinis žydų persekiojimas ir žudymas.

Holokausto atminties literatūra – antros ir vėlesnių kartų tekstai, skirti Holokausto atminimui reflektuoti arba įamžinti.

Holokausto literatūra – terminas vartojamas siaurąja prasme, nusakant Holokausto amžininkų kurtus pasakojimus apie Holokaustą kaip patirtį.

Itrauktasis subjektas – analitinė kategorija, apibūdinanti netiesioginį, bet suinteresuotą (istorinio) konflikto dalyvį.

Nusikaltėlis – už nusikaltimo vykdymą atsakingas, į jį įsitraukęs ar prie jo prisidėjęs asmuo. Disertacijoje šis terminas nurodo ne juridinį asmens statusą, o Raulio Hilbergo aukos-stebėtojo-nusikaltėlio klasifikacijoje užimamą poziciją.

Poatminties literatūra – Holokausto atminties literatūros porūšis, autobiografinio ir biografinio žanrų sintezė; pagrindinės šios literatūros tema – šeimos bei visuotinės istorijos sandūra ir savosios tapatybės paieškos.

Tyrimo tikslas ir uždaviniai. Darbe siekiama išanalizuoti atminties konfliktų steigimosi priežastis, konfliktų plėtojimą ir raiškos būdus Lietuvoje ir Šiaurės Amerikoje publikuotuose Holokausto (po)atminties pasakojimuose. Šiam tikslui pasiekti keliami šie uždaviniai: 1) išskirti Holokausto (po)atminties literatūros bruožus ir skirtingų atminties kartų, žanrų ir stilių dialogiškumo bei monologiškumo galimybes; 2) remiantis istoriografinė ir kritinė literatūra išskirti Lietuvoje vykusio Holokausto ir jo atminties aspektus, turinčius didžiausią konfliktiškumo potencialą; 3) apibrėžti atminties konflikto sąvoką ir pritaikyti egzistuojančius konfliktų

⁵³ Karl Jaspers, *The Question of German Guilt*, New York: Fordham University Press, 2000.

reprezentacijos modelius Holokausto (po)atminties literatūros analizei; 4) išanalizuoti pagrindinius individualioje ir kolektyvinėje plotmėje kylančius atminties konfliktus, jų struktūravimo ir raiškos priemonės pasirinktuose Holokausto (po)atminties literatūros tekstuose.

Tyrimui reikšmingos literatūros apžvalga. *Svarbesni Holokausto Lietuvoje tyrimai.* Lietuvoje Holokaustas daugiausia tyrinėtas istorikų – tai daryta ir empiriškai, siekiant išsiaiškinti, kas vyko Lietuvoje 1941–1944 m., nacių Vokietijai okupavus Lietuvos teritoriją, ir analitiškai, atskleidžiant socialines, politines, kultūrines Holokausto priežastis ir pasekmes. Holokausto atminties nebūtų įmanoma analizuoti neįsigilinus į empirinius tyrimus, leidžiančius suprasti istorinį problemos kontekstą. Šiuo atžvilgiu itin svarbus veikalas yra Alfonso Eidinto monografija *Žydai, lietuviai ir holokaustas*⁵⁴, kurioje pateikiama išsami istorinė trijų laikotarpių (prieš Holokaustą, per jį ir po jo) žydų ir lietuvių santykių analizė. Knygoje atskleidžiamos daugiausiai konfliktų po Nepriklausomybės politinėje sferoje kėlusios problemos: už pasipriešinimą okupaciniams režimams pasipriešusių asmenų teisių atkūrimas neatsižvelgiant į jų dalyvavimą Holokauste, žydų nuosavybės grąžinimas ir kultūrinio palikimo klausimas bei Holokausto švietimas. 1998–2007 m. ir nuo 2012 m. iki dabar veikiančios Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti užsakymu išleistose Christopho Dieckmanno ir Sauliaus Sužiedėlio⁵⁵, Liudo Truskos ir Vyginto Vareikio⁵⁶ studijose analizuojamas antisemitizmo reiškinyje Lietuvoje prieš Holokaustą ir paties Holokausto eiga. Svarbūs istoriniai šaltiniai bei jų analizės pateikiamos ir straipsnių rinkiniuose: *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*⁵⁷, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*⁵⁸, *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*⁵⁹. Lietuvoje vykdyto Holokausto istoriografiją yra analizavę Valentinas Brandišauskas straipsnyje

⁵⁴ Alfonsas Eidintas *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius: Vaga, 2002.

⁵⁵ Christoph Dieckmann, Saulius Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį: šaltiniai ir analizė*, Vilnius: Margi raštai, 2006.

⁵⁶ Liudas Truska, Vygintas Vareikis, *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje*, Vilnius: Margi raštai, 2004.

⁵⁷ *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sudar. A. Eidintas, Vilnius: Vaga, 2001.

⁵⁸ *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, sudar. A. Bubnys, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.

⁵⁹ *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*, redakcinės kolegijos pirmininkas Vygantas Vareikis, Kaunas: Kauno IX forto muziejus, 2017.

„Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos“⁶⁰ ir Stanislovas Stasiulis disertacijoje „Holokausto Lietuvoje istoriografija: tradicijos ir problemos“⁶¹ (šiam tyrime kaip visuomenės bandymas reflektuoti Holokaustą minimos ir R. Vanagaitės knyga „Mūsiškiai“ bei A. Vinokuro „Mes nežudėme“). Svarbi ir pačios R. Vanagaitės ir Christoph Dieckmanno interviu knyga *Kaip tai įvyko? Christoph Dieckmann atsako Rūtai Vanagaitei*⁶², kurioje istorikas išsamiai atsako į įvairius klausimus apie Holokausto priežastis, eigą ir jo atmintį prieinama kalba reziumuodamas į lietuvių kalbą dar neišverstą savo tyrimą⁶³.

Holokausto kolektyvinės ir istorinės atminties klausimai nagrinėjami konferencijų medžiagos publikacijose: *Atminties dienos: tarptautinė konferencija, skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui*⁶⁴, *Lietuvos žydų tragedija: konferencijos, skirtos Holokaustui paminėti, medžiaga*⁶⁵; straipsnių rinkinyje *Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione*⁶⁶; straipsniuose: Vytautas Berenis „Holokaustas ir lietuvių istorinė sąmonė“⁶⁷; Šarūnė Sederevičiūtė „Holokausto užmarštis kaip istorinis procesas: vabalninkiečių atminties atvejis“⁶⁸; Šarūnas Liekis „Vokietijos kaltė ir lietuviška gėda“⁶⁹; Hektora Vitkaus disertacijoje *Holokausto atminties raida Lietuvoje*⁷⁰, kurioje, susitelkiant į probleminius aspektus, išsamiai dokumentuotas Holokausto istoriografijos ir kolektyvinės atminties santykis

⁶⁰ Valentinas Brandišauskas, „Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos“, *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, Vilnius: Katalikų akademija, 1999.

⁶¹ Stanislovas Stasiulis, *Holokausto Lietuvoje istoriografija: tradicijos ir problemos*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2018.

⁶² Rūta Vanagaitė, Christoph Dieckmann, *Kaip tai įvyko? Christoph Dieckmann atsako Rūtai Vanagaitei*, Vilnius: Rūta Vanagaitė, 2020.

⁶³ Christoph Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2011.

⁶⁴ *Atminties dienos: tarptautinė konferencija, skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui*, sudar. Emanuelis Zingeris, Vilnius: Baltos lankos, 1995.

⁶⁵ *Lietuvos žydų tragedija: konferencijos, skirtos Holokaustui paminėti, medžiaga*, 2001 m. rugsėjo 19 d., Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2001.

⁶⁶ *Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione*, sudar. Klaus Fuchs, Eglė Bendikaitė, Kaunas: VDU leidykla, 2002.

⁶⁷ Vytautas Berenis „Holokaustas ir lietuvių istorinė sąmonė“, *Politologija*, t. 19, Nr. 3, 2000, p. 3–24.

⁶⁸ Šarūnė Sederevičiūtė „Holokausto užmarštis kaip istorinis procesas: vabalninkiečių atminties atvejis“, *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 37, 2016, p. 177–194.

⁶⁹ Šarūnas Liekis „Vokietijos kaltė ir lietuviška gėda“, *Darbai ir dienos*, t. 62, 2014, p. 151–160.

⁷⁰ Hektoras Vitkus, *Holokausto atminties raida Lietuvoje*.

nuo 1944 iki 2008 m. Milda Jakutytė-Vasil yra publikavusi straipsnį apie Holokausto paminklų istoriją ir jų įtaką istorinei atminčiai⁷¹, parengtą naudojantis informacija, surinkta rengiant knygą *Holokausto Lietuvoje atlasas*⁷². Autobiografinius pasakojimus apie Holokaustą iš stebėtojo perspektyvos mažuose miesteliuose tyrusi Jurga Jonutytė išskiria du skirtingus kaltės tipus – kaip reakciją į kaltinimą ir kaip paskatą socialiniams pokyčiams, taip pat ir tam tikrą kaltės pobūdį – bendruomeninę kaltę⁷³. J. Jonutytė yra analizavusi ir kaltės naratyvus praeities konfliktų pasakojimuose, kaltę identifikudama ne kaip jausmą, o kaip socialinę laikyseną⁷⁴. Rasa Baločkaitė straipsnyje „Dealing with the Family Past: (Grand)children of Nazi Collaborators in Lithuania“⁷⁵ pateikia Holokausto nusikaltėlių palikuonių situacijos ir atsako į giminaičių padarytus nusikaltimus analizę, pabrėždama sovietinio laikotarpio įtaką informacijos įsisąmoninimui. Zigmas Vitkus monografijoje *Atminties miškas. Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje*⁷⁶ analizuoja Panerius kaip atminties vietą ir jos konfigūracijas Lietuvos kultūroje bei materialiąją atminties išraišką – Panerių memorialą aukoms, remdamasis šiam tyrimui aktualia kolektyvinės atminties samprata. Gintarės Malinauskaitės monografijoje *Mediated memories: narratives and iconographies of the Holocaust in Lithuania*⁷⁷ taip pat tiriamas Holokausto atminties perteikimas vaizdais, pateikiant ir Holokausto naratyvų apžvalgą, o Nerijus Šepetys viename knygos *Holokausto postsekuliarumas. Tarp kritikos ir supratimo*⁷⁸ skyrių, derindamas filosofinę, politinę ir teologinę prieigas, analizuoja kaltės ir atsakomybės klausimus.

Literatūrologiniai Holokausto atminties tyrimai. Icchoko

⁷¹ Milda Jakutytė-Vasil, „Lietuvos Holokausto paminklų istorija ir jų įtaka istorinei atminčiai“, *Kultūros paminklai*, Nr. 17, 2013, p. 133–143.

⁷² *Holokausto Lietuvoje atlasas*, sudar. Milda Jakutytė-Vasil, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011.

⁷³ Jurga Jonutytė, „Kaltė anapus kaltinimų, arba Bendruomeninės Holokausto atmintys Lietuvoje“, t. 62, *Darbai ir dienos*, 2014, p. 127–138.

⁷⁴ Jurga Jonutytė, „Kaltės naratyvai, atminties terpė ir dygioji tapatybė“, *Homo narrans: folklorinė atmintis iš arti*, sudar. Bronė Stundžienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 141–158.

⁷⁵ Rasa Baločkaitė, „Dealing with the Family Past: (Grand)children of Nazi Collaborators in Lithuania“, *S: IMON Shoah: Intervention. Methods. Documentation*, Vol. 8, No. 10, 2021, p. 63–85.

⁷⁶ Zigmas Vitkus, *Atminties miškas. Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje*, Vilnius: Lapas, 2022.

⁷⁷ Gintarė Malinauskaitė, *Mediated memories: narratives and iconographies of the Holocaust in Lithuania*, Marburg: Verlag Herder-Institut, 2019.

⁷⁸ Nerijus Šepetys, *Holokausto postsekuliarumas. Tarp kritikos ir supratimo*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2023.

Rudaševskio dienoraščio⁷⁹ sudarytojas Mindaugas Kvietkauskas aptaria šią knygą kaip atminties vietą ir išskiria vieną esminių joje atsiskleidžiančių atminties konfliktų: lietuviškajam naratyvui būdingam sovietinės armijos (o kartu ir okupacijos) vertinimui priešinamas žydiškojo naratyvo teigiamas vertinimas⁸⁰. Holokausto literatūros istoriją Lietuvoje straipsnyje „Holokausto tema“⁸¹ pristato Loreta Mačianskaitė, išskirdama tris pagrindinius jos formavimosi laikotarpius ir jų metu išleistą įvairių žanrų literatūrą Holokausto tema. Ji taip pat yra analizavusi Icchoko Mero romaną *Lygiosios trunka akimirka*⁸² ir jo kūrybos recepciją Rusijoje⁸³, taip pat Sigito Parulskio romaną *Tamsa ir partneriai*⁸⁴ ir Antano Škėmos apysaką-romaną *Izaokas*⁸⁵, susitelkdama į nusikaltėlio figūrą ir kaltės klausimus. Jurgita Žana Raškevičiūtė straipsnyje „Asmuo ir Holokaustas Icchoko Mero romane *Lygiosios trunka akimirka*“⁸⁶ skirtingus pasakojimus interpretuoja kaip skirtingus požiūrius į Holokaustą.

Disertacijos šaltinių recenzijos. Rūtos Vanagaitės knygą „Mūsiškiai“ lietuviškoje žiniasklaidoje kritikavo rašytoja Giedra Radvilavičiūtė⁸⁷, istorikai

⁷⁹ Icchokas Rudaševskis, *Vilniaus geto dienoraštis*, sudar. Mindaugas Kvietkauskas, Vilnius: Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenė, 2018.

⁸⁰ Mindaugas Kvietkauskas „A challenge to collective memory: Yitskhok Rudashevski's Diary of the Vilna Ghetto“, *Acta Baltico-Slavica*, No. 42, 2018.

⁸¹ Loreta Mačianskaitė „Holokausto tema“, *Sovietmečio lietuvių literatūra: reiškinių ir sąvokos*, sudar. Algis Kalėda, Rimantas Kmita, Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 258–303.

⁸² Loreta Mačianskaitė, „Reikšmių sąskambiai intertekstų žaidime – Icchoko Mero romanas *Lygiosios trunka akimirka*“, *Literatūros ir kitų menų sąveika*, sudar. Rūta Brūzgienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, p. 291–301.

⁸³ Loreta Mačianskaitė, „Lygiosios trunka pusę amžiaus: Icchoko Mero kūrybos recepcija Rusijoje“, *Acta litteraria comparativa. Tapatybės paieškos baltų literatūrose*, t. 1., 2013, 6, p. 26–50.

⁸⁴ Loreta Mačianskaitė, „Leidžiantis į taikios tautos pragarą: antisemitizmo priežasčių ieškojimas Sigito Parulskio romane *Tamsa ir partneriai*“, *Žmogus ir žodis*, t. 17, 2015, Nr. 2, p. 4–21.

⁸⁵ Loreta Mačianskaitė, „Transcendentinė liekana Antano Škėmos apysakoje „Izaokas“, *Lituanistica*, Nr. 4, 2003, p. 89–100.

⁸⁶ Jurgita Žana Raškevičiūtė, „Asmuo ir Holokaustas Icchoko Mero romane *Lygiosios trunka akimirka*“, *Colloquia*, Nr. 39, 2018, p. 13–33.

⁸⁷ Giedra Radvilavičiūtė, *op. cit.*

Nerijus Šepetys⁸⁸ ir Vidmantas Valiušaitis⁸⁹, žurnalistai Arūnas Brazauskas⁹⁰ ir Valdas Vasiliauskas⁹¹, pozityviau atsiliepė Linas Vildžiūnas⁹². Moksliniame leidinyje pozityvų atsiliepiamą publikavo politologas Michaelas Shafiras⁹³. Mokslinėje Silvijos Foti knygos recenzijoje⁹⁴ Valdemaras Klumbys teigia, kad knyga „nėra istorinė studija“⁹⁵, nes ištraukia faktus iš jų konteksto ir atveda prie pernelyg kategoriškų išvadų, o visi faktai, kurie neparemia jos pasirinkto pasakojimo, ignoruojami arba nurašomi kaip melas. Tai, kad Mingailė Jurkutė S. Foti knygos recenzijoje⁹⁶ pabrėžia beveik tuos pačius dalykus kaip ir V. Klumbys – istorinės žiūros trūkumą, asmeninės istorijos svarbą, niuansų nebuvimą, rodo gana bendrą šiuolaikinių istorikų šios knygos vertinimą, kuris labai panašus į R. Vanagaitės knygos „Mūsiškiai“ vertinimą ir iš principo skiriasi tik tuo, kad R. Vanagaitės knyga istorikų yra vertinama kaip visuomenėje aktualizavusi reikšmingą temą. Išeivijos literatūros istorikas Virgil I. Krapauskas savo apžvalgoje teigia, kad „nedidelės istorinės klaidos nesutrukdo Foti įrodyti, kad jos senelis buvo karo nusikaltėlis“⁹⁷, ir apie knygą atsiliepia pozityviai.

Su Holokaustu Lietuvoje susijusių atminties konfliktų tyrimai. Istorikų Sauliaus Sužiedėlio ir Šarūno Liekio straipsnis „Conflicting memories: the

⁸⁸ Nerijus Šepetys, „Jūsiškiai – mums ne mūsiškiai“.

⁸⁹ Vidmantas Valiušaitis, „Mūsiškiai“: dvylika esminių Rūtos Vanagaitės knygos klaidų“, *Lietuvos rytas*, 2016 m. vasario 29 d., <https://www.lrytas.lt/lietuvosdiena/aktualijos/2016/02/29/news/-musiskiai-dvylika-esminių-rutos-vanagaites-knygos-klaidu-823825> [žiūrėta 2024-08-14].

⁹⁰ Arūnas Brazauskas, „Mūsiškė trolė Rūta Vanagaite“, *Veidas*, 2016 m. vasario 6 d., <http://www.veidas.lt/musiske-trole-ruta-vanagaite> [žiūrėta 2024-08-14].

⁹¹ Valdas Vasiliauskas, „Holokausto industrija: „Mūsiškiai“, 2016 m. vasario 23 d., <https://alkas.lt/2016/02/23/v-vasiliauskas-holokausto-industrija-musiskiai> [žiūrėta 2024-07-31].

⁹² Linas Vildžiūnas, *op. cit.*

⁹³ Michael Shafir, „Our People: Discovering Lithuania’s Hidden Holocaust“, *Israel Journal of Foreign Affairs*, 2020, p. 1–6.

⁹⁴ Valdemaras Klumbys, „*Silvia Foti, The Nazi’s Granddaughter: How I Discovered my Grandfather was a War Criminal*“, Washington: Regnery History, 2021. 376 p. ISBN 978-1684-511-08-2 / Silvia Foti, *Vėtra Lietaus šalyje: Jono Noreikos anūkės pasakojimas*, Vilnius: Kitos knygos, 2022. 344 p. ISBN 978-609-4275-15-9“, *Lithuanian Historical Studies* 26, 1, 2022, 218–224.

⁹⁵ *Ibid.*, p. 219.

⁹⁶ Mingailė Jurkutė, „Jono Noreikos išgalvojimas“, *Naujasis Židinys-Aidai*, Nr. 7, 2021, p. 76–77.

⁹⁷ Virgil I. Krapauskas, „The Nazi’s Granddaughter: How I Discovered My Grandfather Was a War Criminal: By Silvia Foti, Washington, DC, Regnery History, 2021, 376 p., \$26.99 (Hardback), ISBN 978-1-68451-108-2.“, *Journal of Baltic Studies*, Vol. 54, No. 3, 2023, p. 675–678.

reception of the Holocaust in Lithuania“⁹⁸ pristato Holokausto atminties Lietuvoje problematiką ir vyraujančių atminties pasakojimų bruožus, paaikškina jų susiformavimo priežastis. Pabrėžiami vakarietiškos ir lietuviškos Antrojo pasaulinio karo interpretacijų skirtumai, susiję su didesniu lietuvių aukų skaičiumi po karo nei per jį, sovietų sistemos kontrolė ir įtaka Holokausto atminčiai, lietuvių diasporos priimta aukos pozicija⁹⁹. Dar plačiau atminties konfliktų prielaidos (nuo pokario iki Nepriklausomybės Lietuvoje ir Vakarų diasporoje vykęs nacionalinių naratyvų formavimasis, vykdyta atminties politika, istorinių tyrimų ypatybės) ir jų dekonstrukcija pateikiama S. Sužiedėlio knygoje *Crisis, War, and the Holocaust in Lithuania*¹⁰⁰. Šioje studijoje išnašoje paminimos ir J. Šukys, R. Gabis bei S. Foti knygos (šia tvarka išrikiuotos pagal patikimumą ir niuansuotumą)¹⁰¹, viena pastraipa paskiriama R. Vanagaitės knygoms ir jų recepcijai¹⁰². Savo straipsnyje „Mnemonic Conflicts and Cooperation in Memory Politics: Development of Narratives about Historical Traumas in Lithuania after 1991“¹⁰³ politikos mokslų tyrėja Dovilė Budrytė sovietinių represijų ir Holokausto atminties pasakojimus įvardija kaip tiesiogiai konfliktuojančius ir išskiria tris atminties konfliktų etapus nuo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo iki šių dienų. Paskutinio etapo (prasidėjusio po 2014 m. Rusijos invazijos į Ukrainą) konfliktų pavyzdžiu ji pasitelkia viešojoje erdvėje vykusias diskusijas dėl Jono Noreikos memorializavimo ir įvardija svarbią atminties konfliktų problemą – polinkį supaprastinti istorijas ir istoriją¹⁰⁴. Su R. Vanagaite ir S. Foti susiję atminties konfliktai nagrinėjami Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro mokslininko Daliaus Stanciko knygoje *Kūju per Lietuvos istoriją*¹⁰⁵, kurioje R. Vanagaitės knyga „Mūsiškiai“ ir J. Noreikos atminties konfliktas pristatomas iš nacionalistinės perspektyvos – kaip rusiškos propagandos pasakojimas, skirtas Lietuvai diskredituoti. Teatrologė Ina Pukelytė ieško sąsajų tarp politikos ir teatro,

⁹⁸ Saulius Sužiedėlis, Šarūnas Liekis, „Conflicting memories: the reception of the Holocaust in Lithuania“, *Bringing the dark past to light: the reception of the Holocaust in postcommunist Europe*, Lincoln: University of Nebraska Press, 2013, p. 319–351.

⁹⁹ *Ibid.*, p. 325–28.

¹⁰⁰ Saulius Sužiedėlis, *Crisis, War, and the Holocaust in Lithuania*, Newton: Academic Studies Press, 2025.

¹⁰¹ *Ibid.*, p. 546.

¹⁰² *Ibid.*, p. 542.

¹⁰³ Dovilė Budrytė, *op. cit.*

¹⁰⁴ *Ibid.*, p. 21.

¹⁰⁵ Dalius Stanickas, *Kūju per Lietuvos istoriją*, Vilnius: Valstybingumo studijų centras, 2020.

aptardama Holokausto temą lietuviškame teatre ir įvardydama neigiamą reakciją į R. Vanagaitės ir M. Ivaškevičiaus pasisakymus Holokausto tema „atminties karu“¹⁰⁶.

Holokausto poatminties literatūros tyrimai. Kultūrologė Violeta Davoliūtė pirmoji 2018 m. sugretino S. Foti straipsnį bei R. Gabis ir J. Šukys knygas ir įvardijo jų pasirodymą kaip „naujo Holokausto atminties etapo Lietuvoje“ ženklą¹⁰⁷. Pateikdama su J. Noreika susijusio atminties konflikto kontekstą, V. Davoliūtė teigia, kad J. Noreikos istorija atspindi regiono atminties politikos dinamiką, o S. Foti, R. Gabis ir J. Šukys publikuotus tekstus vertina kaip „[L]ietuviškoje viešojoje atmintyje prasidėjusį asmeniškesnį praeities tyrinėjimą“¹⁰⁸. Straipsnyje „Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania“¹⁰⁹ V. Davoliūtė analizuoja R. Gabis, J. Šukys, R. Vanagaitės ir S. Foti knygas per kartų literatūros prizmę, išskirdama antrąją ir trečiąją Holokausto atminties kartas pagal vokiškosios *Väterliteratur* ir *Generationenromane* kategorijas. Pasirinkdama autorių kritiškumą ankstesnių kartų atžvilgiu kaip klasifikacinį kriterijų¹¹⁰, V. Davoliūtė teigia, kad lietuviškoje negrožinėje autobiografinėje literatūroje antroji karta, priešingai nei Vakaruose, atsirado tik posovietiniais laikais ir S. Foti bei R. Vanagaitės knygas priskiria šiai paradigmai. Straipsnis kontekstualizuoja šias keturias knygas lietuviškame ir globaliame Holokausto atminties kontekste („laiko ir erdvės požiūriu“¹¹¹), aptaria jų publikavimo aplinkybes ir politinę reikšmę, tačiau, kaip ir atminties konfliktų tyrimų atveju, diskursų analizė neatliekama arba atliekama minimaliai – pristatant pagrindinius pasakojimo elementus, pabrėžiant knygų išskirtinumą. Kaip ir 2018 m. straipsnyje, šios keturios knygos įvardijamos kaip „naujas Holokausto nusikaltėlių poatminties balsas“¹¹², nors ir paminima, kad išeivijos autorių knygos į lietuvių kalbą kol kas neišverstos. 2022 m. straipsnyje „Agonistic homecomings: Holocaust postmemory, perspective and

¹⁰⁶ Ina Pukelytė, „Political Influence on Theatre Historiography: Jewish Memory Topics in Lithuania“, *Nordic Theatre Studies. Theatre and Memory Wars*, Vol. 31, No. 2, 2019, p. 37–48.

¹⁰⁷ Violeta Davoliūtė, „Between the Public and the Personal: A New Stage of Holocaust Memory in Lithuania. Cultures of History Forum“, 2018, <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/between-the-public-and-the-personal-a-new-stage-of-holocaust-memory> [žiūrėta 2025-06-01].

¹⁰⁸ *Ibid.*

¹⁰⁹ Violeta Davoliūtė, „Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania“, p. 70–85.

¹¹⁰ *Ibid.*, p. 73.

¹¹¹ *Ibid.*, p. 72.

¹¹² *Ibid.*, p. 81.

locality“¹¹³ V. Davoliūtė susikoncentruoja į lokalumą, tapatybės raišką ir pasakotojo perspektyvos klausimus R. Gabis ir J. Šukys knygoje (susiedama jų pasakojimus su Danielio Mendelsohno knyga *The Lost: A Search for Six of the Six Million*¹¹⁴) ir, plėtodama ankstesniuose straipsniuose išsakytą mintį apie tai, kad šios knygos yra Holokausto poatminties pasakojimai, jas įvardija kaip agonistinės literatūros pavyzdžius – atsvarą Rytų Europoje suaktyvėjusiems antagonistiniams atminties pasakojimams. Straipsnyje užsimenama ir apie R. Gabis senelio istorijoje glūdinčio konflikto pobūdį („tiesa tekste pateikiama kaip skirtingų požiūrių nesuderinamumas“¹¹⁵) ir teigiama, kad abi knygos pristato aukų ir nusikaltėlių perspektyvas.

R. Gabis ir J. Šukys autobiografinės knygų analizei taip pat skirtas vienas Laimos Vincės disertacijos¹¹⁶ ir jos pagrindu parengtos monografijos *Vanished Lands: Memory and Postmemory in North American Lithuanian Diaspora Literature*¹¹⁷ skyrius. Šias knygas L. Vincė žanro požiūriu klasifikuoja kaip memuarus, pabrėžia šių dviejų tekstų panašumus ir jų analizei pasitelkia Marianne’os Hirsch poatminties sąvoką ir traumos teoriją, o rašymo aktą ir tekstus įvardija kaip „atminties“ ir „atminimo“ erdvės kūrimą¹¹⁸. Esminiais analizės taškais pasirenkamas poatminties struktūra išreiškiamas traumos perdavimas, grįžimas į poatminties erdves, tyla ir jos pertraukimas bei kaltės klausimai. Šios disertacijos kontekste svarbus L. Vincės paminimas R. Gabis ir J. Šukys tekstuose pasireiškiantis kaltės paveldėjimo aspektas, analizuojamas per trauminės patirties prizmę – tačiau kaltės raiška tekste, jos modalumai ar platesnė reikšmė neaptariama. L. Vincė taip pat, tik kitokiame kontekste – poatminties tekstų ir istorinio tikslumo, aptaria ir S. Foti knygą ir jos recepciją Lietuvoje: išskiria „istorinį“ ir „poatminties“ pasakojimus bei tarp jų atsirandančias įtampas ir neatitikimus¹¹⁹. Priešingai nei sėkmingai tarp tyrimo ir introspekcijos balansuojančias R. Gabis ir J. Šukys, L. Vincė teigia, kad S. Foti nepavyksta

¹¹³ Violeta Davoliūtė, „Agonistic homecomings: Holocaust postmemory, perspective and locality“, *Memory Studies*, Vol. 15, No. 3, 2022, p. 539–550.

¹¹⁴ Daniel Mendelsohn, *The Lost: A Search for Six of the Six Million*, New York: Harper Collins, 2006.

¹¹⁵ Violeta Davoliūtė, „Agonistic homecomings: Holocaust postmemory, perspective and locality“, p. 545.

¹¹⁶ Laima Vincė, *Memory and postmemory in the writing of North American writers of Lithuanian descent*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2022.

¹¹⁷ Laima Vincė, *Vanished Lands: Memory and Postmemory in North American Lithuanian Diaspora Literature*, Oxford, New York: Peter Lang, 2023.

¹¹⁸ *Ibid.*, p. 327–328.

¹¹⁹ *Ibid.*, p. 391.

išlaikyti pusiausvyros ir jos „memuarų struktūra turi esminių trūkumų“¹²⁰. Vis dėlto konkrečios sėkmės ir nesėkmės priežastys nenurodomos.

Tyrimo naujumas. Ankstesni su Holokaustu Lietuvoje susijusių atminties konfliktų tyrimai daugiausia vykdyti istorikų ir politologų, juose apibendrintai, valstybiniu mastu pristatomos atminties konfliktų priežastys ir pasekmės, konkretūs atminties pasakojimus kuriantys atminties diskursai įvardijami, bet neanalizuojami. Šioje disertacijoje siekiama atskleisti konkrečias istorijos (ar istorijų) pasakojimo strategijas ir aspektus, kurie daro didžiausią įtaką atminties konflikto steigčiai tekstuose. Kaip ir ankstesniuose tyrimuose, disertacijoje atsižvelgiama į istorinių faktų tikrumo kriterijų ir pasakojimų socialinę bei politinę reikšmę, tačiau daugiausia dėmesio skiriamas konkretiems pasakojimo konstravimo būdams, individualioms atminties konfliktų struktūroms ir jų sąsajoms su diskurso kūrimu atminties konfliktą traktuojant kaip vykstantį visuomenėje, tačiau reprezentuojamą ir galintį steigti tekstuose.

Disertacijos struktūra. Disertaciją sudaro įvadas, dėstymas, išvados, šaltinių ir literatūros sąrašas. Teorinę dėstymo dalį sudaro trys skyriai: „Kolektyvinės atminties studijų teorijos“, „Holokausto literatūros kartos: atmintis ir poatmintis“, „Atminties konfliktai ir atminties režimai“. Skyriuje „Kolektyvinės atminties studijų teorijos“ pristatomos atminties studijų ištakos ir svarbiausi su tyrimu susiję terminai. Skyriuje „Holokausto literatūros kartos: atmintis ir poatmintis“ apžvelgiama Holokausto (po)atminties literatūros raida ir apibrėžiami tos literatūros klasifikacijos kriterijai. Skyriuje „Atminties konfliktai ir atminties režimai“ aptariamos konfliktų ir jų dalyvių kategorijos bei konfliktų reprezentacijos režimai. Kituose penkiuose dėstymo skyriuose – „Julija Šukys *Sibiro tremtis: kraujas, karas ir anūkės bandymas suprasti*“, „Rita Gabis *Svečias šaulių puotoje: Mano senelio SS praeitis, manoji žydų šeima, tiesos paieškos*“, „Silvija Foti *Vėtra Lietaus šalyje*“, „Rūta Vanagaitė *Mūsiškiai*“ ir „Arkadijus Vinokuras *Mes nežudėme*“ – pateikiamos tiriamosios medžiagos analizės.

Ginamieji teiginiai:

- (Po)atminties literatūros autoriai savo tekstais siekia arba normų ir vertybių pokyčio kolektyviniame (valstybiniame, politiniame) lygmenyje, arba naujo asmeninio pasakojimo įtvirtinimo individualiajame (šeimos) lygmenyje. Nepavykus pasiekti teisingumo šeimos lygmenyje, konfliktas gali būti perkeliamas į kolektyvinį

¹²⁰ *Ibid.*, p. 394.

lygmenį (viešas istorijos pasakojimas, valstybės kaltinimas) arba sprendžiamas individualiai (prisiimant kaltę asmeniškai).

- (Po)atminties pasakojimuose atminties konfliktų pagrindu galima išskirti skirtingas genocido ir Holokausto nusikaltimų apibrėžtis, nepasitikėjimą sovietine juridine sistema bei kolektyvinės atminties procesų tęstinumą (tiesioginę ar netiesioginę sovietmečio atminties diskurso įtaką).
- Atminties konfliktai kaltę nagrinėjančiuose Holokausto (po)atminties pasakojimuose intensyviausiai pasireiškia pašalinant Holokausto nusikaltimų sistemiškumą (neatsižvelgiant į nacių okupacijos faktą) ir įvairaus pobūdžio nusikaltimus (ne tik žudymą) aiškinant nusikaltusiojo laisva valia rinktis.
- Kaltę nagrinėjančiuose Holokausto (po)atminties pasakojimuose atminties konfliktai skatinami ir plėtojami supaprastinant ir dekontekstualizuojant istorinius įvykius, painiojant kaltės lygmenis (amžininkų kaltę ir palikuonių atsakomybę). Jiems atsirasti parankiausias antagonistinis atminties režimas, nes jis siūlo lengviausiai suprantamą ir refleksijos nereikalaujančią istorinių įvykių interpretaciją.
- Antagonistinis atminties režimas Holokausto (po)atminties pasakojimuose gali būti pasitelkiamas kaip kompensacinis mechanizmas reaguojant į ankstesnių kartų istorinių įvykių interpretacijas, kurtas remiantis tokiu pačiu režimu.
- (Po)atminties pasakojimai funkcionuoja kaip terpė reflektuoti bendradarbiavimo su totalitariniais režimais ir atsakomybės už jų padarytus nusikaltimus klausimus, kuriuos pernelyg sudėtinga apmąstyti mažesnės apimties diskursuose.

1. KOLEKTYVINĖS ATMINTIES STUDIJŲ TEORIJS

1.1. Kolektyvinės atminties studijų ištakos: sociologinė Maurice'o Halbwachso prieiga

Atmintį kaip žmogaus sąmonės savybę filosofai nagrinėjo nuo antikos laikų, tačiau iki XIX a. vidurio pagrindinė atminties problematika *ars memoriae* pavidalu buvo susijusi su praeities atkūrimu ar geresniu informacijos įsidėmėjimu. Įsibėgėjus įvairių mokslinių disciplinų kūrimuisi, atmintis tapo apmąstymų atspirties tašku nagrinėjant sociologinius, psichologinius, biologinius klausimus. XIX a. pabaigoje atmintį įvairiais aspektais aptarė daugelis Vakarų mokslininkų, tarp jų – Friedrichas Nietzsche, Sigmundas Freudas, Henri Bergsonas ir Émile'is Durkheimas. Pastarųjų dviejų mokslininkų mokiny, prancūzų filosofas ir sociologas Maurice'as Halbwachsas, kaip ir É. Durkheimas, mąstęs apie socialinę atminties dėmenį, pirmasis savo veikle *Socialiniai atminties rėmai*¹²¹ pavartojo terminą *kolektyvinė atmintis* ir tapo to, kas humanitarinėje sferoje suprantama kaip *atminties studijos*, pradininku. Nors XIX ir XX a. sociologai jau mąstė apie praeities ir dabarties sąsajas visuomenėje ir socialinės tapatybės santykį su grupe ir atmintimi, M. Halbwachsas buvo vienas pirmųjų mokslininkų, tiesiogiai susiejusių individualią atmintį su socialiniais rėmais – socialiniai rėmai, visų pirma, yra mus supantys žmonės. Jo teigimu, atmintis atsiranda tik bendruomenėje, per santykį su kitais, net jei fiziškai jų ir nėra šalia – nors prisiminimai asmeniškai ir kiekvienas turi individualią atmintį, prisiminti galima tik esant bendruomenės dalimi, iš kitų sužinant datas ir faktus, suprasti, koks pasaulis buvo ir koks jis yra dabar, padeda kiti.

Pirmojoje savo knygoje kolektyvinės atminties sąvoką grindęs sapnų vaizdiniais ir analizavęs vaikystės prisiminimus, po mirties publikuotoje knygoje *Kolektyvinė atmintis*¹²² M. Halbwachsas išskyrė kelias dichotomijas, kurios tapo atspirtimi XX a. antrojoje pusėje suklestėjusioms tarpdisciplininėms kultūrinės atminties studijoms: kolektyvinę ir individualią atmintį bei kolektyvinę ir istorinę atmintį. Halbwachso kolektyvinės atminties sąvoka neturėjo kultūrinių implikacijų – ji buvo išskirtinai sutelkta į socialinę individualios atminties formavimosi aspektą ir rėmėsi individo priklausymu grupei, taip pat prie socialinių atminties rėmų įvedė laiko ir erdvės kategorijas

¹²¹ Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris: Librairie Félix Alcan, 1925.

¹²² Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, Paris: Presses Universitaires de France, 1950.

ir jas išskyrė kaip esmines atminčiai formuotis.

XX a. devintajame dešimtmetyje atmintis ir įvairios jos sąsajos su kolektyvu įgijo didelę svarbą daugybėje socialinių ir humanitarinių mokslų disciplinų. Į nacionalinę tapatybę orientuotas kolektyvinės atminties posūkis sietinas su visame pasaulyje vykusiais politiniais pokyčiais (Šaltojo karo binarinės priešpriešos Vakaruose virsmas į daugiakultūriškumą, dekolonizacija, demokratizacija); technologiniais ir medijų pokyčiais (archyvavimo procesų kaita, prieigos prie technologijų paplitimas, daugiakultūriškumo plėtra, popkultūros įsigalėjimas) ir akademiniiais procesais (postmodernusis istoriografijos posūkis, didžiųjų pasakojimų pabaiga, suaktyvėjusi socialinių reiškinių refleksija humanitariniuose moksluose¹²³. Konkrečiau to priežastimi dažnai įvardijamas Holokausto ir Antrojo pasaulinio karo atminimo įamžinimas, tapatybės svarbos įsigalėjimas politiniuose procesuose¹²⁴.

1.2. Kolektyvinė, kultūrinė, komunikacinė (socialinė), politinė atmintys ir užmarštis: Janas ir Aleida Assmannai

Vokiečių kultūrologas Janas Assmannas, plėtodamas kultūrinės atminties (*das kulturelle Gedächtnis*) teoriją, išskyrė du kolektyvinės atminties tipus: kultūrinę atmintį ir komunikacinę atmintį. Šis padalijimas atliktas siekiant pabrėžti dvi skirtingas kolektyvinės atminties struktūras, kurių savo teorijoje neišskyrė M. Halbwachsas. Nors J. Assmannas, kaip ir M. Halbwachsas, teigia, kad „kiekvienas asmeninis prisiminimas atsiranda bendraujant su kitais“¹²⁵, komunikacinė atmintis yra grįsta kasdienybėje vykstančia komunikacija, ji apima žodinės komunikacijos lauką. Ji neorganizuota, neinstitucionalizuota, padrika, jos laikinis horizontas ribotas – apie 80–100 metų. O kultūrinė atmintis yra institucionalizuota ir objektyvuota, stabili, nesusijusi su viena situacija, gali būti perduodama iš kartos į kartą. Kolektyvinės ir individualios atminties santykis yra dvikryptis: kolektyvinė suteikia individualiajai atminčiai galimus naudoti kodus ir kategorijas, individualioji kolektyvinei suteikia turinį¹²⁶. Ją įvairios grupės ir visuomenės

¹²³ Astrid Erll, *Memory in Culture*, p. 4–5.

¹²⁴ Jay Winter, „Reflections on the Memory Boom in Contemporary Historical Studies“, *Canadian Military History*, Vol. 10, 2001, p. 58.

¹²⁵ Jan Assmann „Collective Memory and Cultural Identity“, *New German Critique*, No. 65, 1995, p. 127.

¹²⁶ Kaja Kažmierska, „Biographical and Collective Memory. Mutual Influences in Central and Eastern European Context“, *Memory and Change in Europe: Eastern*

pasitelkia siekdamas įsteigti ir kurti savo tapatybę. Žmogaus atmintį bet kuria forma J. Assmannas sieja su dviem būties aspektais – laiku ir tapatybe. „Atmintis yra žinojimas su nuoroda į tapatybę, tai žinojimas, koks esi, t. y. savo paties diachroninės tapatybės – individo, šeimos nario, kartos, visuomenės, tautos ar kultūrinės ir religinės tradicijos nario – pažinimas.“¹²⁷ Vis dėlto atminties tipai ir rūšys nėra visiškai viena nuo kitos atskiros, jos sąveikauja tarpusavyje ir įvairiai vieną kitą papildo: „Atmintis visuose lygmenyse yra atvira sistema. Tačiau ji nėra visiškai atvira ir išsisklaidžiusi; visuomet egzistuoja struktūros, kurios susieja atmintį su specifiniais laiko ir tapatybės horizontais individualiame, kartų, politiniame ar kultūriniame lygmenyje. Be šio santykio turime reikalą su žiniomis, o ne atmintimi.“¹²⁸ Taigi žinojimas yra universalus, o atmintis – specifinė tam tikrai grupei. Šitoks atminties segmentuotumas sukuria terpę rasti konfliktams, tačiau stabiliam, kanoniškam atminties suvokimui iššūkį metė XXI a. atsiradusios masinės komunikacijos priemonės ir itin suintensyvėjusi migracija. Anksčiau suvokus atmintį kaip būdingą grupei ir dažniausiai tą grupę apibrėžiant kaip tautą¹²⁹, pasauliui globalėjant toks suvokimas turėjo būti pakoreguotas ir pradėtos svarstyti tarptautinės, tarpkultūrinės ir mišrios tapatybės galimybės, o kartu su tapatybėmis – ir atmintys.

Aleida Assmann teigia, kad net ir asmeninė žmogaus atmintis sudaryta ne tik iš jo patirties, jos struktūra gerokai sudėtingesnė. Atsižvelgdama į tris kriterijus (plėtrą erdvėje ir laike, grupės dydį ir kintamumą / stabilumą) ir bandydama sukonkretinti, ką iš tiesų reiškia „kolektyvinė atmintis“, tyrėja išskiria keturis atminties tipus: individualią, socialinę, politinę ir kultūrinę¹³⁰. Individuali atmintis, tyrinėjama psichologų ir neurologų ir siejama su subjektyvia patirtimi, kaip kad tvirtino ir

Perspectives. Studies in Contemporary European History, sudar. Małgorzata Pakier ir Joanna Wawrzyniak, Vol. 16, New York: Berghahn Books, 2016, p. 101.

¹²⁷ Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, sudar. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Sara B. Young, Berlin, New York: de Gruyter, 2008, p. 114.

¹²⁸ Jan Assmann, „Globalization, Universalism and the Erosion of Cultural Memory“, *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, sudar. Aleida Assmann ir Sebastian Conrad, New York: Palgrave Macmillan Memory Studies, 2010, p. 123.

¹²⁹ Astrid Erll, „Traumatic pasts, literary afterlives, and transcultural memory: new directions of literary and media memory studies“, *Journal of Aesthetics and Culture*, Vol. 3, 2011, p. 4, DOI: 10.3402/jac.v3i0.7186.

¹³⁰ Aleida Assmann, „Re-framing memory. Between individual and collective forms of constructing the past“, *Performing the Past. Memory, History, and Identity in Modern Europe*, sudar. Karin Tilmans, Frank van Vree, Jay Winter, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, p. 40–44.

M. Halbwachsas, retai kada neturi socialinės dimensijos, nes dažniausiai yra kuriama interaktyviai ir vis tiek formuoja socialinę tapatybę¹³¹. Socialinė atmintis apibrėžiama kaip būdas, kuriuo „tam tikroje visuomenėje patiriama ir perduodama (arba slopinama) praeitis“¹³². Kadangi nė viena visuomenė nėra homogeniška, tokio tipo atmintis priklauso nuo didžiosios dalies visuomenės patirtų įvykių ir reakcijų į juos, todėl dažnai dalijasi į kartas¹³³. Politinė ir kultūrinė atmintys nuo socialinės atminties¹³⁴ skiriasi raiškos laiku, įkūnytumu ir kryptimi – socialinės atminties atveju jos veikimas trumpalaikis, jis susijęs su žmonių interakcija ir kuriasi *iš viršaus į apačią*, o politinė ir kultūrinė atmintys yra institucionalizuotos ir perduodamos ne per gyvą komunikaciją, o per simbolius ir materialųjį paveldą¹³⁵. Politinė atmintis yra kuriama intencionaliai, siekiant formuoti politines ir tautines tapatybes, ir, priešingai nei socialinė atmintis, yra linkusi į homogeniškumą. Kultūrinė atmintis, nors kaip ir politinė yra orientuota į ilgalaikį informacijos perdavimą, kuris vyksta pasitelkiant simbolius, papročius ir įvairias praktikas, pasireiškia kaip nuolatinis santykis tarp kanono ir archyvo, kai ką aktualizuojant, o kitą užmirštant ir reikalauja tam tikros kultūrinės veiklos¹³⁶.

A. Assmann taip pat yra teorizavusi užmaršties vyksmus kultūroje ir šio proceso santykį su atmintimi¹³⁷. Atminties ir užmaršties procesai suprantami ne kaip priešingi, bet kaip sutampantys ir susikryžiuojantys¹³⁸. Šios disertacijos tematikai svarbios kelios A. Assmann išskiriamos užmaršties technikos, reprezentuojamos analizuojamuose tekstuose: uždengimas (problemos pašalinimas iš viešumos siekiant socialinio sutarimo), nutylėjimas (problemos pašalinimas iš viešumos dėl tabu ar traumų), perrašymas (palimpsesto principu vykstantis atnaujinimas, kai ant seno elemento uždedamas naujas), ignoravimas (pasireiškiantis per įtampą tarp to, kas matoma ir kas nematoma) ir neigimas (mėginimas išlaikyti atvirkščią įvykio interpretaciją grupės atmintyje)¹³⁹. Vis dėlto, kaip pastebi ir pati A. Assmann, viena iš užmaršties keliamų metodologinių problemų yra užmaršties

¹³¹ *Ibid.*, p. 40–41.

¹³² *Ibid.*, p. 41.

¹³³ *Ibid.*

¹³⁴ Jano Assmanno klasifikacijoje ji atitinka komunikacinę atmintį.

¹³⁵ Aleida Assmann, „Re-framing memory. Between individual and collective forms of constructing the past“, p. 42.

¹³⁶ *Ibid.*, p. 43–44.

¹³⁷ Aleida Assmann, *Užmaršties formos*, Vilnius: Kultūros barai, 2021.

¹³⁸ *Ibid.*, p. 13.

¹³⁹ *Ibid.*, p. 15–19.

pastebėjimas ir atkūrimas¹⁴⁰. Tai dar aktualiau analizuojant literatūros tekstus – užmaršties procesus juose galima būtų įžvelgti nebent atliekant diachronišką tekstų analizę. Kadangi šioje disertacijoje tyrinėjami vieno laikotarpio tekstai, užmaršties problematika atskleidžiama atsižvelgiant į tai, kaip patys autoriai traktuoja ir reprezentuoja užmarštį Holokausto atminties kontekste.

1.3. Kolektyvinė atmintis ir istorija: nesuderinamos priešybės ar skirtingi santykio su praeitimi režimai?

Kolektyvinės atminties terminas dažnai vartojamas skirtinguose kontekstuose, tačiau įprastai nurodo atminties struktūrą, kuri „peržengia individualios atminties rėmus ir yra bendra tam tikrai grupei“¹⁴¹. Ji taip pat gali būti įvardijama kaip „socialinei grupei karta iš kartos bendri istoriniai pasakojimai, įsitikinimai ir papročiai“¹⁴². Šio termino vartojimą nulemia jo interpretacijos ir kontekstas, todėl dažnai ir nesiekama atrasti bendro kolektyvinės atminties apibrėžimo, renkantis pristatyti šį terminą pasitelkus įvairias opozicijas (istorija ir atmintis¹⁴³, korpusas ir procesas¹⁴⁴, privati ir vieša atmintis¹⁴⁵, atmintis ir žinojimas¹⁴⁶, archyvas ir kanonas¹⁴⁷). Kultūrinės atminties studijų kontekste įprasta atmintį suprasti kaip gebėjimą, kurio išorinė raiška yra atminimo veiksmai¹⁴⁸. A. Erll išskiria dvi at(si)minimo savybes: sąsajas su dabartimi ir sukonstruotumą¹⁴⁹. Individualios, komunikacinės (socialinės), politinės ir kultūrinės atminties terminai apibrėžia skirtingas atminties perdavimo struktūras, bet, analizuojant vyksmus konkrečioje visuomenėje, aktualu aptarti ir tai, kas vadinama tų struktūrų

¹⁴⁰ *Ibid.*, p. 19.

¹⁴¹ Astrid Erll, *Memory in Culture*, p. 139.

¹⁴² Yadin Dudai, *Memory from A to Z: keywords, concepts, and beyond*, Oxford: Oxford University Press, 2002, p. 51.

¹⁴³ Astrid Erll, *Memory in Culture*, p. 127.

¹⁴⁴ *Ibid.*, p. 141.

¹⁴⁵ Herald Welzer, *Grandpa Wasn't a Nazi: The Holocaust in German Family Remembrance*, American Jewish Committee, 2005, http://courses.washington.edu/berlin09/Readings/Welzer_Grandpa.pdf [žiūrėta 2020-06-29].

¹⁴⁶ Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, p. 109–118.

¹⁴⁷ Aleida Assmann, „Reframing the Past“, *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*, sudar. Frank van Vree ir J. M. Winter, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010; Aleida Assmann, „Canon and Archive“, *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, p. 97–108.

¹⁴⁸ Astrid Erll, *Memory in Culture*, p. 8.

¹⁴⁹ *Ibid.*, p. 9.

išraiška – atminties ir atminimo kultūras. Istorikas Vasilijus Safronovas atminties kultūrą apibrėžia kaip „reikšmių sistemą, kuri formuojasi įvairiomis praeities reprezentavimo formomis aktualizuojant praeitį ir stimuliuojant kolektyvinę atmintį“¹⁵⁰, o tyrimų objektą – „viešojoje komunikacijoje nuolat vykstantys reikšmių kūrimo procesai, reguliuojantys, palaikantys ir transformuojantys žmonių, dalyvaujančių vienoje komunikacijos terpėje, atmintį“¹⁵¹. Lenkų istorikas Jerzy Jedlickis labai panašų apibrėžimą vartoja apibūdindamas kolektyvinę atmintį: „Tai įsitikinimų, kuriais dalijasi bent dalis tautinės bendruomenės ir kurie yra susiję su tam tikru nacionalinės istorijos segmentu, visuma. Žinoma, bendruomenė (ypač jos intelektualai) gali sukurti kelias konkuruojančias „kolektyvines atmintis“, dėl kurių susiformuoja prieštaringi pasakojimai, nors paprastai vienas iš jų yra vyraujantis.“¹⁵² Istorikas Alvydas Nikžentaitis teigia, kad atminties kultūra vadintini „tam tikri nuolatos akcentuojami praeities siužetai, vaizdiniai, kuriuos pasitelkusi visuomenė kuria, stiprina savo savimonę ir apsibrėžia kaip pavienę grupę“¹⁵³. A. Nikžentaitis taip pat pabrėžia atminties kultūros kaip produkto dirbtinumą¹⁵⁴ ir sukonstruotumą (prisidedant politiniams šalies elitams¹⁵⁵ ir žiniasklaidai¹⁵⁶) ir teigia, kad „į atminties kultūrą galima žiūrėti kaip į tam tikrą simbolių bei kultūrinių kodų samplaiką, kuri turi aiškią hierarchinę tvarką“¹⁵⁷. Tam, kad individas galėtų tapatintis su kolektyvinės atminties turiniais, reikalingi tam tikri „tarpininkai“ arba „simboliai“¹⁵⁸. Be

¹⁵⁰ Vasilijus Safronovas, „Kultūrinė atmintis ir atminimo kultūra“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, p. 60.

¹⁵¹ *Ibid.*

¹⁵² Jerzy Jedlicki, „Historical memory as a source of conflicts in Eastern Europe“, *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 32, No. 3, 1999, p. 226.

¹⁵³ Alvydas Nikžentaitis, *Valstybė ir atmintis. Atminties kultūros ir jų reguliavimo būdai Lietuvoje, Vidurio ir Rytų Europoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021, p. 8.

¹⁵⁴ Alvydas Nikžentaitis, „Įžangos žodis. Istorija, kolektyvinė atmintis, atminties ir atminimo kultūros“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, p. 9.

¹⁵⁵ *Ibid.*

¹⁵⁶ Alvydas Nikžentaitis, „XX a. diktatūrų laikotarpis Lietuvos gyventojų atminties kultūroje: dominuojanti ir diskriminuojama atmintis“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, p. 381.

¹⁵⁷ Alvydas Nikžentaitis, „Įžangos žodis. Istorija, kolektyvinė atmintis, atminties ir atminimo kultūros“, p. 12.

¹⁵⁸ Vasilijus Safronovas, „Atminties orientavimas ir mentalinis Klaipėdos integravimas Lietuvoje XX amžiuje“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, p. 67.

dominuojančios atminties kultūros išskiriama ir galima šalutinė – atminimo – kultūra¹⁵⁹. Atskirų grupių, skirtingai prisimenančių tam tikrus istorinius įvykius, prieštarigus atminties pasakojimus galima vadinti „konkuruojančia atmintimi“¹⁶⁰. Šis terminas nurodo besirungiančias dviejų skirtingų grupių atmintis. Sutaikant viena kitai prieštaraujančias atmintis galima apie atmintį imti mąstyti kaip apie *daugiakryptę*, t. y. galinčią sutalpinti daugiau nei vieną pasakojimą¹⁶¹. Remiantis šiais apibrėžimais įvairūs su kolektyvine atmintimi susiję tekstai gali būti suprantami kaip praeities reprezentavimo forma, o esminis jų vaidmuo – reikšmių kūrimas.

Istorijos ir (kolektyvinės) atminties sąvokų skirtį įvedė jau M. Halbwachsas: atmintį jis suvokė kaip „išgyventą“ ir komunikuojamą, skirtingą įvairioms grupėms, bet jas vienijančią; o istoriją – kaip aprašytą ir universalią¹⁶². Jo daryta skirtis atspindėjo pozityvistinį XX a. pradžios istorijos suvokimą ir istorijos kaip disciplinos laikymą objektyvia¹⁶³. Viena esminių kolektyvinės atminties funkcijų yra tapatybės formavimas – tai, kas ir kaip atsimenama, priklauso nuo tam tikros grupės savivaizdžio ir interesų¹⁶⁴ – istorija, M. Halbwachso nuomone, to intereso neturi. Prancūzų istorikas Pierre’as Nora, plėtodamas savo istorijos ir atminties teoriją, teigė, kad istorija naikina atmintį, o jo teorizuotos atminties vietos atsiranda, nes nebelieka atminties aplinkų: „Atsiradus žyme, tarpininkavimui, atstumui, atsiduriame ne tikrosios atminties, o istorijos srityje.“¹⁶⁵ Kartu atmintis gali būti suprantama kaip „diskursyvinis reiškiny: kaip interpretacijos veiksmai, kuriais pakartojama, pakeičiama ar užginčijama bendra prasmė, suprantama „kaip praeitis“¹⁶⁶. Tokia istorijos ir atminties priešprieša atsiduria opozicijoje su M. Halbwachso nuostata, kad kolektyvinė atmintis ir istorija yra derantys ir vienas kitą papildantys reiškiniai¹⁶⁷. Panašiai istorijos ir kolektyvinės atminties skirtį įvardija ir istorikas Peteris Novickas: „Kad suprastum ką nors

¹⁵⁹ Alvydas Nikžentaitis, „XX a. diktatūrų laikotarpis Lietuvos gyventojų atminties kultūroje: dominuojanti ir diskriminuojama atmintis“, p. 388.

¹⁶⁰ Michael Rothberg, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, Stanford: Stanford University Press, 2009, p. 3.

¹⁶¹ *Ibid.*

¹⁶² Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, p. 35–40.

¹⁶³ Peter Burke, „History As Social Memory“, *Memory: History, Culture and the Mind*, sudar. Thomas Butler, Oxford, New York: Basil Blackwell, 1989, p. 99.

¹⁶⁴ Astrid Erll, *Memory in Culture*, p. 17.

¹⁶⁵ Pierre Nora, „Entre mémoire et histoire, la problématique des lieux“, *Les lieux de mémoire, I. La République*, sudar. Pierre Nora, Paris: Gallimard, 1984, p. XIX.

¹⁶⁶ Rieke Trimčev, Gregor Feindt, Félix Krawatzek, Friedemann Pestel, „Europe’s Europes: mapping the conflicts of European memory“, *Journal of Political Ideologies*, Vol. 25, No. 1, 2019, p. 52.

¹⁶⁷ Aleida Assmann, „History, Memory, and the Genre of Testimony“, *Poetics Today*, Vol. 27, No. 2, 2006, p. 263.

istoriškai, reikia suvokti to sudėtingumą, būti pakankamai atsiribojusiam, kad į tai pažvelgtum iš daugelio perspektyvų, priimti veikėjų motyvų ir elgesio dviprasmiškumą, įskaitant moralinį dviprasmiškumą. Kolektyvinė atmintis supaprastina; į įvykius žvelgia iš vienos, fiksuotos perspektyvos; yra nepakanti dviprasmybėms; redukuoja įvykius į mitinius archetipus.¹⁶⁸ Iš atminties studijų perspektyvos istorijos rašymas yra vienas iš kolektyvinės atminties formavimo būdų (arba atvirkščiai), nes iš dabarties perspektyvos, ypač naratyvistinio-tropologinio Haydeno White'o veikalo *Metaistorija*¹⁶⁹ kontekste, pozityvistinę istorijos sampratą pakeitė postmoderni nuostata, kad objektyvumas istorijoje neegzistuoja, ką puikiai įrodo faktas, kad skirtingais laikotarpiais skirtingose vietose gyvenę istorikai skirtingai fiksavo svarbius įvykius¹⁷⁰ – kai ko nefiksavo visai, kai ką sureikšmindavo, ne viską užrašydavo tiksliai.

Klasikinis istorijos kaip „atminties saugotojos“ vaidmens suvokimas kolektyvinės atminties studijų kontekste traktuotinas kaip pernelyg supaprastintas ir remiasi istorijos kaip objektyvaus, faktais paremto mokslo, suvokimu. Tačiau tokį požiūrį galima keisti disciplinavimo funkcijos įvedimu – Ch. Klessmannas teigia, kad „istorija kaip mokslas yra nereflektuotų atsiminimų antipodas. Ji turi tikslą racionaliai kontroliuoti atsiminimus ir drausminti atmintį“¹⁷¹. Istorikų perspektyva teigia, kad individuali ir kolektyvinė atmintys „turi tapti sudėtine mokslinės analizės dalimi“¹⁷², o istorija, priešindamasi supaprastintai istorinių įvykių reprezentacijai, turi supažindinti su istorinių įvykių kompleksiskumu, žmonių elgesio daugiaprasmiškumu ir platesnio socialinio konteksto įtaka¹⁷³, taigi įvesti kompleksiskumo ir kritinės žiūros elementus, tačiau turėti omenyje, kad kritinis požiūris į atmintį ir jos ideologinius siekius neturėtų nuvertinti jos indėlio į istorinės žiūros plėtimą, komparatyvistinę, tarpdisciplininę ir tarpkultūrinę perspektyvas¹⁷⁴.

Toks požiūris artimas atminties studijų teoretikų požiūriui – jie atmintį ir istoriją suvokia kaip du skirtingus santykio su praeitimi režimus; nors šiedu požiūriai vienas kitam neprieštarauja. Prieigą prie praeities turime

¹⁶⁸ Peter Novick, *The Holocaust in American life*, Boston: Houghton Mifflin Company, 1999, p. 3–4.

¹⁶⁹ Hayden White, *Metaistorija: Istorinė vaizduotė XIX a. Europoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2003.

¹⁷⁰ Peter Burke, *op. cit.*, p. 99.

¹⁷¹ Christoph Klessmann, p. 31.

¹⁷² *Ibid.*

¹⁷³ Saul Friedlander, „History, Memory, and the Historian: Dilemmas and Responsibilities“, *New German Critique*, No. 80, Spring-Summer, 2000, p. 14.

¹⁷⁴ Jörn Rüsen, „Preface to the Series“, *Western Historical Thinking: An Intercultural Debate*, sudar. Jörn Rüsen, New York: Berghahn Books, 2002, p. viii.

tik per savo kultūrai būdingas kategorijas ir schemas¹⁷⁵, tad iš atminties studijų perspektyvos istorijos rašymas yra vienas iš kolektyvinės atminties formavimo būdų (arba atvirkščiai). Tiek atminties, tiek istorijos kategorijos susijusios su atgaminimo ir perinterpretavimo veiksmiais: „Atmintis negali būti vertinama pagal tuos pačius tikslumo, nuoseklumo, analizės kriterijus, kuriuos įprastinė istorija taiko siekdama objektyvumo, nes dažnai atsimenant istoriniai faktai yra metamorfozuojami, prarandami ar klaidingai interpretuojami. Atmintis siūlo metaforišką požiūrį į faktą; ji tuo pat metu reprezentuoja faktą ir kartu bando suprasti faktą, kurį reprezentuoja. Tai priemonė, kurią naudojame, kad primintume sau, kas buvome, kuo tapome ir kuo būsim. Ji konkuruoja su įprastinės istorijos linijiskumu ir jį griauja.“¹⁷⁶ Todėl vietoj atminties ir istorijos priešpriešos galima vartoti *santykio su praeitimi režimo* terminą, nes praeitis nėra fiksuota, ji nuolat rekonstruojama ir reprezentuojama skirtingais būdais (atmintis ir istorija – „skirtingos mąstymo tvarkos“¹⁷⁷). Tą patį dalyką galima prisiminti labai įvairiai – tai reiškia, kad egzistuoja ne vienas prisiminimo režimas¹⁷⁸. Režimų prieigą patvirtina ir prancūzų istoriko Jacques'o Le Goffo teiginys, kad istoriją ir atmintį sieja tai, kad praeitis ne jas sudaro, bet yra abiejų šių instancijų objektas¹⁷⁹. Atmintis – selektyvi, rekonstruojanti, bėgant laikui tai, kas atsimenama, gali būti taip smarkiai pakeičiama, kad labiau primena fikciją nei tiesą, atmintis neperteikia praeities objektyviai¹⁸⁰. Kiekvienas individas mato įvykį skirtingai, kiekvienas individas prisimena skirtingus dalykus, kiekvienas individas renkasi, ką pranešti kitiems. Šioje disertacijoje istorija traktuojama kaip kryptingas, refleksyvus ir profesionalus santykio su praeitimi formavimas, o (kolektyvinė) atmintis – kaip bendresnis, platesnei visuomenei prieinamas santykis su praeitimi, apimantis įvairaus pobūdžio diskursus, taip pat ir literatūrinius.

¹⁷⁵ Peter Burke, *op. cit.*, p. 99.

¹⁷⁶ Gillian Banner, *Holocaust Literature*. Schultz, Levi, Spiegelman, London, Portland: Vallentine Mitchell, 2000, p. 9.

¹⁷⁷ Jurga Jonutytė, „Kaltės naratyvai, atminties terpė ir dygioji tapatybė“, p. 147.

¹⁷⁸ Paul O'Connor, „The unanchored past: Three modes of collective memory“, *Memory Studies*, Vol. 15, No. 4, 2022, p. 634-649.

¹⁷⁹ Jacques Le Goff, *History and Memory*, New York: Columbia University Press, 1996, p. 129.

¹⁸⁰ Astrid Erll, *Memory in Culture*, p. 17.

2. HOLOKAUSTO LITERATŪROS KARTOS: ATMINTIS IR POATMINTIS

2.1. Holokausto atminties ir poatminties literatūra

Astrida Erll ir Anne Rigney išskiria tris funkcijas, kurias literatūra gali atlikti kultūrinės atminties kūrimosi procesuose: literatūra gali būti atminimo terpė, objektas ir priemonė, leidžianti stebėti kultūrinės atminties kūrimąsi¹⁸¹. Šioje disertacijoje aktualiausias pirmoji ir trečioji funkcijos – identifikuojant, kaip praeities pasakojimai rekonstruojami ir reprezentuojami, analizuojant, kokį santykį aptariamų autorių darbai turi su Holokausto klausimais lietuviškoje atminties kultūroje. Literatūra, funkcionuodama kitaip nei kitos simbolinės sistemos, atsigręždama į tai, kas yra pamiršta, represuota, nepastebėta, nesąmoninga ir neintencionalu, ir atrinkdama reikšmingus atminčiai elementus, kuria „kitaip neprieinamą kultūrinės atminties archyvą“¹⁸². Disertacijoje analizuojamų knygų žanras nėra vienareikšmis – tai ne grožinė literatūra, nors ir turi jos bruožų, tokių kaip vaizduotės pasitelkimas aprašant tikrovę; ne visiškai autobiografinė – nors dauguma autorių pasakoja savo gyvenimo bei šeimos istoriją, bet pasakojimas tuo neapsiriboja, įtraukiamas ir platesnis įvykių kontekstas, kai kur gausiai remiamasi istoriniais veikalais; ir ne istorinė literatūra – bent jau akademinė ta žodžio prasme, nes autorių atliekami istoriniai tyrimai, visų pirma, atliekami nemetodiškai ir funkcionuoja labiau kaip pasakojimo kūrimo priemonė. Šių knygų žanro takumas tampa akivaizdus apžvelgiant autobiografinio pobūdžio Holokausto literatūrą. Holokausto literatūros terminą galima vartoti labai siaura prasme – kaip Holokausto metu sukurtus kūrinius¹⁸³, tačiau dauguma tyrinėtojų Holokausto literatūrą traktuoja kur kas plačiau – kaip „bet kokius – tiek dokumentinius, tiek diskursyviuosius tekstus bet kuria kalba, formavusius viešąją Holokausto atminį arba jos suformuotus“¹⁸⁴. Šio tyrimo kontekste neatrodo tikslinga taikyti kurią nors iš apibrėžčių, naudingiau klasifikacijai pasitelkti kartos skirtį, t. y. Holokausto literatūra vadinti pirmosios kartos, Holokausto amžininkų sukurtus pasakojimus (be chronologinių apribojimų), vėlesnių kartų veikalus vadinti Holokausto atminties literatūra, o poatminties

¹⁸¹ Astrid Erll and Ann Rigney, „Literature and the Production of Cultural Memory: Introduction“, *European Journal of English Studies*, Vol. 10, No. 2, 2006, p. 112.

¹⁸² Astrid Erll, *Memory in Culture*, p. 153.

¹⁸³ David G. Roskies, „Review: The Holocaust According to the Literary Critics“, *Prooftexts*, Vol. 1, No. 2, May 1981, p. 11.

¹⁸⁴ David G. Roskies, Naomi Diamant, *Holocaust Literature: A History and Guide*, Brandeis University Press, 2012, p. 2.

pasakojimą suvokti kaip autobiografinio-biografinio žanrų sintezę, kurios pagrindinė tema – šeimos istorija ir savosios tapatybės paieškos. Anne Fuchs, į šią kategoriją įtraukdama ne tik literatūrinius pasakojimus, juos vadina šeimos pasakojimais¹⁸⁵, o J. J. Long apibrėžia poatminties pasakojimus kaip palikuonio bandymą suteikti pasakojimo struktūrą trauminiais senelių patirties įvykiams¹⁸⁶.

Pagal tokį atminties / poatminties literatūros apibrėžimą R. Vanagaitės ir A. Vinokuro knygos patektų į atminties, o J. Šukys, R. Gabis ir S. Foti knygos – į poatminties literatūros kategorijas, tačiau abiem atvejais svarbus pasakojimus kuriančiųjų generacinis nuotolis nuo istorinių įvykių. Vokiečių kultūrologė Caroline Schaumann teigia, kad neverta skirstyti literatūros ir pasakojimų į kartas, nes, nors tai ir suteikia struktūrą, atskirti kartas yra pernelyg sunku, nes viena karta apima daug skirtingų požiūrių¹⁸⁷. Karlas Mannheimas tokius vienos kartos skirstymus vadino „kartų vienetais“¹⁸⁸: skirtingomis kartos dalimis, kurias apibrėžia kiti svarbūs jų visuomeninio statuso aspektai, pavyzdžiui, klasė ar lytis. Tačiau, nepaisant kartų vienetų skirtumų, atminties literatūros kontekste kartų literatūra sujungia ir biologinius, ir sociologinius kartos aspektus, taip atskleisdama įtaką, kurią bėgantis laikas ir materialūs žmogaus egzistencijos pokyčiai daro mąstymo skirtumams. Kaip teigia politologas Haraldas Wydra, „[k]artos yra ne tik biografinis, demografinis ar socialinis faktas, bet ir egzistencinės bendruomenės“¹⁸⁹. J. Šukys, R. Gabis ir S. Foti bei R. Vanagaitės knygas V. Davoliūtė įvardija kaip „genealoginį rašymą, kuriuo pasakotojos, kurdamos šeimos istoriją, siekia užimti poziciją savo šeimos istorijos atžvilgiu“ ir „kiekviena jų siekia derėtis tarp asmeninių šeimos santykių ir viešų kolektyvinės atminties diskursų transnacionalinėje diskursyvinėje

¹⁸⁵ Anne Fuchs, *Phantoms of War in Contemporary German Literature, Films and Discourse: The Politics of Memory*, London: Palgrave Macmillan, 2010, p. 6.

¹⁸⁶ J. J. Long, „Monika Maron's Pawels Briefe: Photography, Narrative, and the Claims of Postmemory“, *German memory contests: the quest for identity in literature, film, and discourse since 1990*, Rochester, New York: Camden House, p. 151.

¹⁸⁷ Caroline Schaumann, *Memory Matters: Generational Responses to Germany's Nazi Past in Recent Women's Literature*, Berlin; New York: de Gruyter, 2008, p. 14.

¹⁸⁸ Karl Mannheim, „The Problem of Generations“, *Essays on the Sociology of Knowledge*, sudar. Paul Kecskemeti, New York: Routledge, 1972, p. 304.

¹⁸⁹ Harald Wydra, „Dynamics of Generational Memory. Understanding the East and West Divide“, *Dynamics of Memory and Identity in Contemporary Europe*, sudar. Eric Langenbacher, Bill Niven and Ruth Wittlinger, New York, Oxford: Berghahn, 2012, p. 17.

„Lietuvos“ erdvėje“¹⁹⁰. Kartos sąvoka literatūros analizėje leidžia įtraukti istorinį požiūrį, suvokti literatūros procesų ribas ir galimus plėtros kelius – ji taip pat suteikia atskaitos sistemą ir leidžia nustatyti reikšmingus visuomenės pokyčius, vykusius praityje ir vis dar vykstančius šiandien.

2.2. Karta: biologinė, literatūrinė, mnemoninė

Sociologinė kartos sąvoka kildinama iš nuolatinio biologinio atsinaujinimo proceso ir kartą traktuoja kaip pokyčių matą, paprastai siejamą su skirtingomis amžiaus grupėmis. Istorinį literatūrinių kartų formavimąsi tyręs literatūrologas Marius Hentea pastebi, kad XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje kartos sąvoka nustojo būti grynai biologinė ir įgavo sociologinį matmenį, ir šį pokytį sieja su trimis pagrindiniais pokyčiais visuomenėje: demokratizacija, centralizacija ir technologine pažanga¹⁹¹, nes, pamažu griūvant klasių sistemai, atsirado poreikis kitokio pobūdžio socialinei klasifikacijai ir priklausomybei¹⁹². Todėl sociologinė kartos samprata, nors ir išlaikydama biologinį kaitos ir atsinaujinimo aspektą, taip pat sutelkia dėmesį į konkrečios kohortos laiko ir erdvės ribas, sukuriančias „būdingą mąstymo ir patirties būdą“¹⁹³, bendrą kuriai nors kartai. Sociologas K. Mannheimas taip pat teigia, kad „karta nėra konkreti grupė bendruomenės prasme, t. y. grupė, kuri negali egzistuoti, jei jos nariai neturi konkrečių žinių vieni apie kitus“¹⁹⁴, taigi „kartos“ apibrėžimo procesas yra pirminis kartų analizės etapas. Šiam procesui palengvinti vokiečių istorikas Jūrgenas Reulecke pateikia sąvoką „įkartinimas“ (*Generationalität*): „Viena vertus, tai yra savybės, atsirandančios dėl bendros patirties, kurią sau kolektyviai priskiria atskiri asmenys arba didesni „kartų vienetai“. Kita vertus, ji taip pat gali reikšti iš bendros patirties kylančių bruožų, kurie tokiems vienetais priskiriami iš išorės, rinkinį, kuriuo kitų amžiaus grupių nariai, o dažnai ir viešoji nuomonė, išreiškta žiniasklaidoje, brėždami ribas ir supaprastindami, bando identifikuoti tariamas kartas ir nustatyti kartų raidą.“¹⁹⁵ Šitoks termino apibrėžimas nurodo du kartos apibrėžimui svarbius aspektus: vidinį ir išorinį tapatybės suteikimą

¹⁹⁰ Violeta Davoliūtė, „Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania“, p. 73.

¹⁹¹ Marius Hentea, „The Problem of Literary Generations: Origins and Limitations“, *Comparative Literature Studies*, Vol. 50, No. 4, 2013, p. 569.

¹⁹² *Ibid.*, p. 572.

¹⁹³ Karl Mannheim, *op. cit.*, p. 291.

¹⁹⁴ *Ibid.*, p. 288.

¹⁹⁵ Jūrgenas Reulecke, „Generation/Generationality, Generativity, and Memory“, *Cultural Memory Studies, An International and Interdisciplinary Handbook*, p. 119.

bei tapatybės traktavimą kaip konstruktą¹⁹⁶, o kartą – kaip tam tikrą grupę, apie save kuriančią istorinį pasakojimą. Taigi skambus amerikiečių istoriko Roberto Wohlo teiginys, kad „istorinės kartos ne gimsta, o yra suformuojamos“¹⁹⁷, galėtų būti papildytas teiginiu, jog kartos ne tik yra suformuojamos, bet ir pačios save formuoja. Tai esminis aspektas, į kurį reikia atsižvelgti sprendžiant klausimą, kaip „kartos“ sąvoka turėtų būti traktuojama literatūros analizėje, sutelkiant dėmesį ne tik į išorinius kartų požymius, tokius kaip biologiniai ar amžiaus apribojimai, bet ir į paties autoriaus saviidentifikaciją, užimamos padėties interpretaciją ir į tai, kaip šie dalykai atsiskleidžia konkrečiame tekste.

Be kartos formavimosi kaip išorinio ir vidinio proceso, į kartas ir tarp kartų vykstančią komunikaciją ir tarp jų sklindančią informaciją taip pat galima žvelgti iš dviejų perspektyvų. Visų pirma, tai biologinė paveldėjimo perspektyva: kiekviena nauja karta ką nors perima iš senosios kartos – tai formuoja tęstinumą. Tačiau kartų kaitą galima suvokti ir kaip lūžį. Pierre'as Nora pastebi, kad Prancūzijos revoliucija sudarė sąlygas kartą suvokti nebe kaip generacinę informacijos ir papročių perdavimo mechanizmą, o kaip lūžio tašką, vieną kartą atsiejantį nuo kitos įsipareigojimų ir nuostatų¹⁹⁸. Keičiantis kartoms esminiai atminties kartų kūrimuisi ir kolektyvinės atminties formavimuisi yra abu procesai: ir perėmimo, ir atmetimo.

Kalbant apie formavimąsi, pirmoji karta dažniausiai apibrėžiama atsiradus vėlesnėms kartoms, o jos pirmumas nurodo ne į pirmumą laike, bet į pirmumą atminties hierarchijoje¹⁹⁹ – nes tik pirmoji karta turi tiesioginių asmeninių tam tikro įvykio patirčių. Holokausto kontekste „antrąją kartą“ vadinami jo amžininkų vaikai, kurie, praėjus trisdešimčiai metų po Holokausto, ima aprašinėti tėvų patirtus įvykius bei savo santykius su tėvais ir jų išgyvenimais. (Reikia pastebėti, kad tas pats procesas pastebimas kalbant ir apie aukų, ir apie nusikaltėlių palikuonius.) Jų trauminė su Holokaustu susijusi patirtis yra netiesioginė, tačiau „daugeliu atveju išgyvenusiųjų vaikai neša savo tėvų patirtą trauminį pertrūkį sąmoningai, savo noru juo persiimdami, arba per pamatines juos auklėjant pasireiškiančias įtampas“²⁰⁰.

¹⁹⁶ Astrid Erll, „Generation in Literary History: Three Constellations of Generationality, Genealogy, and Memory“, *New Literary History*, 2014, Vol. 45, No. 3, p. 387.

¹⁹⁷ Robert Wohl, *The Generation of 1914*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1980, p. 5.

¹⁹⁸ Pierre Nora (sudar.), *Realms of Memory: Rethinking the French Past: Conflicts and Divisions*, Volume I, New York: Columbia University Press, 1996.

¹⁹⁹ Sigrid Weigel, „Generation“ as a Symbolic Form: On the Genealogical Discourse of Memory since 1945“, *The Germanic Review*, Vol. 77, No. 4, 2002, p. 265.

²⁰⁰ Victoria Aarons, Alan L. Berger, *Third-Generation Holocaust Representation*, Evanston: Northwestern University Press, 2017, p. 56.

2.3. Holokausto literatūros kartų formavimasis

Kad būtų galima analizuoti trečiosios kartos literatūrą, iš pradžių reikia apibendrintai apibrėžti Holokausto literatūroje išryškėjusias kartas, užčiuopti tarp jų atsirandančią įtampą ir aptarti XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje Vokietijoje ir Austrijoje atsiradusį nacionalsocializmo nusikaltimus reflektuojantį *Väterliteratur* žanrą, tapatintiną su antrąja karta, ir jo santykį su vėlesniu, *Enkelliteratur* žanru bei tokio žanrinio modelio taikymą poatminties pasakojimams apie Holokaustą Lietuvoje. Galima kelti bent kelis klausimus: kas ir kaip suformavo Holokausto literatūros kartas ir kuo šie procesai skyrėsi nuo vykusiujų Sovietų, o vėliau nepriklausomoje Lietuvoje; ar lietuviškoje Holokausto (po)atminties literatūroje apskritai galima įžvelgti aiškias kartų perskyras; ir ar Holokaustas gali būti laikytinas literatūros kartas formuojančiu įvykiu?

Dauguma pirmosios kartos, t. y. Holokausto amžininkų, literatūros kūrinių buvo parašyti tiesioginių nacių nusikaltimų aukų ir Vakaruose pradėjo rasti iškart po Antrojo pasaulinio karo (pavyzdžiui, Primo Levio *Je i tai žmogus*²⁰¹, Viktoro Franklo *Žmogus ieško prasmės*²⁰², Annos Frank *Dienoraštis*²⁰³). Nors pirmosios kartos nusikaltėlių pasakojimai nacių pareigūnų atsiminimų ir dienoraščių pavidalu taip pat buvo publikuojami, daugiausia jų pasirodė kiek vėliau, praėjus 10–20 metų po Antrojo pasaulinio karo pabaigos²⁰⁴. Holokausto nusikaltėliai autobiografinius tekstus rašė rečiau nei aukos. Visų pirma todėl, kad „nusikalstamumas kenkia patikimumui“²⁰⁵ – socialinių normų pažeidimas atliekant nusikaltimą sumenkina pasitikėjimą asmeniu, o pasitikėjimas yra pamatinis to, ką Philippe’as Lejeune’as vadino autobiografiniu paktu, elementas. Negalint įsteigti sutarties tarp rašytojo ir skaitytojo, kuri leistų tikėti, kad aprašomi faktai yra tiesa²⁰⁶, autobiografijos netenka vertės. Be to, dažnas gyvas išlikęs nusikaltėlis emigravo ir, slėpdamasis nuo teisėsaugos, savo istorijas taip pat turėjo slėpti.

Nagrinėdama nacizmo ir Holokausto atmintį Vokietijoje, Gabriele

²⁰¹ Primo Levi, *Se questo è un uomo*, Torino: F. De Silva, 1947.

²⁰² Viktor E. Frankl, *Ein Psycholog erlebt das KZ. Verlag für Jugend und Volk*, Wien: Kösel, 1946.

²⁰³ Anne Frank, *Het Achterhuis*, Amsterdam: Contact, 1947.

²⁰⁴ Heinz Guderiano memuarai publikuoti 1950 m., Rudolfo Hößo – 1956 m. Franzo Halderio dienoraštis publikuotas 1962–1964 m., Reinhardo Gehleno dienoraščiai – 1971 m., Josepho Goebbelso – 1993–2008 m.

²⁰⁵ Alan Rosen, „Autobiography From The Other Side: The Reading Of Nazi Memoirs And Confessional Ambiguity“, *Biography*, Vol. 24, No. 3, 2001, Summer, p. 553.

²⁰⁶ Philippe Lejeune, *Le Pacte autobiographique*, Paris: Seuil, 1975.

Schwab pasisako už bandymą susieti aukų ir nusikaltėlių patirtis – ne tam, kad būtų sumažinta vienu kančia ar kitų atsakomybė, bet siekiant atrasti, kaip žiaurios patirtys paveikia žmonių sąmonę²⁰⁷. Nors šios disertacijos objektas yra nusikaltėlių palikuonių literatūra, bendras aukų ir nusikaltėlių palikuonių aptarimas leis geriau suprasti šių literatūrų formavimosi panašumus ir skirtumus. Juolab kad Holokausto atveju būtent aukų literatūra atsirado pirmiau ir tapo modelių vėliau atsiradusiems nusikaltėlių literatūros tyrimams. Vakaruose Holokausto kartų formavimuisi reikšmingas buvo jo kaip nusikaltimo įvardijimas ir apibrėžimas bei vėliau vykę teismo procesai, ypač 1963 m. pasirodžiusi Adolfo Eichmanno teismo proceso analizė, kurią atliko Hanah Arendt²⁰⁸. Praėjus dar dviem dešimtmečiams Holokausto atmintį Vakaruose (ypač JAV ir Vokietijoje) aktualizavo mini serialas *Holokaustas* (1978)²⁰⁹, Helenos Epstein interviu serijos *Children of the Holocaust: Conversations with Sons and Daughters of Survivors* (1979)²¹⁰ ir Arto Spiegelmano autobiografinis grafinis romanas *Maus* (1986)²¹¹.

A. Erll teigia, kad nuo šių publikacijų prasidėjo antrosios Holokausto kartos meno ir literatūros suaktyvėjimas, o tai reiškia, kad antrąją kartą galima apibrėžti jau ne tik per santykį su istoriniu įvykiu, bet ir per tai, kad „traumos ir jos palikimo reprezentacijos sukėlė kartos bendrumo jausmą jų paveiktiems adresatams“²¹². „Antrąją kartą“ vadinami Holokaustą išgyvenusiųjų vaikai praėjus trisdešimčiai metų po Holokausto pradeda aprašinėti tėvų patirtus įvykius ir savo santykius su tėvais ir jų išgyvenimais. Trauminė su Holokaustu susijusi jų patirtis yra netiesioginė, tačiau netyčinis traumos perdavimas yra viena iš priežasčių, lemiančių kartų naratyvų unikalumą ir nuolatinį jų generavimą.

Tyrinėdama antrosios kartos kuriamus pasakojimus, amerikiečių literatūrologė Marianne Hirsch pasiūlė terminą *poatmintis*, nusakantį „santykį, kurį „vėlesnė karta“ turi su ankstesnių kartų asmeninėmis, kolektyvinėmis ir kultūrinėmis traumomis – su patirtimis, kurias ji „prisimena“ tik per pasakojimus, vaizdus ir elgesį, kurių apsuptyje užaugo. Tačiau tos patirtys jai persidavė taip stipriai ir taip emociškai, tarsi būtų tikri

²⁰⁷ Gabriele Schwab, „Haunting legacies: trauma in children of perpetrators“, *Postcolonial Studies*, Vol. 7, No. 2, 2004, p. 180.

²⁰⁸ Hanah Arendt, *Eichmanas Jeruzalėje. Ataskaita apie blogio banalumą*, Vilnius: Aidai, 2015.

²⁰⁹ Daniel Levy ir Natan Sznaider, *op. cit.*, p. 96.

²¹⁰ Helen Epstein, *Children of the Holocaust: Conversations with Sons and Daughters of Survivors*, New York: Putnam, 1979.

²¹¹ Art Spiegelman, *Maus*, New York: Pantheon Books, 1986.

²¹² Astrid Erll, „Generation in Literary History: Three Constellations of Generationality, Genealogy, and Memory“, p. 398.

jų prisiminimai“²¹³. Poatmintis suvokiama kaip intergeneracinė (perduodama iš kartos į kartą) ir transgeneracinė (perduodama visoms ateinančioms kartoms) atminties perdavimo struktūra, „nuo atminties ji skiriasi generaciniu nuotoliu, o nuo istorijos – stipriu asmeniniu ryšiu“²¹⁴. Dažnai Holokausto atminties literatūrai apibrėžti vartojamas terminas „poatminties pasakojimas“ (taikomas ne tik literatūriniam pasakojimams). Dauguma literatūros tyrinėtojų sutinka, kad poatminties terminas gali būti taikomas ir trečiajai kartai, be to, ne tik Holokaustą išgyvenusiujų, bet visų Hitlerio amžininkų anūkams²¹⁵. Daugėjant istorinių įvykių ir jų trauminių pasekmių skirtingoms kartoms vaizdavimo atvejų, kartų pasakojimai tampa neatsiejama Holokausto literatūros dalimi. Vis dėlto lyginant antrosios kartos, nacių vaikų, *Väterliteratur* ir trečiosios kartos, anūkų, *Enkelliteratur*, išryškėja keli esminiai skirtumai.

2.4. Vokietija – *Väterliteratur*, *Enkelliteratur*: santykio su istoriniais įvykiais kaita

Pirmieji kartų kaitos ženklai nacionalsocializmo nusikaltimų klausimu Vakarų Vokietijos visuomenėje ir atminties kultūroje po Antrojo pasaulinio karo išryškėjo per 1968 m. studentų protestus Vokietijoje. Kai kurie aktyvūs protestų dalyviai vėliau išleido knygų, bendrai įvardytų kaip *Väterliteratur* (tėvų literatūra)²¹⁶. Šiuos tekstus galima pavadinti autofikcine literatūra, jos autoriai bandė suprasti nacionalsocialistų tėvų vaidmenį savo gyvenime ir

²¹³ Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture After the Holocaust*, New York: Columbia University Press, 2012, p. 4–5.

²¹⁴ Marianne Hirsch, *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*, Cambridge: Harvard University Press, 1997, p. 22.

²¹⁵ Mila Ganeva, „From West-German *Väterliteratur* to Post-Wall *Enkelliteratur*: The End of the Generation Conflict in Marcel Beyer's *Spione* and Tanja Dückers's *Himmelskörper*“, *Seminar: A Journal of Germanic Studies*, Vol. 43, No. 2, May, 2007, p. 150.

²¹⁶ Peter Henisch, *Die kleine Figur meines Vaters*, 1975; Elisabeth Plessen, *Mitteilung an den Adel*, 1976; Hermann Kinder, *Der Schleiftrog*, 1977; Bernward Vesper, *Die Reise*, 1977; Paul Kersten, *Der alltägliche Tod meines Vaters*, 1978; Roland Lang, *Die Mansarde*, 1979; E. A. Rauter, *Brief an meine Erzieher*, 1979; Sigfrid Gauch, *Vaterspuren. Eine Erzählung*, 1979; Ruth Rehmann, *Der Mann auf der Kanzel: Fragen an einen Vater*, 1979; Heinrich Wiesner, *Der Riese am Tisch*, 1979; Ernst Rauter, *Brief an meine Erzieher*, 1980; Peter Härtling, *Nachgetragene Liebe*, 1980; Barbara Bronnen, *Die Tochter*, 1980; Ingeborg Day, *Ghost Waltz*, 1980; Christoph Meckel, *Suchbild: Über meinen Vater*, 1980; Brigitte Schwaiger, *Lange Abwesenheit*, 1980; Niklas Frank, *Der Vater: Eine Abrechnung*, 1987; Peter Schneider, *Vati*, 1987; Irene Rodrian, *Der Hausfrieden*, 1981.

kartu atsiriboti nuo pasenusių tėvų nuostatų. Nors knygų tonas kaltinantis, kritiškas, atsiribojančias, o pagrindinis jų objektas yra tėvo figūra ir autoriaus santykis su ja, Holokausto įvykiai, o juo labiau aukos, lieka periferijoje²¹⁷. Tačiau nors Holokaustas yra ne pagrindinė *Väterliteratur* tema, jis pasitelkiamas tik kaip dar vienas neigiamo dalyko, kurį galima prikišti tėvams, pavyzdys, knygoje vis tiek atsispindi kintantis požiūris į nacionalsocializmo nusikaltimus. Autoriai kaltina tėvus dėl karo metu įvykusių nusikaltimų (nors jų asmeninis indėlis į juos galėjo būti ir labai menkas) ir nacionalsocializmo, tačiau labiausiai – dėl griežto auklėjimo ir asmeninių nuoskaudų, bandant „parodyti, kaip nacionalsocialistinė karo kartos praeitis įsiskverbė į pokario šeimos gyvenimą“²¹⁸. Vakarų Vokietijos literatūrą ir Holokaustą nagrinėjusi Ernestine Schlant teigė, kad knygos „tokios panašios turinio, struktūros ir lingvistiniais bruožais, kad gali būti traktuojamos kaip pagal vieną formulę sukurta literatūra“²¹⁹. *Väterliteratur* kūriniai, parašyti po autorių tėvų mirties, žymi pertrūkį atminties kultūroje ir „naivią autorių viltį atsiskirti nuo tėvų kartos ir įžengti į naują amžių, visiškai atsisiesti nuo praeities“²²⁰. Tačiau nors *Väterliteratur* autoriai griežtai atsiskiria nuo nacionalsocialistinių pažiūrų, egzistuoja tam tikras kartų tęstinumas, pasireiškiantis per aukos vaidmenį. Pirmosios kartos tėvai save laiko aukomis (arba nacionalsocializmo, arba sąjungininkų), juos kritikuojantys vaikai save laiko tėvų aukomis, o tikrosios tėvų nusikaltimų aukos lieka neatstovaujamos.

XXI a. pirmaisiais dešimtmečiais pasirodė naujos kartos literatūra – *Enkelliteratur* (anūkų literatūra)²²¹. Vokiečių literatūrologas Janas Lensenas nesutinka su teiginiu, kad tarp *Väterliteratur* ir *Enkelliteratur* galima daryti

²¹⁷ Mila Ganeva, *op. cit.*, p. 155.

²¹⁸ Anne Fuchs, *op. cit.*, p. 20.

²¹⁹ Ernestine Schlant, *The Language of Silence: West German Literature and the Holocaust*, New York: Routledge, 1999, p. 85.

²²⁰ Mila Ganeva, *op. cit.*, p. 157.

²²¹ Marcel Bayer, *Spione*, 2000; Tanja Dücker, *Himmelskörper*, 2003; Judith Kuckart, *Lenas Liebe*, 2002; Olaf Müller, *Schlesisches Wetter*, 2003; Lena Kugler, *Wie viele Züge*, 2001; Stefan Wackwitz, *Ein unsichtbares Land*, 2003; Reinhard Jirgl, *Die Unvollendeten*, 2003; Thomas Medicus, *In den Augen meines Großvaters*, 2004; Reglindis Rauca, *Vuchelbeerbaamland*, 2008; Martin Davidson, *The Perfect Nazi: Uncovering My Grandfather's Secret Past*, 2010; Gabrielle Robinson, *The Reluctant Nazi: Searching for my Grandfather*, 2011; Jennifer Teege, *Amon. Mein Großvater hätte mich erschossen*, 2013; Rainer Höß, *Das Erbe des Kommandanten*, 2013; Reglindis Rauca, *Fatzvogel*, 2014; Julie Catterson Lindahl, *The Pendulum: A Granddaughter's Search for Her Family's Forbidden Nazi Past*, 2018; Derek Niemann, *A Nazi in the Family: The Hidden Story of an SS Family in Wartime Germany*, 2018.

paradigminę skirtį²²². Jis taip pat teigia, kad vokiškajame pasaulyje didžioji dalis autorių jau nebeneša „poatminties naštos“ ir tai sudaro galimybes atsirasti metaatminties literatūrai, kurioje atmintis yra nebe literatūrinio teksto funkcija, o atlikėja literatūriniame tekste²²³. Vis dėlto atstumas laike ir erdvėje suteikia anūkų literatūrai išskirtinių savybių – iš per pastaruosius dešimt metų angliškai publikuotų veikalų galima daryti išvadą, kad anūkų literatūra yra įgijusi ir tarptautiskumo dimensiją (keli *Väterliteratur* veikalai išversti į kitas kalbas, tačiau iš esmės tai išliko vokiškai kalbančių šalių fenomenas), ir tai atspindi pastarojo meto Holokausto atminties globalumą²²⁴.

Lyginant tėvų ir anūkų literatūrą galima matyti naratyvinių ir diskursyvinių strategijų panašumų: abiejose istorijose (dažniausiai autobiografinėse) protagonistas tyrinėja savo šeimos istoriją, abiejose tematiškai sutelkiamas dėmesys į individo vaidmenį XX a. Vokietijos priespaudos režimuose. Abiejose tendencijose tekstuose tiek pat dėmesio skiriama individo subjektyvumo konstravimui šeimos istorijos kontekste ir jo naratyviniam savo šeimos praeities tyrimui. Trečiosios kartos pasakojimuose taip pat netrūksta kritikos, netgi institucionalizuotos, politinės atminties kritikos, ankstesnėms kartoms ir jų santykiui su Holokaustu. Todėl tai patvirtina, kad formuojant kritišką santykį su praeitimi ne tik karta yra reikšminga, tai lemia ir daugiau veiksnių (literatūrinių – knygos žanras ir tikslas; kartų vienetai – šeimyniniai ypatumai, socialinis sluoksnis, emigracija).

Dėl šių priežasčių tarp *Väterliteratur* ir *Enkelliteratur* išties nereikėtų daryti paradigminės skirties, verčiau lyginant šias kartų literatūros apraiškas vadovautis dviguba lūžio ir tęstinumo žiūra: kai kurie dalykai turi lūžio ženklų (anūkų literatūroje beveik nebelieka *Väterliteratur* dominavusios asmeninės nuoskaudos). Trečiosios kartos literatūra natūraliai heterogeniškesnė, nes atsiranda daugiau sudedamųjų detalių – praėjusio laiko, įvykių, kartų. Bet autobiografinė, tiesos ieškojimo, praeities rekonstravimo tradicija yra tęsiama, nors trečiosios kartos patirtis labiau medijuota, trečiosios kartos tekstų protagonistai, siekdami suprasti savo šeimos istoriją, praeitį gali pasiekti ir jos reprezentaciją kuria naudodamiesi įvairiomis medijomis. Jie tyrinėja savo šeimos archyvų (įskaitant nuotraukas, laiškus ir dienoraščius), pokalbių su šeimos nariais, draugais ir autoritetais, taip pat viešai prieinamų šaltinių,

²²² Jan Lensen, *World War II in Contemporary German and Dutch Fiction. The Generation of Meta-Memory*, New York and London: Routledge, 2021 p. 21.

²²³ *Ibid.*, p. 6.

²²⁴ Globalumo atsiradimas verčia išskirti kelias trečiosios kartos literatūros atšakas: vokiškus *Generationenromane* (kartų romanus) ir globalią *Enkelliteratur* (anūkų literatūrą).

įskaitant istorinius tekstus, muziejų eksponatus, dokumentinius filmus ir naujienų žiniasklaidą, duomenis. A. Erll pastebi, kad „tarpgeneracinėje komunikacijoje praeities prisiminimai parenkami pagal istorijos pasakotojo poreikį sukurti tam tikras prasmes“²²⁵. Vadinasi, ne tik klausytojas reaguoja ir atsirenka, kuo nori tikėti. Vokiečių socialinis psichologas Heraldas Welzeris, tyręs šeimos istorijų perdavimą iš kartos į kartą, nurodo, kad ir pasakotojas atrenka tuos dalykus, kuriuos nori pasakoti²²⁶. Taigi pasakojant šeimos istoriją vyksta dvigubas atminties kūrybos darbas, kuriame selektyviai pasirenkama, ką prisiminti, o ką pamiršti.

2.5. Holokausto atminties literatūros kartos Lietuvoje ir išeivijoje

A. Fuchs, tirdama istorijas apie nacionalsocialistinį laikotarpį vokiškame kine, literatūroje ir viešajame diskurse, tvirtina, kad jų gausa ir paplitimas yra daugiau nei „kino industrijos ir leidyklų sugalvota mada“²²⁷ – tai „nerimastingo palikimo“ simptomas, kuris, nepaisant daugiau nei keturis dešimtmečius trukusios analizės, debatų ir susitaikymo su nacistine praeitimi, Vokietijoje nepaliaujamai kelia viešų ginčų²²⁸. Galima kelti klausimą, kaip smarkiai tai pasireiškia lietuviškame kontekste ir ar Lietuvoje kartų literatūros modelis apskritai funkcionuoja. V. Davoliūtė, analizuodama R. Gabis, J. Šukys, R. Vanagaitės ir S. Foti knygas, teigia, kad dėl Šaltojo karo antroji ir trečioji Holokausto atminties kartos formavosi vienu metu – po Lietuvos Nepriklausomybės²²⁹. Tačiau, nors Lietuvoje dėl istorinių priežasčių ir politinės santvarkos tiek Holokausto juridinės pasekmės, susijusios su vykusių teismų ideologiškumu²³⁰, tiek istoriniai jo tyrimai, tiek atminties apie nacistinį laikotarpį kūrimasis vyko kitaip nei Vakaruose, net ir po Nepriklausomybės perimant sovietinio atminties modelio bruožus²³¹, teiginys apie pavėluotą antrosios kartos atsiradimą neatsižvelgia į sovietinio laikotarpio kolektyvinės atminties procesus ir atmintokūrai esminį tylos (ar užmaršties) elementą bei tai, kad Sovietų Lietuvoje septintojo dešimtmečio pradžioje prasidėjo „atviresnis holokausto ir jo aukų patirčių aptarimas, kolaboravimo ir

²²⁵ Astrid Erll, *Memory in Culture*, p. 56.

²²⁶ Harald Welzer, *op. cit.*

²²⁷ Anne Fuchs, *op. cit.*, p. 1.

²²⁸ *Ibid.*

²²⁹ Violeta Davoliūtė, „Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania“, p. 70, 72.

²³⁰ Alexander Victor Prusin, „Fascist Criminals to the Gallows!“, The Holocaust and Soviet War Crimes Trials, December 1945-February 1946“, *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 17, No. 1, Spring 2003, p. 1–30.

²³¹ Hektoras Vitkus, *op. cit.*, p. 28.

dalyvavimo masinėse žudynėse klausimo kėlimas bei „demaskuojamojo“ pobūdžio literatūros gausa, kuri buvo skirta tiek vidaus auditorijai, tiek ir Vakarams“²³².

Remiantis Vakarų istoriografijoje identifikuojamais Holokausto atminties formavimosi laikotarpiais, panašūs poslinkiai Loretos Mačianskaitės išskiriami ir literatūroje (įvardijami trys Holokausto įsisavinimo periodai: tylos (1944–1956 m.), atminties formavimosi (1956–1978 m.) ir globalios atminimo kultūros (nuo 1980 m. iki dabar))²³³. Vakaruose pirmosios kartos pasakojimai buvo pradėti leisti iškart po karo, o sovietinėje Lietuvoje aukų pasakojimai apie Holokaustą vėlavo (ryškiausi pavyzdžiai – Icchoko Mero novelių apysaka *Geltonas lopas* (1960) ir Marijos Rolnikaitės autobiografija *Turiu papasakoti* (1963)). L. Mačianskaitė teigia, kad atminties formavimosi laikotarpiu (1956–1968 m.) literatūriniuose naratyvuose Holokausto tema dažniausiai tarnavo kaip istorinis fonas, būdas diskredituoti laisvės kovotojus, kurie po karo priešinosi sovietų reokupacijai Lietuvoje, antireliginių nuotaikų šaltinis ir perspėjimas ateities kartoms²³⁴. Tačiau, atsižvelgiant į valstybės vykdytą mnemoninių procesų reguliavimą sovietinėje Lietuvoje²³⁵ ir etnocentrinius diasporos bendruomenės naratyvus²³⁶, galima teigti, kad XX a. kartų kaita Holokausto literatūrai Lietuvoje ir lietuvių diasporoje turėjo gerokai mažiau įtakos nei Vakaruose. Pirmąją ir beveik vienintelę kartų refleksijos apie Holokausto vykdytojus diasporoje apraiška galėtų būti laikomas Tomo Venclovos straipsnis „Žydai ir lietuviai“²³⁷, raginęs apmąstyti moralinę lietuvių atsakomybę dėl Holokausto²³⁸, išleistas įvairiomis kalbomis aštuntajame dešimtmetyje. Jame T. Venclova užsimena apie savo dukrą ir būtinybę paaiškinti jai, kas nutiko tarp lietuvių ir žydų, taip pat mąsto apie tai, kad nedalyvavo žudynėse ir nebuvo jų liudininkas. Taip jis sukuria distanciją tarp savęs, kaip antrosios kartos atstovo, ir pirmosios kartos, išgyvenusios šį istorinį įvykį.

V. Davoliūtės teiginys, kad „**garsiai besireiškianti [vocal]** [paryškinta – G. Š.] Holokausto atminties „antroji karta“ atsirado pavėluotai“²³⁹, rodo lūkestį, jog lietuviškosios Holokausto atminties kartos

²³² Stanislovas Stasiulis, *op. cit.*, p. 42.

²³³ Loreta Mačianskaitė, „Holokausto tema“, p. 285–286.

²³⁴ Loreta Mačianskaitė, *op. cit.*, p. 294–295.

²³⁵ *Ibid.*, p. 292.

²³⁶ Stanislovas Stasiulis, *op. cit.*, p. 140.

²³⁷ Tomas Venclova, Žydai ir lietuviai, *Akiračiai*, Nr. 1, 1977, p. 4–5, 15.

²³⁸ Alfonsas Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, p. 343.

²³⁹ Violeta Davoliūtė, „Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania“, p. 72.

turėtų atkartoti vokiačiakalbėje literatūroje įsisteigusį kartų modelį. Tam prieštarauja politinės ir socialinės pokario metų aplinkybės – ideologizuotas sovietinis Holokausto traktavimas skyrėsi nuo demokratiško atminties politikos formavimo(si). Be to, nors po Nepriklausomybės atkūrimo Holokausto (ir jo atminties) literatūros buvo publikuota sąlygiškai gausiai²⁴⁰, tai nereiškia, kad sovietmečiu nebuvo to, ką galima vadinti „antrąja karta“, užuomazgų ar kad apie Holokaustą rašoma nebuvo²⁴¹. Nors ir ne autobiografiniuose pasakojimuose, tačiau siužeto plotmėje kartų atsiskyrimas pasireiškė Juozo Paukštelio romane „Netekėk, saulele!“²⁴² – prasidėjus žydų žudynėms romano veikėja Irena pykstasi su tėvu, kuris vokiečių paskiriamas apskrities viršininku²⁴³, reikalauja jo nedirbti su vokiečiais²⁴⁴. Kartų kaitos ir tėvą pasmerkiančio sūnaus motyvas reprezentuojant individualų bendradarbiavimą su naciais pasirodo ir Juozo Grušo dramoje „Adomo Brunzos paslaptis“²⁴⁵.

Apibendrinamas Holokausto istoriografiją, H. Vitkus pabrėžia reminiscencijų, kurių istoriškumo istoriniais tyrimais patvirtinti ne visada įmanoma, svarbą Holokausto atminties sistemai²⁴⁶. Jo teigimu, Lietuvoje susiklostė tradicija istorines Holokausto atminties refleksijas skirstyti į istoriografiją ir memuarus²⁴⁷. Jis taip pat teigia, kad, vis labiau įsigalint

²⁴⁰ Žana Ranaitė-Čarnienė, *Neįtikėtina tiesa*, Vilnius: Švyturys, 1994; Rimantas Vanagas, *Nenusigręžk nuo savęs*; Tamara Lazersonaitė, *Tamaros dienoraštis*, Vilnius: Vaga, 1997; Grigorijus Šuras, *Užrašai: Vilniaus geto kronika, 1941–1944*, Vilnius: Era, 1997; Avraham Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000; Judelis Beilesas, *Judkė*, Vilnius: Baltos lankos, 2001; Elena Holcmanienė, *Šitas vaikas turi gyventi. Elenos Holcmanienės užrašai 1941–1944*, Vilnius: Baltų lankų leidyba, 2003; Mironas Ginkas, *Per spygliuotą vielą*, Vilnius: Žydų kultūros ir informacijos centras, 2009; Hermanas Krukas, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. Vilniaus geto ir stovyklų kronikos, 1939–1944*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004; Samuelis Bakas, *Nutapyta žodžiais: Vilniaus prisiminimai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009; Abraomas Suckeveris, *Iš Vilniaus geto*, Vilnius: Versus aureus, 2011; Solomonas Abramovičius, Jakovas Zilbergas, *Išgelbėti bulvių maišuose*; Aurimas Švedas, *Irena Veisaitė. Gyvenimas turėtų būti skaidrus*; Icchokas Rudaševskis, *Vilniaus geto dienoraštis*, Vilnius: Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenė, 2018; Icchakas Aradas, *Iš mirties slėnio į Siono kalną*, Vilnius: Margi raštai, 2020; Aneta Anra, *Jehudit. Gyvenimas galėtų būti toks gražus*, Vilnius: Odilė, 2021.

²⁴¹ Loreta Mačianskaitė, „Holokausto tema“, p. 301.

²⁴² Juozas Paukštelis, *Netekėk, saulele!*, Vilnius: Vaga, 1974.

²⁴³ *Ibid.*, p. 251.

²⁴⁴ *Ibid.*, p. 274.

²⁴⁵ Juozas Grušas, *Adomo Brunzos paslaptis*, Vilnius: Vaga, 1967.

²⁴⁶ Hektoras Vitkus, *op. cit.*, p. 16.

²⁴⁷ *Ibid.*, p. 24.

masinei vartotojiškai kultūrai, memuarai tampa svarbiausiu Holokausto atminimo kultūros aktoriumi – skatindami „sociokultūrinę integraciją ir kultūrologinę interpretaciją“²⁴⁸. E. Schlant nurodo, kad „ribos tarp istoriografijos ir literatūros kaip atminties talpyklos pamažu nusitrina“²⁴⁹. Siekdama įtvirtinti jų skirtį tyrėja teigia, jog istoriografija remiasi faktais ir objektyviais kriterijais, o literatūra padeda užčiuopti neišmatuojamus dalykus, kartais nesąmoningai įžodina kultūroje vyraujančias nuostatas²⁵⁰.

Nors profesionalios istorinės literatūros apie Holokaustą, jo istoriografiją ir atmintį Lietuvoje tikrai gausu, yra išleista ir Holokaustą išgyvenusių ar neišgyvenusių žydų dienoraščių ir prisiminimų, publicistikos – R. Vanagaitės *Mūsiškiai*, A. Vinokuro *Mes nežudėme*, tačiau asmeninių šeimos istorijų ir individualių tyrimų siekiant atsekti savo senelių vaidmenį Holokausto procesuose iki R. Gabis ir J. Šukys knygų Lietuvoje kol kas buvo vos vienas – E. Cassedy knyga *Mes esame čia*. Vis dėlto šios žydų kilmės autorės, 2004 m. vasarą atvykusios į Vilnių mokytis jidiš kalbos, bandymas atsekti senelių žydų dalyvavimą geto policijos veikloje yra pasakojimas apie aukas, o ne siekis suvokti, ką reiškia būti prie Holokausto prisidėjusio žmogaus šeimos nariu. E. Cassedy pasakojime šeimos istoriją, jos įtaką autorės tapatybei nustelbia bandymas reflektuoti Lietuvos žydų istoriją ir Holokausto atminties kultūrą („Tyrimui baigiantis, dėdės Vilio asmeninė patirtis tarsi dinga iš akiračio“²⁵¹), bet daugeliu atvejų darant išvadas apie visą tautą remiamasi subjektyvia patirtimi, kelių žmonių replikomis ir nuomonėmis. Priešingai nei R. Gabis ir J. Šukys pasakojimai, šioje knygoje pristatomas tyrimas nėra paremiamas istoriniais šaltiniais – nors E. Cassedy skaito archyvinę medžiagą ir kalbasi su įvairiais istorikais, tyrėjais, tačiau tyrimas lieka už teksto ribų, pateikiami tik faktai, bet ne nuorodos į juos. Apibrėžtumo trūkumas nesukelia rezonanso. Visiškai priešingas to pavyzdys – R. Vanagaitės knyga *Mūsiškiai*, kuria ji sąlygiškai lyg ir bando pretenduoti į autobiografinę trečiosios kartos paradigmą, nes knygos pradžioje skiria tris puslapius savo šeimos ir giminės dalyvavimo Holokauste suprobleminimui²⁵², tačiau vėliau asmeninę istoriją pamiršta ir telkiasi į kolektyvinės lietuvių tautos kaltės klausimą. R. Vanagaitės knygos, nors ir sulaukusios pelnytų kritikos (kaltinant spekuliatyvumu, istorinių įvykių supaprastinimu, kryptingu, bet nebūtinai tikrovę atitinkančiu naratyvo formavimu)²⁵³,

²⁴⁸ *Ibid.*, p. 26.

²⁴⁹ Ernestine Schlant, *op. cit.*, p. 3.

²⁵⁰ *Ibid.*

²⁵¹ Ellen Cassedy, *op. cit.*, p. 320.

²⁵² Rūta Vanagaitė, *op. cit.*, p. 13–15.

²⁵³ Nerijus Šepetys, „Jūsiškiai – mums ne mūsiškiai“.

negalima nelaikyti vienu esminių publicistikos veikalų – kaip jau minėta, ji turėjo didelę įtaką viešajam diskursui Holokausto tema ir žymi tam tikrą lūžį visuomenės sąmonėje. A. Vinokuro knyga *Mes nežudėme*, kurioje pateikiami interviu su Holokauste dalyvavusių nusikaltėlių giminaičiais, nors formaliai ir nepatenka į trečiosios kartos literatūros paradigmą, nagrinėja vieną iš esminių R. Gabis ir J. Šukys knygų temų – Holokaustą vykdžiusiųjų šeimų santykį su giminaičių praeitimi. A. Vinokuras telefonu kaip tarpininkas inicijuoja pokalbį su Holokauste dalyvavusių žmonių vaikais, anūkais ir giminaičiais – kai kurių jų tapatybės slepiamos, kai kurie ta tema kalbėti nesutinka išvis. Ši knyga, nors ir nėra grynai autobiografinis pasakojimas, puikiai perteikia Lietuvoje vyraujančią tendenciją nekalbėti šia tema – be tarpininko tai išvis nevyksta – ir bando paaiškinti tos tylos priežastis: nežinojimą (arba jau minėtą augantį herojiškumą), istorines aplinkybes, represijų baimę, ribotą Holokausto nusikaltimų sąvokos interpretavimą („jie nešaudė, tik konvojavo“).

3. ATMINTIES KONFLIKTAI IR ATMINTIES REŽIMAI

3.1. Konflikto samprata sociologijoje

Bendrinės lietuvių kalbos žodyne išskiriamos dvi žodžio „konfliktas“, kilusio iš lotynų kalbos žodžio *conflictus*, reiškiančio „susidūrimą“, reikšmės: „1. priešingų interesų, tikslų, pažiūrų, siekių ar jų reiškėjų susidūrimas, susikirtimas; 2. literatūros kūrinio, spektaklio, kino filmo veiksmą plėtojanti priešingybių, prieštaravimų kova“²⁵⁴. *Tarptautinių žodžių žodyne*, be šių dviejų reikšmių, pateikiama dar viena: „*psichol.* priešingų poreikių, pareigų, motyvų, kurie negali būti vienu metu realizuoti, susidūrimas“²⁵⁵. Konflikto sąvokos universalumas ir konflikto kaip reiškinių paplitimas visuomenėje suteikia galimybę ją taikyti daugelyje sričių – nuo karo mokslo iki socialinių ir humanitarinių mokslų.

Skirtingose teorinėse prieigose konfliktas suvokiamas skirtingai, tačiau ypač XIX a. pab.–XX a. susiformavusioje sociologinėje konflikto teorijoje socialinis konfliktas dažniausiai įvardijamas kaip vykstantis dėl kokių nors išteklių trūkumo ar nepasidalijimo jais²⁵⁶ ir taikomas įvairių santvarkų visuomenių analizei. Atminties konfliktų, vykstančių sociume, samprata glaudžiai siejasi su sociologine konflikto sąvoka ir konfliktų teorija. Pastaroji siekia paaiškinti konfliktų ir visuomenės sąsajas: kaip konfliktai prasideda, koks būna jų vyksmas ir eiga, kas juose dalyvauja ir kokią reikšmę konfliktai turi visuomenei. Sociologijoje įprastai išskiriamos kelios konfliktų teorijos šakos: pirmiausia ji siejama su Karlo Marxo istoriniu materializmu, Georgo Simmelio ir Lewiso Coserio funkcionalistine konflikto koncepcija ir Ralfo Dahrendorfo valdžios teorija²⁵⁷.

Konfliktas dažniausiai vyksta norint pakeisti *status quo*. Sociologai Otomaras J. Bartosas ir Paulas Wehras apibrėžia konfliktą kaip „situaciją, kurioje veikėjai elgiasi vienas su kitu konfliktiškai, siekdami nesuderinamų tikslų ir / arba siekdami išreikšti priešišumą“²⁵⁸. Šis apibrėžimas, kaip ir

²⁵⁴ *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*. Prieiga internetu: <https://ekalba.lt/>.

²⁵⁵ *Tarptautinių žodžių žodynas* (TŽŽ). Prieiga internetu: <https://tzz.lt/k/konfliktas/>.

²⁵⁶ Kenneth Allen, *The Social Lens: An Invitation to Social and Sociological Theory*, Los Angeles: Sage Publications, 2006, p. 216.

²⁵⁷ Algimantas Valantiejus, „Analitinės Ralfo Dahrendorfo kategorijos“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 1 (19), 2007, p. 34.

²⁵⁸ Otomar J. Bartos, Paul Wehr, *Using Conflict Theory*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, p. 13.

dauguma kitų sociologinių konflikto apibrėžčių²⁵⁹, leidžia išskirti kelis konflikto dėmenis: 1) mažiausiai dvi į konfliktą įsitraukiančias šalis (dalyvius), 2) konfliktinę situaciją (specifinius konflikto laiką, vietą, kontekstą), 3) konflikto priežastis (nesuderinami tikslai ar priešiško išraiška) ir 4) veiksmus, kuriuos atlieka konflikto dalyviai.

Konfliktų teorija teigia, kad kaita visuomenėse vyksta dėl konfliktų. Sociologijoje konfliktas neatsiejamas nuo išteklių stokos – išskiriamos dvi trūkumo (deprivacijos) rūšys: absoliutus – kuomet žmogui trūksta bazinių išgyvenimui reikalingų dalykų (maisto, aprangos, būsto); ir reliatyvus – kuomet žmogui atrodo, kad kiti individai ar kitos visuomenės grupės resursų turi daugiau už jį²⁶⁰. Amerikiečių sociologas Lewisas A. Coseris konfliktą laikė instinktyviu ir išskyrė dvi funkcines konfliktų pasekmes: grupės viduje ir už grupės ribų vykstančius konfliktus²⁶¹. Coseris taip pat išskiria du vidinio grupės konflikto tipus: konfliktai, kurie kelia grėsmę grupei ir jos vientisumui ir konfliktai, kurie tokios grėsmės nekelia.²⁶² Ralfas Gustavas Dahrendorfas teigia, kad (klasių) konfliktą, kaip ir nelygybę, sukuria valdžia, įsteigdama pokyčių arba *status quo* išlaikymo interesus²⁶³. Jis taip pat pažymi, kad būtina konflikto sąlyga yra *matomumas* [kursyvas G.Š.], nes neaktualizuotas socialinis susiskaldymas turi mažai prasmės²⁶⁴. Sociologus-funkcionalistus nuo konflikto teoretikų skiria požiūris į galią: pirmieji jos nelaiko esminiu sociumą formuojančiu veiksmu, tuo tarpu antrieji ją laiko pagrindine visuomenės formuojamąja jėga²⁶⁵.

²⁵⁹ Robertas E. Parkas ir Ernestas W. Burgessas konfliktą apibrėžia kaip individų ar individų grupių kovą, reikalaujančią socialinio kontakto (Robert E. Park, Ernest W. Burgess, *Introduction to the Science of Sociology*, Chicago: University of Chicago Press, 1921, p. 574); Josephas S. Himesas teigia, kad socialinis konfliktas yra „tikslinga kova tarp kolektyvinių veikėjų, kurie naudojasi socialine galia, kad nugalėtų ar pašalintų oponentus ir įgytų statuso, galios, išteklių ir kitų ribotų vertybių“ (Joseph S. Himes, *Conflict and Conflict Management*, Athens: University of Georgia Press, 2008, p. 14); Louisas Kriesbergas konfliktą supranta kaip „santykį tarp dviejų ar daugiau šalių (ar jų atstovų), tikinčių, kad jų tikslai nesuderinami“ (Louis Kriesberg, *Social Conflicts*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1982, p. 17); Maxas Weberis konfliktu vadino socialinius santykius, kuriuose „vykdomi veiksmai sąmoningai išreiškia veikėjo valią, oponuojančią kitos šalies ar šalių pasipriešinimui“ (Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, New York: Oxford University Press, 1947, p. 132).

²⁶⁰ Kenneth Allen, *op. cit.*, p. 216.

²⁶¹ *Ibid.*, p. 217.

²⁶² *Ibid.*, p. 218.

²⁶³ Ralf Dahrendorf, *Modernusis socialinis konfliktas. Esė apie laisvės politiką*, Vilnius: Pradai, 1996, p. 56.

²⁶⁴ *Ibid.*, p. 238.

²⁶⁵ Kenneth Allen, *op. cit.*, p. 225.

3.2. Atminties konfliktai

Skirtingų istorinių pasakojimų formavimosi ir susidūrimo tyrimuose mokslinių termino „atminties konfliktas“ apibrėžimų beveik nepateikiama, dažniausiai jis laikomas savaime suprantamu ir remiamasi kasdienėmis žodžio „konfliktas“ reikšmėmis. Įprastai istorikų veikaluose pirmenybė teikiama žodžių junginiui „atminties konfliktai“, o „atminties karai“ dažniausiai vartojami kabutėse²⁶⁶, taip pabrėžiant metaforinę žodžio „karas“ vartoseną. Vis dėlto „atminties karas“ gali būti suprantamas kaip nedemokratiškos veiklos padarinys, susijęs su okupacijos situacija ar intensyvia valstybės vykdoma atminties politika. Taip pat egzistuoja terminas „atminties mūšiai“ (*mnemonic battles*), kuriais siekiama įtvirtinti vienokio ar kitokio atminties naratyvo viršenybę arba atrinkti, kas apskritai turėtų būti prisimenama²⁶⁷.

Socialinėje terpėje vykstantį kolektyvinį atminties konfliktą galima traktuoti kaip vieną iš socialinio konflikto rūšių – kaip iš dviejų skirtingų istorinių pasakojimų susidūrimo kylantį ginčą dėl to, kaip tam tikras istorinis įvykis ar asmuo gali ar turi būti prisimenamas. Kaip ir bet kuris socialinis konfliktas, jis suponuoja bent dvi šalis (kartais apibrėžtas, kartais abstrakčias). Visuomenėje nuolat vyksta derybos dėl skirtingų grupių kuriamų konkuruojančių istorinių pasakojimų – kadangi istoriją galima prisiminti ir pasakoti labai skirtingai ir individualiu, ir kolektyviniu lygmeniu. Vis dėlto pats atminties konfliktas, nors ir vyksta dėl praeities įvykių interpretacijos, yra labiau susijęs ne su praeitimi, bet su dabartimi ir joje vykstančiais socialiniais lūžiais ar vertybėmis. Atminties konfliktai dažniausiai įvyksta dėl kokios nors materialios atminties įtvirtinimo išraiškos ir, atsižvelgiant į pobūdį, įprastai pasireiškia raštu, žiniasklaidoje, literatūriniuose pasakojimuose, atsiminimuose, teismuose, tačiau gali turėti ir konkrečių materialių pasekmių (lentelių, monumentų niekinimas ar naikinimas). Tačiau reikia turėti omenyje, kad ne kiekviena įtampa dėl atminties tampa konfliktu; įtampa gali baigtis ir derybomis dėl atminties ar kooperacija. D. Budrytė identifikuoja vieną esminių atminties karų (ar konfliktų) problemų: juose dalyvaujant „kyla didžiulė pagunda supaprastinti istorijas ir pateikti aiškius, paprastus argumentus, o ši tendencija apsunkina tamsios praeities nagrinėjimo

²⁶⁶ Kęstutis Šerpetis, „Užmaršties kultūros potenciali versus nacionalinės kultūros atilsį“, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, t. 9, 2009, p. 49; Tomas Statkevičius „Atminties politika Baltijos šalyse: dvi probleminės sritys“, *Politikos mokslų almanachas*, t. 13, 2013, p. 137.

²⁶⁷ Eviatar Zerubavel, *Social Mindscapes: An Invitation to Cognitive Sociology*, Cambridge: Harvard University Press, 1997, p. 98.

procesus“²⁶⁸.

Pagrindinės atminties konfliktų priežastys yra kolektyvinės atminties susietumas su kolektyvine ir asmenine tapatybe. Valstybės ar žmonių grupės sukuria tam tikrų pasakojimų apie savo praeitį, kurie padeda jiems orientuotis laike ir erdvėje, kurti santykius su kitomis valstybėmis ir veikėjais ir nuspręsti, kas jie yra. Atminties konfliktai beveik visada susiję su kariniais konfliktais arba spauda ir jų pasekmėmis – retai kada konfliktas kyla dėl visų teigiamai vertinamo istorinio įvykio atminimo. O trauminė patirtis (revoliucija, perversmas, genocidas) yra esminė kuriant politinį identitetą. Pavyzdžiui, Lietuvoje nuo Sąjūdžio laikų trauminė patirtis buvo sovietų vykdytos deportacijos, partizaninis karas, o kitų Europos valstybių identitetas labiau siejamas su Antruoju pasauliniu karu ir jo žiaurumais. Kai sukuriamas tam tikras grupei aktualus istorinis pasakojimas, pasidaro labai svarbu tą pasakojimą ginti, nes jis žmonėms svarbus emociškai, ir bet kokia ataka prieš tą pasakojimą yra matoma kaip pavojus tapatybei. Lietuvoje atminties konfliktai akivaizdžiausi, kai susiduria partizaninio karo ir Holokausto atmintys²⁶⁹ – kadangi dalis partizanų kaltinami ar yra buvę apkaltinti dalyvavę Holokausto nusikaltimuose. Prie palankių tokio konflikto radimosi sąlygų prisideda nepasitenkinimo jausmas, kad ilgą laiką Rytų ir Vidurio Europos gyventojų patirtys ir traumos nebuvo pripažįstamos kaip lygios Vakarų valstybių gyventojų patirtims ir traumoms, o nepripažinti istoriniai praradimai sukuria „aukos“ poziciją²⁷⁰. Lietuvoje, nepaisant teigiamų poslinkių visuomenėje, atmintys apie sovietinę okupaciją ir Holokaustą egzistuoja atskirai, o konflikto pagrindą sudaro nacionalinės ir pilietinės valstybės skirtis – atminties konflikto dalyviai siekia įtvirtinti tam tikrą istorinę tiesą, ar Lietuvai svarbi tik lietuvių tautinės grupės atmintis, ar į ją reikia įtraukti visą Lietuvos piliečių ar gyventojų grupę.

Atminties konfliktai susiję ne su absoliučiu, bet su reliatyviu (galios) išteklių trūkumu, todėl jie dažnai lieka politinės ir socialinės erdvės pakraščiuose. Tokie konfliktai, jeigu nėra niekaip susiję su kitomis politinėmis ar visuomeninėmis įtampomis, retai kada pasireiškia tiesioginiu smurtu ar žala. Tačiau tokio pobūdžio konfliktai nėra nereikšmingi, nes jie funkcionuoja

²⁶⁸ Dvilė Budrytė, *op. cit.*, p. 21.

²⁶⁹ Interviu su Dvile Budryte, 2023 sausio 27 d., <https://www.bernardinai.lt/prof-d-budryte-atminties-karai-yra-labai-matomi-kai-susiduria-partizaninio-karo-ir-holokausto-atmintis/> [žiūrėta 2025-07-02].

²⁷⁰ J. V. Montville, „The Healing Function in Political Conflict Resolution“, *Conflict Resolution Theory and Practice: Integration and Application*, sudar. D. J. D. Sandole ir H. van der Merwe, Manchester: Manchester University Press, 1993, p. 112–27.

kaip būdas sumažinti visuomenėje tvyrančias įtampas, jas išreiškiant kokios nors viešosios komunikacijos pavidalu. Dar viena atminties konfliktų pasekmė gali būti su kolektyvine atmintimi susijusių įstatymų priėmimas ar naujų visuomenės normų susiformavimas. Įstatymo susiformavimo pavyzdžiu galima laikyti 1997 m. priimtą Lietuvos Respublikos asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atkūrimo įstatymo pataisą arba 2023 m. Viešųjų objektų atitikties totalitarinių, autoritarinių režimų ir jų ideologijų propagavimo juose draudimui vertinimo tarpinstitucinės komisijos įsteigimą. Be įtampos mažinimo, atminties konfliktai taip pat gali turėti teigiamų pasekmių, jeigu yra analizuojami ir kontekstualizuojami. M. Rothbergas teigia, kad „atmintis yra produktyvi: atminties konflikto pasekmė yra ne mažiau, o daugiau atminties“²⁷¹ – ji leidžia tyrinėti įvairias atminties konsteliacijas ir versijas, jei tik analizei pritaikomas našus atminties režimas.

3.3. Istorinio konflikto dalyviai ir vėlesnės kartos: nuo aukų, nusikaltėlių ir stebėtojų prie įtrauktųjų subjektų

Raulis Hilbergas, vienas pirmųjų istorikų, publikavusių išsamią istorinę Holokausto studiją²⁷², vėliau sukūrė Holokausto dalyvių klasifikaciją, suskirstydamas juos į tris kategorijas – nusikaltėlius, aukas ir stebėtojus. Nors pirmosios dvi kategorijos sutampa su teisinės sistemos kategorijomis, R. Hilbergo nusikaltėlių klasifikacija ne remiasi teisiniais kaltės nustatymo principais, bet apibendrina istorinių įvykių dalyvių santykį su Holokaustu. Išskiriami individualūs ir kolektyviniai subjektai, tiesioginis ir netiesioginis nusikaltimų vykdymas, įvairūs kaltės lygmenys, asmenys klasifikuojami pagal profesinius ir geografinius skirtumus. R. Hilbergo kategorijos funkcionuoja kaip atspirties taškas istoriniuose tyrimuose ir leidžiasi probleminamos. Puikus to pavyzdys – Primo Levio knyga *Nuskendusieji ir išsigelbėjusieji*²⁷³, kurioje autorius, remdamasis savo patirtimi Aušvico koncentracijos stovykloje, analizuoja kalinių ir jų prižiūrėtojų santykius bei *pilkąją zoną*, atsirandančią tarp aukų per galios santykius įsisteigiant hierarchijai.

Vokietijoje, vykstant Niurnbergo procesui, visuomenėje vyravo nusistatymas, kad Holokausto vykdytojai buvo „piktybiški žmonės, iš esmės

²⁷¹ Michael Rothberg, „From Gaza to Warsaw. Mapping Multidirectional Memory“, *Criticism*, Vol. 53, No. 4, 2011, p. 523.

²⁷² Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Chicago: Quadrangle Books, 1961.

²⁷³ Primo Levi, *Nuskendusieji ir išsigelbėjusieji*, Vilnius: Hieronymus, 2017.

kitokie nei vokiečiai“²⁷⁴. Taigi lietuviškoje istoriografijoje ir spaudoje pasirodantis teiginys, kad žydų žudynėse dalyvavo „tik padugnės“, kitų valstybių reakcijos į Holokaustą kontekste nėra originalus. Nusikaltėlių vertinimą apsunkina ir tai, kad nėra jokių sociokultūrinių nacių vienijusių elementų ar asmenybės bruožų – taigi tokiu atveju daugiau dėmesio tenka situacijai, kurioje masinės žudynės turėjo galimybę vykti²⁷⁵. Nuo 1990-ųjų pradėta daugiau analizuoti nebe tik Holokausto organizatorius, bet jį vykdyčiusius individus²⁷⁶. Nusikaltėlių ir stebėtojų kaip individų analizei svarbios Christopherio Browningo²⁷⁷ ir Danielio Jonaho Goldhageno²⁷⁸ studijos. Išskiriant kurią nors vieną nusikaltimo dalį (organizavimą arba vykdymą) ir ignoruojant kitą, ant tam tikros dalies krenta nusikaltimų dydžiui neproporcinga kaltė: pabrėžiant vykdytojų kaltę ignoruojamas platesnis sisteminis Holokausto nusikaltimų mechanizmas ir juos įgalinusi santvarka bei specialiai tam įgalinta struktūra; susitelkiant į nacių Vokietijos vaidmenį organizuojant nusikaltimus, užgožiamas vietinių juose dalyvavusių asmenų klausimas²⁷⁹.

Su dar viena problema susiduriama keičiantis kartoms ir nusikaltimų amžininkams mirstant – nors atminties studijų kontekste aukos, stebėtojo ir nusikaltėlio triada funkcionuoja, ji suteikia tik ribotą prieigą prie pagrindinės šių tyrimų problematikos, nes yra nepajėgi aprėpti vėlesnių kartų santykio su istoriniais įvykiais ir atsakomybe už juos. M. Rothbergas, reflektuodamas nusikaltėlio, aukos ir stebėtojo kategorijų trišakio nepakankamumą aiškinant kai kurias su spauda ir konfliktais susijusias situacijas, pasiūlo įtrauktojo subjekto kategoriją. Jis teigia, kad įtrauktieji subjektai „užima su galia ir privilegijomis susijusias pozicijas patys nebūdami tiesioginiai žalos vykdytojai; jie prisideda prie dominavimo režimų, gyvena juose, paveldi juos ar gauna iš jų naudos, tačiau nėra jų iniciatoriai ir jų nekontroliuoja“²⁸⁰. Ši kategorija itin tinkama atminties konfliktų analizei, kadangi, priešingai nei R. Hilbergo kategorijos, leidžia į ją įtraukti ir tiesiogiai istoriniuose įvykiuose

²⁷⁴ Guenter Lewy, *Perpetrators: The World of the Holocaust Killers*, Oxford: Oxford University Press, 2017, p. 2.

²⁷⁵ *Ibid.*, p. 120.

²⁷⁶ *Ibid.*, p. 5.

²⁷⁷ Christopher Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, Penguin Books: London, 1992.

²⁷⁸ Danieli Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, Alfred A. Knopf: New York, 1996.

²⁷⁹ Vasilijus Safronovas, „Lietuvos atminimo politikos tendencijos po 1990 metų“, p. 364.

²⁸⁰ Michael Rothberg, *The Implicated Subject*, Redwood City: Stanford University Press, 2019, p. 1.

nedalyvaujančius subjektus, kurie pratęsia praeityje vykusį žiaurumą, ir tirti įvairius įvykdytos ar patirtos neteisybės aspektus²⁸¹. Ji taip pat suteikia galimybę analizuoti išitraukimą į konfliktus ir kaip kaltė patiriama, priskiriama, ginčijama, ne tik per juridinę ar psichologinę prizmę, bet ir kaip dalyvavimo sociume pasekmę, kvestionuojant įvairias galios santykių konfigūracijas.

M. Rothbergas atkreipia dėmesį į tai, kad „neteisingumo kontekstai daugialypiai ir dažnai prieštaringi, o tokios kategorijos kaip „nusikaltėlis“, „auka“ ir „įtrauktasis subjektas“ yra abstrakcijos, pasitarnaujančios analitiniais tikslais, bet neapibūdinančios žmonių esybių“²⁸². Įtrauktasis subjektas – tam tikra pozicija, kuri gali keistis atsižvelgiant į kontekstą, ypač laikui bėgant. Taip pat įtrauktasis subjektas leidžia analitiškai vertinti situacijas, kurių metu konflikto dalyviai pereina iš vienos kategorijos į kitą (pvz., auka tampa nusikaltėliu arba atvirkščiai), arba kompleksinį išitraukimą, aktualų trečiosios kartos Holokausto poatminties literatūroje („tapimas auka nebepašalina nusikaltėlio kaltės“²⁸³), nes ją kuriančių asmenų tapatybė nėra vienplanė. Jos autoriai gali būti tiek aukų vaikai ar anūkai, tiek nusikaltėlių, tiek abiejų – įtrauktasis subjektas leidžia analizuoti tą tapatybę atsisiejant nuo vertybinių įkrovų ir pastebėti įvairių subjektų panašumus ir skirtumus. Tokia galimybė itin svarbi aptariant autobiografinę literatūrą, ypač kai tekstuose pristatomas ir niekaip neginčijamas vieno subjekto požiūris, o tekstų veikėjų tapatybes linkstama apibendrinti, neatsižvelgiant į subjekto galimybę turėti daugiau nei vieną poziciją, bent jau diachroniniu požiūriu. Analizuojant įtrauktumo situacijas reikalinga kritiškai vertinti pretenzijas į kokios nors užimamos pozicijos grynumą²⁸⁴.

M. Rothbergas taip pat pastebi, kad įtrauktumas padeda pamatyti diachroninės (istorinės) ir sinchroninės (šiuolaikinės) struktūrų sandūras²⁸⁵: „Nesusietos su dabartimi, istorinės neteisybės mūsų neįtraukia, susidomėjimas jomis išlieka tik antikvarinis.“²⁸⁶ Toks pastebėjimas leidžia permąstyti net ir nelabai populiarios literatūros svarbą – jos egzistavimas susieja istorinius įvykius su dabarties problemomis ir atveria nors plačiąjai visuomenei ir nežinomą, bet svarbų praeities santykių su dabartimi tinklą. Tai

²⁸¹ *Ibid.*, p. 2.

²⁸² *Ibid.*, p. 8.

²⁸³ Alejandro Baer and Natan Sznajder, „Memory and Forgetting in the Post-Holocaust Era“, *The Ethics of Never Again*, Routledge: London and New York, 2017, p. 126.

²⁸⁴ Michael Rothberg, *The Implicated Subject*, p. 49.

²⁸⁵ *Ibid.*, p. 8–9.

²⁸⁶ *Ibid.*, p. 9.

tampa viena iš priežasčių atkreipti dėmesį ne tik į bestselerius ir žiniasklaidoje eskaluojamas istorijas, bet ir į asmeninius pasakojimus, nepatenkančius į platų visuomenės akiratį. Įtrauktojo subjekto sąvoka leidžia integruoti individualias istorijas į visuotinės istorijos perspektyvą ir remiasi galios santykių eksplikacija.

Praeitis gali įtraukti, tačiau „mes negalime būti nusikaltimų, įvykdytų prieš mums gimstant, bendrininkais“²⁸⁷. Tai verčia brėžti griežtą liniją tarp nusikaltimo dalyvių ir jų kaltės bei vėlesnių kartų ir jų atsakomybės. Vėlesnės kartos negali būti kaltos tiesiogine to žodžio prasme, bet įtrauktumo sąvoka taip pat pabrėžia ir faktą, kad ir individualaus, ir kolektyvinio subjekto santykis su praeityje vykdytais nusikaltimais egzistuoja kaip reali problema, su kuria ir susiduria Holokausto (po)atminties literatūros kūrėjai. Tačiau jeigu įtrauktumas „suteikia galimybę stoti akis į akį su savo neteisybės tęsėjo vaidmeniu“²⁸⁸, jis taip pat suteikia ir galimybę apie tai mąstyti kryptingai ir nepainioti kaltės lygmenų. Kritikuodamas K. Jasperso ir H. Arendt kolektyvinės atsakomybės traktavimą M. Rothbergas teigia, kad „suvokti piliečius kaip kaltininkus yra netinkamas būdas diagnozuoti situaciją; taip politinis klausimas paverčiamas teisine byla ir suponuojama būtinybė patraukti baudžiamojon atsakomybėn, o ne keisti situaciją“²⁸⁹. Ir nors M. Rothbergas šį pastebėjimą teikia komentuodamas Izraelio ir Palestinos konfliktą, tai puikiai identifikuoja daugelio atminties konfliktų ir jų kuriamų komentarų silpnąją vietą – neįvardijamus veiksmus, kuriuos būtų galima atlikti norint konfliktą išspręsti ar sušvelninti.

3.4. Kaltės tipai ir laipsniai

Lietuvių kalbos žodyne pateikiamos kelios gana deskriptyvios kaltės reikšmės: nusikaltimas, nusižengimas, nuodėmė; kaltinimas, atsakomumas²⁹⁰. Tačiau svarbesnė yra *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne* pateikiamų dviejų kaltės reikšmių skirtis – 1) „įstatymo pažeidimo faktas“; 2) „kaltumo jausmas“²⁹¹ (tokia pati skirtis tarp fakto ir jausmo egzistuoja ir anglų kalboje, kuria parašyti kai kurie analizuojami tekstai). Laikantis tokio požiūrio (nors ir suvokiant jį kaip labai redukuotą), kaltės sąvokoje dera abu šie mechanizmai: kaltė kaip pažeidimo faktas, susijęs su teisės sistema, o kaltė kaip jausmas – su moralės. Klinikinės psichanalitikės Helen Block Lewis tarp gėdos ir kaltės

²⁸⁷ *Ibid.*, p. 14.

²⁸⁸ *Ibid.*, p. 125.

²⁸⁹ *Ibid.*, p. 142.

²⁹⁰ *Lietuvių kalbos žodynas*. Prieiga internetu: www.ekalba.lt.

²⁹¹ *Lietuvių kalbos žodynas*. Prieiga internetu: www.ekalba.lt.

patirties daroma skirtis susijusi su tuo, kas patiriama, kad yra kitų neigiamai vertinama: gėdos atveju patirtis sutelkta į *asmenybės, savasties [self]* neigiamą vertinimą, o kaltės atveju, nors irgi neigiamai vertinama, asmenybė vertinama ne pati savaime, vertinimas sutelkiamas į jos atliktus *veiksmus*²⁹². Gabriele Taylor teigia, kad „kito žmogaus (mano vaiko, mano tautiečio) poelgis gali priversti mane jausti gėdą, bet ne kaltę. Pati kaltė gali būti tik tiesioginė, o kaltės jausmas taip pat negali kilti dėl kitų žmonių poelgių ar neveiksmumo“²⁹³. Taigi, vertinant psichologiškai, kaltės jausmas turėtų išlikti individualus.

Tačiau kaltės jausmo ir kaltės fakto susietumas bei individo gebėjimas identifikuotis su kolektyvu nepašalina galimybės teorizuoti kolektyvinę kaltę²⁹⁴. 1947 m. vokiečių kaltę dėl nacionalsocializmo nusikaltimų ir Holokausto analizavęs vokiečių ir šveicarų filosofas K. Jaspersas pasiūlė tokią kaltės tipologiją: 1) kriminalinė kaltė, tenkanti tiems individams, kurie atliko kokius nors nusikalstamus veiksmus ir buvo nuteisti atitinkamo teismo; 2) politinė kaltė, tenkanti visai modernios valstybės populiacijai – ji atsakinga už savo valdžios nusikaltimus, nors prie jų ir neprisidėjo; 3) moralinė kaltė, būdinga tik individui ir tik jis pats gali įvertinti savo veiksmų moralumą; 4) metafizinė kaltė, būdinga aukoms, atsiranda žinant, kad nepadarei visko, ką galėjai, ir dėl kitų nepaaukojai savo gyvybės²⁹⁵. K. Jasperso kaltės tipologija įtraukia tiek kaltę kaip jausmą (moralinę, metafizinę kaltę), tiek kaltę kaip faktą (kriminalinę kaltę).

H. Arendt, nagrinėdama kaltės ir atsakomybės skirtį, taip pat išskiria esminę šios skirties būtinybės priežastį: kaltės individualumą. Kadangi kaltė yra grynai asmeninis reiškinys, vartojant kaltės sąvoką, kuri daro ištis didelę įtaką teisiniams ir juridiniams procesams, metaforiškai, kyla pavojus patekti „į apsimetėlišką sentimentalumą, kuriame tikrosios problemos tampa sunkiai suprantamos“²⁹⁶. Todėl rašydama apie politinę kaltę H. Arendt pirmenybę teikia atsakomybės sąvokai²⁹⁷.

²⁹² Helen Block Lewis cituoja June P. Tangney, L. R. Dearing, *Shame and Guilt*, New York: Guilford Press, 2003, p. 18.

²⁹³ Gabriele Taylor, *Pride, Shame and Guilt. Emotions of self-assessment*, New York: Oxford University Press, 1985, p. 91.

²⁹⁴ Bertjan Doosje, Nyla R. Branscombe, Russel Spears, Antony S. R. Manstead, „Guilty by association: When one's group has a negative history“, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 75, No. 4, 1998, p. 872–886.

²⁹⁵ Karl Jaspers, *op. cit.*, p. 25–26.

²⁹⁶ Hannah Arendt, „Collective Responsibility“, *Amor Mundi*, sudar. J. W. Bernauer, Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1987.

²⁹⁷ Hannah Arendt, „Personal Responsibility Under Dictatorship“, *Responsibility and Judgement*, sudar. Jerome Kohn, New York: Stocken Books, 2003.

Vokiečių filosofas Theodoras W. Adorno, kurio mintis, kad rašyti poeziją po Aušvico yra barbariška²⁹⁸, dažnai cituojama analizuojant su Holokaustu susijusią literatūrą, taip pat yra gausiai analizavęs ir kaltės problematiką ponacionalsocialistinėje vokiečių visuomenėje. Jo ir kolegų 1955 m. atliktame kiekybiniame sociologiniame viešosios nuomonės Vokietijoje tyrime²⁹⁹ buvo vertinamas nacionalsocialistų nusikaltimų žinojimo mastas ir respondentų santykis su kalte. Šis santykis buvo išskiriamas į kelias reakcijos tendencijas: kaltės neigimą, apsimestinį kaltės internalizavimą, retoriniu klausimu išreiškiamą kaltės apmąstymo vengimą, kaltės suvertimą nedidelei daliai atsakingų asmenų, tam tikrų grupių teisinimą, kolektyvinę kalbę, karo kaltės generalizavimą ir kaltės išmatavimo problemiškumą³⁰⁰. 1959 m. T. W. Adorno konferencijoje skaitytas pranešimas „Ką reiškia susitaikyti su praeitimi?“ („Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit?“) funkcionuoja kaip šio tyrimo apibendrinimas. Jame reflektuojama nacionalsocializmo vieta ir įtaka pokario Vokietijos visuomenėje, o susitaikymas su praeitimi pirmiausia reiškia sąlygų nacionalsocializmui atsirasti panaikinimą³⁰¹.

K. Jasperso kaltės klasifikacija ir T. W. Adorno tyrimas leidžia geriau suprasti kaltės sklaidą tarp amžininkų horizontaliai. Tačiau egzistuoja ir vertikali struktūra, kai kaltę perduodama vėlesnėms kartoms. Nors dauguma mąstytojų sutinka, kad vaikai nėra atsakingi už tėvų nusikaltimus, psichologinės traumų perdavimo struktūros gali funkcionuoti perimant nusikaltėlio kalbę – naujausi socialinės tapatybės teorijos tyrimai rodo, kad ryšiai su nusikalstama grupe gali sužadinti kolektyvinę kalbę³⁰². Ir nors bet koks išorinis kaltinimas gali būti logiškai atmestas (kiekvienas yra kaltas tik dėl to, ką pats padarė), tačiau asmeninis kaltės pojūtis išlieka ir jo atsiradimas bei dinamika atsiskleidžia autobiografinėje literatūroje.

Vokiečių rašytojas ir teisininkas Bernhardas Schlinkas kolektyvinę kalbę kildina iš iki vėlyvųjų Viduramžių gyvavusios germaniškosios teisinės

²⁹⁸ Theodor W. Adorno, „Cultural Criticism and Society“, *Prisms*, Cambridge: MIT Press, 1983, p. 34.

²⁹⁹ Theodor W. Adorno, *Guilt and Defense: On the Legacies of National Socialism in Postwar Germany*, sudar. Jeffrey K. Olick, Andrew J. Perrin, Cambridge: Harvard University Press, 2010.

³⁰⁰ *Ibid.*, p. 56–87.

³⁰¹ *Ibid.*, p. 213–227.

³⁰² Nyla R. Branscombe, Ben Slugoski ir Diane M. Kappen, „The Measurement of Collective Guilt: What It Is and What It Is Not“, *Collective Guilt. International Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, p. 31.

sistemos, kai už individo kaltes atsakydavo visa gentis³⁰³. Tačiau šiais laikais, kai kriminalinė kaltė kone visiškai priskiriama individui, kolektyvinė kaltė pasireiškia ne juridine kolektyvo atsakomybe. Kadangi kaltė yra ne vien teisės sąvoka, formuojasi dvinarė kaltės sistema: kaltė priskiriama nusikaltusiam individui, bet ji, nors ir kitokio pobūdžio, tenka ir kaltininko nenuiteisusiam, jo kaltės nepripažinusiam ir su juo ryšių nenutraukusiam sociumui. Kaltės perdavimas dažniausiai veikia tik arčiausiai esančią kartą ar bendruomenę, nes kolektyvinei kaltei plisti reikalingas solidarumas su kolektyvu³⁰⁴.

Panašų modelį siūlo ir vokiečių rašytojas Ralphas Giordano. Jis teigia, kad pirminė kaltė yra susijusi su Hitlerio amžininkų padarytais nusikaltimais (čia funkcionuoja K. Jasperso klasifikacija), o antrinė (*die Zweite Schuld*) – su kalte dėl nusikaltimų išstūmimo [*repression*] ir neigimo³⁰⁵. Kaltės perdavimo iš kartos į kartą atveju jos šaltinis yra ne nusikaltėlio atlikti veiksmai, o bendruomenės ar individo reakcija į nusikaltimą ir kalte jaučiančio asmens susitapatinimas su šia bendruomene.

Kaltės laipsniai siejasi ir su jau aptartu įtrauktoju subjektu. M. Rothbergo teigimu, „nusikaltėlių palikuoniai nėra nusikaltėliai – bent jau ne už tuos pačius veiksmus kaip jų protėviai, veikiau jie yra išitraukę subjektai, kuriems tenka reali, nors ir kitokia, atsakomybė, besiskirianti nuo tos, kurią turėjo tie, kurie gyveno anksčiau“³⁰⁶. Taigi kartų kaita suponuoja kaltės pakeitimą atsakomybe. Holokausto atveju globaliojoje atminties kultūroje atsakomybės perdavimas išreiškiamas bent keliais su iš kartos į kartą perduodamu atminimu susijusiais teiginiais – „niekada nepamiršti“ ir „daugiau niekada (neleisti tam pasikartoti)“.

3.5. Holokausto istoriografija: susiduriantys pasakojimai

Vygantas Vareikis teigia, kad iš istorinės perspektyvos „Holokausto eiga Lietuvos teritorijoje buvo detalai atskleista ir ištyrinėta“³⁰⁷, tačiau Holokausto nusikaltimų recepcija vis dar yra kontroversiška³⁰⁸. Dėl istorinių aplinkybių Lietuvoje Holokausto atmintis formavosi kitaip nei Vakarų valstybėse. Visų

³⁰³ Bernhard Schlink, *Guilt about the Past*, Toronto: House of Anansi Press Inc., 2010, p. 5.

³⁰⁴ *Ibid.*, p. 11–12.

³⁰⁵ Ralph Giordano cituoja Joanne Pettitt, „Holocaust Narratives: Second-Generation „Perpetrators“ and the Problem of Liminality“, *The European Legacy*, 2018, p. 13.

³⁰⁶ Michael Rothberg, *The Implicated Subject*, p. 142.

³⁰⁷ Vygantas Vareikis, „Ką atsiminti? Holokausto tyrimai Lietuvoje: problemos ir kontraversijos“, *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*, p. 35.

³⁰⁸ *Ibid.*, p. 33.

pirma, beveik pusę amžiaus po Antrojo pasaulinio karo pabaigos atmintis kūrėsi dviejuose skirtinguose (ar bent atskirai gyvenusiose) bendruomenėse: Sovietų Sąjungoje ir išeivijoje. Pirmojoje istoriografija, taip pat ir atmintis buvo kuriama taip, kad atitiktų sovietinį, vadinamąjį antiburžuazinį naratyvą. Išeivijoje susiformavo dvi skirtingos nuomonės, kurioms atstovavo Lietuvos aktyvistų fronto (LAF'o) ir „Santaros–Šviesos“ grupės³⁰⁹.

Pirmųjų pažiūros formavosi sovietų okupaciją traktuojant kaip esminę lietuvių tautos patirtį – tai sudarė pamatą „dviejų genocidų“ teorijai, kuria Holokaustą bandoma pateisinti ar bent paaiškinti neva aktyviu žydų dalyvavimu vykdant sovietines represijas 1940 m. Holokaustą išgyvenusių žydų pozicija buvo kaltinti visą lietuvių tautą, o tokių kaltinimų buvo kratomasi teigiant, kad už žudynes atsakingi vokiečiai, o jose dalyvavo tik dalis Lietuvos žmonių (nusikaltėlių) ir kad jie veikė labiausiai dėl antikomunistinių motyvų³¹⁰. Buvo pabrėžiama ir oficiali lietuvių valdžios pozicija, smerkianti žydų žudynes, ir žydų gelbėjimas. S. Stasiulis tokį požiūrį vadina „etnocentrinium, dėmesį fokusuojančiu tik į savo tautos, valstybės kančias ir praradimus, tačiau ignoruojančiu tautinių mažumų, šiuo atveju Lietuvos žydų, patirtis ir jų vietą bendrame valstybės istorijos pasakojime“³¹¹.

Ryškus liberalesnių pažiūrų pavyzdys buvo 1977 m. mėnraštyje *Akiračiai* publikuota Tomo Venclovos esė „Lietuviai ir žydai“³¹². Joje autorius apžvelgė lietuvių ir žydų santykius, komentavo lietuvių antisemitines nuotaikas ir ragino be pasiteisinimų kalbėti apie lietuvių įvykdytus nusikaltimus. Tame pačiame mėnraštyje 1978 m. spausdintas „Santaros–Šviesos“ suvažiavime vykusios diskusijos tarp Augustino Izdelio, Vinco Rastenio, Aleksandro Štormo ir T. Venclovos apie žydų ir lietuvių santykius atpasakojimas. Jos metu buvo kritiškai aptariamose dažniausiai išeivijos spaudoje pasitaikančios nuomonės ir požiūriai į Lietuvos žydų likimą Holokausto metu³¹³.

Saulius Sužiedėlis buvo pirmasis lietuvių istorikas, pradėjęs kritiškai tirti Holokaustą Lietuvoje. Jis teigia, kad „išeivijos autoriai vengė 1941 metų vasaros įvykių kritiškos analizės. Tai normalu ir savaime suprantama: ilgų rezistencijos ir okupacijos metų sąlygose daug kam atrodė, jog tautai

³⁰⁹ Stanislovas Stasiulis, *op. cit.*, p. 130.

³¹⁰ *Ibid.*, p. 130-132.

³¹¹ *Ibid.*, p. 140.

³¹² Tomas Venclova, *op. cit.*

³¹³ „Žydų klausimas mūsų spaudoj ir visuomenėj“, *Akiračiai*, Nr. 9, 1978, p. 8–9, <https://www.spauda2.org/akiraciai/archive/1978/1978-nr09-AKIRACIAI.pdf> [žiūrėta 2024-08-23].

reikalinga didvyriška, o ne kritiška istorija³¹⁴. S. Sužiedėlis tai pat aptaria pagrindines problemines įvykių interpretacijas: 1) sovietinės okupacinės politikos vaidmenį sukilimo išvakarėse, žydų vaidmenį pirmojoje sovietų okupacijoje ir tai, kad „daugelio lietuvių įsitikinimas, jog nemažai žydų uoliai talkininkavo Lietuvos okupantams, tapo vienu iš aštriausių spyglių, dirginančių lietuvių-žydų santykius pokario epochoje“³¹⁵; 2) LAF'o ideologinę genezę ir santykius su Reichu bei antisemitines organizacijoje vyravusias pažiūras; 3) Laikiniosios Lietuvos vyriausybės santykius su Reichu ir tai, kad jis vertintas kaip „lietuvių rezistencijos įrankis kovoje už krašto laisvę“³¹⁶, kuris, kaip vėliau paaiškėjo, buvo klaidingas; 4) Lietuvos vyriausybės ir lietuvių elito laikyseną žydų genocido akivaizdoje ir skirtingas lietuvių bei užsienio autorių pateikiamas lietuvių dalyvavimo Holokauste priežastis (kriminalinis elementas, noras keršyti už bolševikmečio nusikaltimus, priešiški geopolitiniai interesai, tradicinis antisemitizmas, fašistinės ir nacionalistinės visuomenės nuotaikos); 5) sukilimo ir laikinosios vyriausybės reikšmę kovoje už nepriklausomybę, jų idealizavimą ir taip pat tai, kad „kalbant apie žydų genocidą Lietuvoje daugiausia buvo rašoma pateisinamoji arba gynybinė istorija“³¹⁷. Šios problemos sudaro vis dar dėl lietuvių įsitraukimo į Holokausto nusikaltimus keliamų atminties konfliktų pagrindą.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, dėl Holokausto klausimo 1990 m. Aukščiausioji Taryba paskelbė pareiškimą „Dėl žydų tautos genocido Lietuvoje Hitlerinės okupacijos metais“, kuriuo pasmerkė Holokaustą ir prie jo prisidėjusiuosius, tačiau tais pačiais metais paskelbtas įstatymas „Dėl asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atstatymo“, kuriuo buvo atkurtos visų Tarybų Sąjungos už pasipriešinimą represuotų Lietuvos gyventojų pilietinės teisės. Reabilitacijos procesas buvo vykdomas labai greitai ir buvo padaryta nemažai teisinių klaidų, dėl kurių buvo reabilituoti ir Holokauste dalyvavę nusikaltėliai (nors tai ir prieštaravo įstatymui)³¹⁸. Tai sukėlė tarptautinį skandalą, kuris po prezidento Algirdo Brazausko atsiprašymo Izraelio Knesete 1995 m. ir 1997 m. priimto

³¹⁴ Saulius Sužiedėlis, „Penkiasdešimčiai metų praėjus: Lietuvių tautos sukilimo ir laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai“, *Metmenys*, Nr. 61, 1991, p. 150, <https://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=205706&biRecordId=114997> [žiūrėta 2022-09-10].

³¹⁵ *Ibid.*, p. 153.

³¹⁶ *Ibid.*, p. 162.

³¹⁷ *Ibid.*, p. 169.

³¹⁸ Rimgaudas Geleževičius, *Holokausto teisingumas ir restitucija Lietuvoje atkūrus nepriklausomybę* (1990–2003), Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2003, p. 7–22.

dereabilitacijos įstatymo šiek tiek aprimo, tačiau ir toliau išlieka vienu iš Holokausto neigimo ar iškraipymo argumentų. Vis dėlto lėta ir nepakankama reakcija į teisinės sistemos klaidas ir menkas aktyvumas persekiojant karo nusikaltėlius Lietuvą stereotipizavo kaip antisemitinių nuotaikų valdomą žydšaudžių šalį³¹⁹.

Kitas daug kritikos sulaukęs sprendimas buvo genocido sąvokos taikymas sovietinėms represijoms ir Valstybinio Lietuvos gyventojų genocido tyrimo centro bei Genocido aukų muziejaus įkūrimas. Pagrindinis tam prieštaraujantis argumentas yra tai, kad šitaip bandoma paneigti žydų katastrofos išskirtinumą³²⁰ ir sulyginti sovietų bei nacių padarytus nusikaltimus arba net vieną iškelti virš kito („savo mastu, žiaurumu komunistinių režimų nusikaltimai žmoniškumui gerokai pralenkė fašistinius nusikaltimus žmoniškumui (genocidus)“³²¹). Dar viena probleminė situacija susidarė 2006 m., kai Generalinė prokuratūra prezidento Valdo Adamkaus 1998 m. įsteigtos Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams įvertinti nariui, istorikui Icchakui Aradui pareiškė kaltinimus dėl civilių žmonių žudymo nacistinės okupacijos metais. Pateikti pavyzdžiai puikiai iliustruoja konkuruojančias atmintis ir kaip jos įrėmina skirtingus įvykius – Jono Noreikos-Generolo Vėtros memorializacijos problematika rodo, kad šie procesai nėra pasibaigę ir į jų keliamus klausimus kol kas neatsakytą.

Kai kurie atminties konfliktų aspektai taip pat susiję su subtiliais Holokausto neigimo būdais. 2021 m. Tarptautinio Holokausto aukų atminimo aljanso parengtame informaciniame dokumente³²² išskiriami keli aktualiausi Holokausto iškraipymo naratyvai³²³:

- su vokiečiais kolaboravusių tautų atsakomybės kratymasis teigiant, kad kalti vokiečiai³²⁴, o ne vietiniai jų kolaborantai;

³¹⁹ *Ibid.*, p. 53.

³²⁰ Dov Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius: Izraelio ambasada, Tarptautinis žydų civilizacijos centras, 2000, p. 196.

³²¹ Vytautas Zabiela, „Pratarmė“, *Tarptautinio Vilniaus visuomeninio tribunolo procesas „Komunizmo nusikaltimų įvertinimas“*, 2000, <http://www.partizanai.org/tarptautinio-vilniaus-visuomeninio-tribunolo-procesas> [žiūrėta 2022-09-08].

³²² *Understanding Holocaust Distortion. Contexts, Influences and Examples, International Holocaust Remembrance Alliance*, 2021, <https://holocaustremembrance.com/wp-content/uploads/2023/09/Understanding-Holocaust-Distortion-Contexts-Influences-and-Examples-IHRA.pdf> [žiūrėta 2024-07-18].

³²³ Čia išskirti su Rytų Europos, Baltijos šalių ir Lietuvos istorija susiję naratyvai.

³²⁴ Verta pastebėti, kad dokumente vartojamas būtent žodis „vokiečiai“, neišskiriant jų kaip „nacių“.

- nacionalinių herojų garbinimas ignoruojant jų dalyvavimą Holokausto nusikaltimuose³²⁵;
- „dviejų genocidų“ teorija, sulyginanti Holokausto ir sovietinių represijų mastą;
- bendras autoritarinių ir totalitarinių režimų aukų memorializavimas, neišskiriant stalinistinio ir nacionalsocialistinio režimo aukų;
- Holokausto aukų skaičiaus sumenkinimas;
- žydų atsakomybė už nusikaltimus getuose ir dalyvavimas organizuojant Holokaustą;
- Holokausto termino vartojimas apibūdinant procesus, niekaip nesusijusius su XX a. vykdytu genocidu, Holokausto simbolikos naudojimas;
- Sovietų Sąjungos ir vėliau Rusijos bandymas prisistatyti žydų gelbėtojomis, ignoruojant antisemtinę pokario metų politiką.

Daugumą šių dalyvavimų Holokauste menkinančių strategijų ir naratyvų galima pritaikyti ne vienai šaliai ir ne vienam regionui, tačiau kiekvienos šalies istoriniai procesai, nulėmę vienokios ar kitokios atminties kultūros susiformavimą, yra skirtingi. S. Sužiedėlis ir Š. Liekis išskiria kelis lietuviškosios Holokausto atminties kultūros formavimosi ypatumus vakarietišrame kontekste. Vienas svarbiausių – skirtinga karo metų atmintis, susijusi su Sovietų Sąjungos vertinimu³²⁶. Vakaruose Sovietų Sąjunga po karo buvo nugalėtoja ir jos indėlis į pergalę yra vertinamas, o Lietuvoje Sovietų Sąjungos pergalė reiškė suvereniteto praradimą, lietuviams – dar ir didelius žmogiškuosius nuostolius. S. Sužiedėlis pažymi, kad pokario metais (1945–1953) etninių lietuvių žuvo kur kas daugiau nei Antrojo pasaulinio karo metais³²⁷, o tai, kad „užsienio šalių požiūris į Antrąjį pasaulinį karą ir jo vaizdiniai neatspindi daugumos lietuvių patirties, skatina tendenciją į Holokaustą žvelgti kaip į Vakarų maniją, todėl sunku suvokti Holokausto rimtumą ir jo svarbą tautos istorijoje“³²⁸. Kaip vienas iš Rytų Europos regiono atminties politikos dėmenų nurodomas genocido termino išplėtimas, partizaninio karo akcentavimas³²⁹.

³²⁵ Vienintelė vieta dokumente, kurioje tiesiogiai minima Lietuva, aptariant Jono Noreikos atvejį.

³²⁶ Saulius Sužiedėlis, Šarūnas Liekis, *op. cit.*, p. 325.

³²⁷ *Ibid.*, p. 325.

³²⁸ *Ibid.*, p. 326.

³²⁹ A. Dirk Moses, „Partisan History and the East European Region of Memory“, *Regions of Memory. Transnational Formations*, sudar. Simon Lewis et al., Cham: Springer International Publishing, 2022, p. 101–138.

3.6. Atminties veikėjai ir atminties režimai: antagonizmas, kosmopolitizmas, agonizmas

Individualios ir socialinės atminties atveju bet kuris individas yra tam tikros atminties kūrėjas, tačiau politinė atmintis reikalauja kitokio pobūdžio įsitraukimo. Yifatas Gutmanas ir Jenny Wüstenberg apibrėžia atminties aktyvistus kaip „subjektus (individualius arba kolektyvinius), kurie, veikdami už valstybinių institucijų ribų, užsiima strateginiu praeities atminimo įamžinimu, siekdami paskatinti visuomenės atminties pokyčius arba užkirsti jiems kelią“³³⁰. O Michaelas Bernhardas ir Janas Kubikas atminties politikos analizei skirtingame teoriniame modelyje³³¹ pateikia keturis tipus atminties veikėjų (atminties kariai, pliuralistai, neigėjai ir futuristai). Jie įvardijami kaip politinės jėgos, kurios atminties lauke stengiasi įtvirtinti sau palankias praeities interpretacijas (individai, institucijos, aktyvistai, menininkai) skirtingomis strategijomis ir praktikomis. Nors M. Bernhardas ir J. Kubikas koncentruojasi būtent į politinį modelio pritaikomumą, remiantis Y. Gutmano ir J. Wüstenberg atminties aktyvisto apibrėžtimi, atminties veikėjai neprivalo būti politiniai veikėjai, tik siekti pokyčių atminties politikoje ar kultūroje. Atminties kariai prisistato kaip „teisingos“ istorijos versijos palaikytojai ir griežtai save atskiria nuo „kitų“, propaguojančių „neteisingą“ versiją. Atminties kariams derybos dėl kolektyvinės atminties ir alternatyvios jos versijos nėra priimtinos, pagrindinis jų tikslas – įtikinti kitus savo teisingumu ir pašalinti tuos, kurių įtikinti nepavyksta³³². Šiuo atveju kolektyvinės atminties kūrimas traktuojamas kaip galios santykio įtvirtinimo vieta ir įgyja moralinę dimensiją. O atminties pliuralistai suteikia galimybę funkcionuoti skirtingoms praeities versijoms. Jeigu kas su jomis nesutinka, jie pasitelkia dialogą, ieško bendrų versijas vienijančių sferų ir siekia susitaikymo³³³. Atminties neigėjai, savo ruožtu, yra nesuinteresuoti atminties kūrimu, linkę propaguoti užmarštį ir susitelkti į dabarties procesus, o futuristai koncentruojasi į ateitį³³⁴.

Kolektyvinės atminties studijų lauke akcentuojama „grupės“ sąvoka

³³⁰ Yifat Gutman, Jenny Wüstenberg, „Challenging the meaning of the past from below: A typology for comparative research on memory activists“, *Memory Studies*, Vol. 15, No. 5, p. 1071.

³³¹ Michael H. Bernhard, Jan Kubik, „A Theory of the Politics of Memory“, *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, sudar. Michael H. Bernhard, Jan Kubik, Oxford: Oxford University Press, 2014, p. 7–34.

³³² *Ibid.*, p. 13.

³³³ *Ibid.*

³³⁴ *Ibid.*

ir tai, kad viena grupė kuria savo tapatybę per santykį su kitomis grupėmis. Tai ypač pasakytina apie atminties objektus, kurių šaknys glūdi konflikte, ir tuos, kurie atspindi prieštarigus istorinius naratyvus. Įvardijus praeities reprezentacijos režimus ir konkrečius atvejus, kai jie taikomi, galima geriau suprasti tam tikros reprezentacijos priežastis ir pažvelgti į istorinius įvykius ne kaip į nekintančias tiesas, o kaip į pasakojimu konstruojamus reiškinius. Tokią galimybę suteikia Annos Cento Bull ir Hanso Lauge'ės Hanseno³³⁵ sukurtas modelis, apimantis tris skirtingus atminties ir dialogo konfliktiškumu pagrįstus atminties režimus: antagonistinį, kosmopolitinį ir agonistinį. Nors visi trys režimai akcentuoja konflikto sprendimą, antagonistinis režimas laikomas primityviausiu, pagal jį konfliktuojančios pusės griežtai skirstomos į „mus“ (geruosius, aukas) ir „juos“ (bloguosius, kaltininkus)³³⁶. Šis skirstymas primena vokiečių teisės ir politikos filosofo Carlo Schmitt'o aptartą draugo ir priešo skirtį, kurią jis teigė esant steigiamąja politiško priešprieš³³⁷. A. Erll pateikia siauresnę, literatūrai pritaikytą antagonistinio reprezentacijos režimo apibrėžtį: „literatūrinės formos, padedančios išlaikyti vieną praeities versiją ir atmesti kitą“³³⁸, išryškinančią šiam režimui būdingą požiūrių disbalansą ir nuolatinę tarp jų tvyrančią įtampą. Šis režimas taip pat glaudžiai susijęs su atminties kario figūra, kuri funkcionuoja politikos lauke – kai imamas apčiuopiamų veiksmų savajai praeities versijai įtvirtinti.

Pastaruoju metu atminties studijų lauke vyksta poslinkis link daugiakryptiškumo, skirtingos atmintys imamos traktuoti kaip produktyvios, viena kitą papildančios, o ne besivaržančios ir viena kitą ribojančios³³⁹, todėl ir antagonistinis atminties režimas vertinamas kaip pasenęs ir siejamas su ankstyvąja modernybe³⁴⁰ bei imperializmu, taip pat su „teritorinės tautinės valstybės dominavimu“³⁴¹. Kosmopolitizmas neatsiejamas nuo globalizacijos ir, anot D. Levy ir N. Sznajderio, kosmopolitinis atminties režimas formuojasi, kai vis mažiau žmonių sieja savo tapatybę su tautybe ir priklausymu tam tikrai grupei, o ne transnacionaliniam kolektyvui, t. y. „kai kolektyvinė atmintis atsisieja nuo nacionalinės istorijos“³⁴². Tačiau ir nacionalinė, ir

³³⁵ Anna C. Bull, Hans L. Hansen, *op. cit.*, p. 390–404.

³³⁶ *Ibid.*, p. 401.

³³⁷ Carl Schmitt, *The Concept of the Political*, Chicago: The University of Chicago Press, 2007.

³³⁸ Astrid Erll, *Memory in Culture*, p. 159.

³³⁹ Michael Rothberg, *Multidirectional memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, p. 3.

³⁴⁰ N. Sznajderis ir D. Levy nurodo, kad kosmopolitinė atmintis susiformavo XX a. paskutinį dešimtmetį (Daniel Levy, Natan Sznajder, *op. cit.*, 2002, p. 93).

³⁴¹ Anna C. Bull, Hans L. Hansen, *op. cit.*, p. 401.

³⁴² Daniel Levy, Nathan Sznajder, *op. cit.*, p. 89.

transnacionalinė tapatybės nefunkcionuoja be sau reikšmingų praeities reprezentacijų, tad kosmopolitizmas reiškia ne nacionalinės atminties išnykimą, o veikiau kompleksiską tapatybių įvairovę³⁴³ ir gali būti sietinas su atminties pliuralistais – kosmopolitinė atmintis ne paneigia nacionalinę, bet ją transformuoja ar suteikia papildomą dimensiją. Tokia operacija pajvairina atminties terpę, tačiau taip pat gali komplikuoti skirtingų tapatybių santykį. Vis dėlto kosmopolitiniame atminties režime, grįstame savirefleksija, vietoj priešpriešos *mes / jie* ir jos susiejimo su gėrio ir blogio skirtimi, kaip kad buvo daroma antagonistiniame, šios kategorijos priskiriamos totalitarizmui ir demokratijai. O aukų patirtys atskleidžiamos iš įvairių perspektyvų³⁴⁴. Kosmopolitiniame atminties režime auka suvokiama nebe tik kaip „mes“, bet ir kaip „jie“, susitapatinama su kitų bendruomenių patirtimis³⁴⁵, „centrinio atminties įvykiu“ tampa susitaikymas³⁴⁶. Holokaustas pasitelkiamas kaip kanoninis atminties kosmopolitiškumo pavyzdys ir jo tapimas transnacionalinės atminties nešėju sietinas su šio istorinio įvykio medializacija³⁴⁷, kartu ir dėmesio žmogaus teisėms suintensyvėjimu po XX a. antrojoje pusėje įvykusios dekolonizacijos³⁴⁸.

Tačiau atminties kosmopolitiškumas gali būti įžvelgiamas ne tik prisimenant Holokaustą. Lygiai taip pat įvairūs kariniai konfliktai ar genocidai įgauna vis daugiau reikšmės tarptautinėje bendruomenėje ir nebėra vien tik nacionalinės svarbos įvykiai. Didžiųjų valstybių griūtys atvėrė galimybę rasti smulkesniems nacionalinių valstybių pasakojimams ir perkelti nusikaltėlio ir aukos santykį iš nacionalinio pasiskirstymo į totalitarizmo ir demokratijos lygmenį. Apskritai paklusimas kosmopolitiniam atminties režimui reikalingas norint patekti į Europos sferą ir dalyvauti tarptautinėse institucijose, pagrįstomis žmogaus teisėmis³⁴⁹. Tačiau kosmopolitinis atminties režimas, pabrėždamas tai, kad kiekviena grupė yra auka, dažnai ignoruoja nusikaltimo mechanizmą ir priežastis ir taip atsieja aukų išgyvenimus nuo istorinių aplinkybių. Ignoruoti nusikaltimą tolygu ignoruoti visuomenėse nuolat išskylančius įvairių tautinių, politinių ir etninių grupių konfliktus, todėl tokia

³⁴³ *Ibid.*, p. 92.

³⁴⁴ Anna C. Bull, Hans L. Hansen, *op. cit.*, p. 401.

³⁴⁵ Ulrich Beck, Daniel Levy and Natan Sznaider, „Cosmopolitanization of Memory: The Politics of Forgiveness and Restitution“, *Cosmopolitanism in Practice*, sudar. M. Nowicka ir M. Rovisco, Aldershot: Ashgate, 2009, p. 116.

³⁴⁶ Daniel Levy, Nathan Sznaider, *op. cit.*, p. 103.

³⁴⁷ Ypač dažnai Holokausto atminties lūžiu įvardijami Holivudo mini serialas „Holokaustas“ („Holocaust“, 1978) ir Claude'o Lanzmanno režisuotas filmas „Šoa“ („Shoa“, 1985).

³⁴⁸ Anna C. Bull, Hans L. Hansen, *op. cit.*, p. 391.

³⁴⁹ Ulrich Beck, Daniel Levy, Nathan Sznaider, *op. cit.*, p. 111–112.

prieiga taip pat nelaikoma produktyvia atminties priemone.

Grįsdami savo argumentus Chantalės Mouffe išsakyta kosmopolitizmo kritika politinėje sferoje ir siūloma agonizmo sąvoka³⁵⁰, A. C. Bull ir H. L. Hansenas pritaiko jos teorines išvalgas atminties studijoms ir įvardija agonistinį atminties režimą kaip alternatyvą kosmopolitiniam ir antagonistiniam režimui. Ch. Mouffe pabrėžia, kad postpolitinė žiūra, sumenkinanti demokratinėse visuomenėse kylančius konfliktus ir raginanti viską spręsti dialogo būdu, ignoruoja bazinį visuomenės veikimo modelį ir tampa neveiksminga³⁵¹. Pagrindiniai jos kritikuojami politiniai aspektai sutampa su tuo, kas būdinga kosmopolitinei atminčiai.

Agonistinis režimas, priešingai nei kosmopolitinis, neignoruoja visuomenėje tvyrančių įtampų ir konfliktų, skirtingai nei antagonistiniam režimui, jam būdingas istorinio konteksto supratimas ir rekonstravimas, įvairių grupių (aukų, nusikaltėlių, liudininkų) perspektyva ir bandymas suprasti nusikaltimo mechanizmą. Siekiant agonistinės praeities reprezentacijos atmetamas perdėtas „gėrio“ ir „blogio“ kategorijų supaprastinimas ar suabstraktinimas neatsižvelgiant į sociopolitinį kontekstą ir paisoma emocijų įtakos atminties kūrimui(s)³⁵². Agonistiniame atminties režime aukoms gražinamas agentiškas, o nusikaltėliai gali būti humanizuojami³⁵³ – vėlgi atmintis kuriama atsižvelgiant į kontekstą, o ne remiantis iš anksto nustatytomis kategorijomis. A. C. Bull ir H. L. Hansenas taip pat kaip problemą išskiria ir nubrėžia ribą tarp nusikaltimų ir nusikaltėlių supratimo bei apologijos ar legitimizavimo – teigdami, kad to galima išvengti per „radikalų daugiaperspektyviškumą“, kai pateikiamos nesuderinamomis atrodančios perspektyvos³⁵⁴.

3.7. Atminties konfliktų analizė pasakojimuose

Aprašydami atminties režimus A. C. Bull ir H. L. Hansenas daugiausia remiasi socialinių mokslų tyrėjų išvalgomis, tačiau neįvardija konkrečių analizės objektų – šioje disertacijoje atminties režimas suprantamas kaip apibendrintas praeities reprezentacijos įvairiais diskursais būdas, galintis būti formuojamas tiek sąmoningai ir kryptingai, tiek nesąmoningai ir atsitiktinai,

³⁵⁰ Chantal Mouffe, *On the Political*; Chantal Mouffe, *Agonistics: Thinking The World Politically*, London, New York: Verso, 2013.

³⁵¹ *Ibid.*, p. 3.

³⁵² Anna C. Bull, Hans L. Hansen, *op. cit.*, p. 401.

³⁵³ *Ibid.*, p. 396.

³⁵⁴ Anna C. Bull and Hans L. Hansen, „Agonistic memory and the UNREST project“, *Modern Languages Open*, No. 1, 2020, p. 3.

ypač turint omenyje skirtingų atminimo būdų laikinus apribojimus ir tai, kad jie atsirado ne vienu metu. Kiekvienas sudėtingesnis ar didesnės apimties diskursas gali apimti daugiau nei vieną režimą – juos reikėtų suprasti kaip analitines kategorijas, padedančias pastebėti tam tikras atminties kūrimo tendencijas. Ši modelio traktuotė atsiskiria nuo to, kaip savo modelį traktuoja jo autoriai – jie kosmopolitinį ir agonistinį modelį supranta kaip alternatyvą antagonistiniam modeliui. Būtent taip agonistinės atminties modelį traktuoja V. Davoliūtė, R. Gabis ir J. Šukys pasakojimų analizei taikydama agonistinės atminties sąvoką³⁵⁵, o šioje disertacijoje visų trijų atminties režimų palyginimas padeda išskirti atminties konfliktų analizei svarbiausius elementus: konflikto pobūdį, aukos ir nusikaltėlio perspektyvas, istorinį kontekstą, refleksyvumą ir dialogiškumą, empatiją ir emocijas³⁵⁶. Šie atminties režimų elementai ir 3.1 skyriuje įvardyti socialinio konflikto dėmenys (dalyviai ir jų veiksmai; konflikto laikas, vieta, kontekstas; konflikto priežastys) leidžia išskirti konkrečių pasakojimų kūrimo strategijas, būdingiausias atminties konfliktų struktūrai ir reprezentavimui. Analizuojant tų elementų naudojimą bei skirtingas konfigūracijas ir atsižvelgiant į kiekvieno teksto specifiką siekiama atskleisti, kokią įtaką atminties režimai (suvokiami kaip įrėminantys pasakojimą) daro pasakojimų kūrimui, kaip pasirenkami ir siejami su užtekstine tikrove bei pasakojimo kūrimo modalumais. Nors pagrindinis atminties režimų panaudojimas šioje disertacijoje susijęs su reikšminių elementų atrinkimu, kadangi analizei pasirinkti (auto)biografiniai tekstai, atminties konfliktų analizės negalima visiškai atsieti nuo A. C. Bull ir H. L. Hanseno etinio-politinio pasakojimo traktavimo.

³⁵⁵ Violeta Davoliūtė, „Agonistic Homecomings“, p. 548.

³⁵⁶ Anna C. Bull, Hans L. Hansen, *op. cit.*, p. 400.

4. JULIJA ŠUKYS SIBIRO TREMTIS: KRAUJAS, KARAS IR ANŪKĖS BANDYMAS SUPRASTI

Kanados lietuvių išeivijos rašytoja Julija Šukys (g. 1972)³⁵⁷ šeimos istoriją pradėjo rašyti nuo pasakojimo, kuris visada buvo pateikiamas kaip nulėmęs šeimos vietą geopolitiniame ir socialiniame kontekste: apie močiutės Onos Šukienės tremtį į Sibirą 1941–1958 m. Šeimos tapatybę steigusiame pasakojime ryškūs neteisybės ir buvimo auka motyvai – trečiajai kartai pateiktoje pasakojimo versijoje niekuo nenusikaltusi močiutė per klaidą į Sibirą sovietų ištremiama vietoj vyro Antano Šukio. Močiutei gyvenant tremtyje, A. Šukys kartu su trimis savo vaikais (tarp jų ir J. Šukys tėvu) iš Vokietijos emigravo į Jungtinę Karalystę. 1965 m., praėjus septyneriems metams nuo tada, kai grįžo iš tremties, Onai pavyko gauti leidimą išvykti į Kanadą, kur tuo metu gyveno jos vaikai ir kur ji su Antanu nugyveno likusį gyvenimą. Gimus sūnui panorusi perpasakoti jam močiutės istoriją, J. Šukys pradėjo genealoginį tyrimą, kuris atskleidė nutylėtą šeimos istorijos dalį – senelio darbą miestelio policijos viršininku Kudirkos Naumiestyje nacių okupacijos metais³⁵⁸. Knygoje analizuojamos lietuvių diasporos bendruomenėje Holokaustą supusios tylos priežastys ir permąstoma šeimos istorijos sąlygota tapatybė.

2017 m. Nebraskos universiteto leidyklos išleistą knygą *Sibiro tremtis: kraujas, karas ir anūkės bandymas suprasti* sudaro trys dalys: „Antanas“, „Ona“, „Mes“. Pirmuosiuose skyriuose aprašomos senelio ir močiutės istorijos, paskutiniame skyriuje autorė bando suderinti pasakotą ir nepapasakotą istorijas. Pastebėtina, kad vardais pasakojime vadinami tik pirmosios ir trečiosios kartos šeimos nariai: senelis, močiutė, močiutės sesuo, Julija ir pusbrolis Darius; visi kiti šeimos nariai įvardijami per santykį su šiais veikėjais arba išvis neminimi.

Senelio portretas knygoje kuriamas dvejopai: iš asmeninių autorės prisiminimų ir dokumentinės, tyrimo metu atrastos medžiagos. Pirmuosiuose puslapiuose aprašomas senelio ir anūkės susitikimas 1979 m., autorės paauglystėje. Senelį autorė prisimena kaip „aukštą, stotingą, didelėmis pėdomis, <...> didelėmis rankomis, jis plikai skuta galvą su barzdos skustuvu,

³⁵⁷ Taip pat išleidusi knygas *Silence is Death: The Life and Work of Tahar Djaout*, University of Nebraska Press, 2007; *Epistolophilia: Writing the Life of Ona Šimaitė*, University of Nebraska Press, 2012 (liet. kalba. *Epistofilija: užrašytas Onos Šimaitės gyvenimas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2016).

³⁵⁸ Antanas Šukys išeivijoje išleido memuarus apie Lietuvos laisvės kovas (*Du mediniai ir trys geležiniai kryžiai*, Londonas: Nida, 1964; naujas leidimas: Vilnius: Alio, 2016), pristatant autoriaus biografiją 1941–1944 m. niekaip nepažymėti.

kurio rankena iš dramblio kaulo³⁵⁹. J. Šukys aprašo senelį kaip atšiaurų, retai besišypsantį³⁶⁰, mėgusį ginklus³⁶¹. Pati teigia senelio bijojusi³⁶², „gerai nepažinojusi“³⁶³ ir „nelabai juo domėjusis“³⁶⁴. Su seneliu susitikdavo per šeimos šventes ir nepamena kada nors leidusi laiko dviese³⁶⁵. Svarbi ir V. Davoliūtės įžvalga, kad senelio vardas, priešingai nei močiutės (Ona), tekste pateikiamas angliškai (Anthony)³⁶⁶.

Antanas Šukys pristatomas kaip Lietuvos nepriklausomybės kovų herojus, nenusisekęs ūkininkas, vėliau, nors ir nežymiai, dalyvavęs sukarintos organizacijos „Geležinis Vilkas“ veikloje. 1940–1941 m. jis dirbo muitinėje ir policijoje, iš kurios buvo atleistas dėl tarnavimo Lietuvos kariuomenėje³⁶⁷. Dėl karjeros kariuomenėje ir priklausymo ekstremistinei-rasistinei organizacijai „Geležinis Vilkas“ A. Šukys buvo įtrauktas į „liaudies priešų sąrašus“, 1941 m. pavasarį, sklandant gandams apie būsimas represijas, pasislėpė, vaikai buvo išsiųsti pas giminaičius kaime, o Ona liko viena jų bute Kaune. 1941 m. rugpjūčio pabaigoje Antanas pradėjo dirbti Kudirkos Naumiesčio pagalbinės policijos vadu, šį postą paliko 1941 m. gruodį ar 1942 m. sausį, persikėlė į Šakius ir ten dirbo mūrininkų ir lentpjūvininkų profsąjungoje. Apie gyvenamosios vietos ir darbo keitimo priežastis Lietuvoje nežinoma beveik nieko, o apie gyvenimą perkeltųjų asmenų stovyklose ir vėliau Junginėje Karalystėje J. Šukys sužino iš savo tetos ir tėvo.

4.1. Kolektyviniai veikėjai ir Antrojo pasaulinio karo kontekstas

Didžioji J. Šukys knygos dalis skirta individualiems atminties konfliktams, ypač daug dėmesio skiriant vidiniams, susijusiems su asmens tapatybės kaita, kai aukos tapatybė transformuojasi į ne tokią vienprasmę konfigūraciją. Tačiau, nors kolektyvinis atminties konfliktas J. Šukys knygoje nėra intensyviai eksploatuojamas, poleminė struktūra kolektyvinėje atmintyje vis tiek egzistuoja. Autorė pabrėžia skirtį tarp to, kaip Lietuvos diasporoje traktuojami Antrojo pasaulinio karo įvykiai ir kurie jų išryškinami: J. Šukys užaugo apsupta pasakojimų apie lietuvius kaip aukas ir tik būdama paauglė

³⁵⁹ Julija Šukys, *Siberian Exile*, p. 4.

³⁶⁰ *Ibid.*, p. 5.

³⁶¹ *Ibid.*, p. 14.

³⁶² *Ibid.*, p. 4.

³⁶³ *Ibid.*, p. 14.

³⁶⁴ *Ibid.*, p. 13.

³⁶⁵ *Ibid.*

³⁶⁶ Violeta Davoliūtė, „Agonistic Homecomings“, p. 546.

³⁶⁷ Julija Šukys, *op. cit.*, p. 22–23.

pirmą kartą suprato, kad Holokaustas buvo vykdomas Lietuvoje³⁶⁸.

Analizuojant tai, kaip su Holokaustu susiję atminties konfliktai reprezentuojami šioje knygoje, galima išskirti tris pagrindinius reprezentacijos planus: 1) kaip reprezentuojami istoriniai įvykiai; 2) kaip J. Šukys pateikia kolektyvinę jų refleksiją; 3) kaip ji pati, individualiai, juos vertina. Pristatydama istorinį Antrojo pasaulinio karo kontekstą, tarpukario Lietuvą J. Šukys įvardija kaip Antano Smetonos diktatūrą, kurioje politinės laisvės buvo smarkiai apribotos ir laisvai negalėjo reikštis nei kairiųjų, nei dešiniųjų politinių idėjų skleidėjai, o ekonominė padėtis buvo sunki dėl Didžiosios depresijos ir Vokietijos vykdyto lietuviškų ūkininkų produktų boikoto³⁶⁹. Knygos pradžioje steigiamojo šeimos pasakojimo pagrindą J. Šukys aprašo kaip abstraktų istorinį konfliktą: „Mes buvome išdidūs žmonės, prievarta iškeldinti iš gimtinės atėjus kareiviams.“³⁷⁰ Šeštame skyriuje kaip pagrindinė laisvos Lietuvos antagonistė įvardijama Sovietų Sąjunga ir dar prieš Lietuvos aneksiją ketvirtajame dešimtmetyje jos vykdytos represijos: 1932–1933 m. Sovietų Ukrainoje sukeltas badas (Holodomoras) ir 1937–1938 m. Sovietų Sąjungoje vykęs Didysis valymas³⁷¹. Lietuvos aneksija knygoje nedetalizuojama, tik pažymima, kad lietuviai patys „atvėrė duris priešui“³⁷², taip pat pabrėžiama įtampa tarp valdžios priimto sprendimo ir paprastų piliečių nepatiklumo Sovietų Sąjungos pateikto ultimatumo priėmimo atžvilgiu³⁷³.

Įvardijamos dvi pagrindinės šalies valdymo režimo pokyčio 1940 m. pasekmės: gyventojų represijos ir žydų bei lietuvių susipriešinimas³⁷⁴. Lietuvių ir žydų santykius Lietuvos teritorijoje iki okupacijos J. Šukys apibūdina kaip nelabai artimus, bet nuosaikius – šios tautinės bendruomenės pristatomos kaip gyvenusios atskirai, susidurdavusios tik visuomeninėje veikloje (sveikatos apsauga, švietimas, valdžios organai), tačiau nebuvusios priešiškos. Pažymima, kad Lietuvoje, priešingai nei Lenkijoje ar Ukrainoje, nebuvo pogromų ir žydams ten gyventi buvo saugu³⁷⁵. Kritiniu žydų ir lietuvių santykių tašku laikoma sovietų okupacija 1940 m. J. Šukys teigia, kad „lietuviams atrodė, kad jų kaimynai žydai esant naujam komunistiniam

³⁶⁸ *Ibid.*, p. 32.

³⁶⁹ *Ibid.*, p. 17–18.

³⁷⁰ *Ibid.*, p. 5.

³⁷¹ *Ibid.*, p. 19.

³⁷² *Ibid.*, p. 21.

³⁷³ *Ibid.*

³⁷⁴ *Ibid.*, p. 21–22.

³⁷⁵ *Ibid.*, p. 22.

režimui laikosi geriau ir kai kuriais atvejais net jam vadovauja“³⁷⁶. Antisemitizmo suintensyvėjimo ir paplitimo priežastimi nurodoma nacionalistinė propaganda, sutapatinusi žydus ir bolševikus³⁷⁷.

4.2. Genocidas ir jo apibrėžtys

Aprašydama 1941 m. sovietų organizuotus Lietuvos gyventojų trėmimus į Sibirą, J. Šukys pabrėžia, kad „šių veiksmų tikslas buvo ne genocidas“³⁷⁸, priešindama juos su akivaizdžiai genocido apibrėžimą atitinkančiu nacių organizuotu žydų naikinimu. Tačiau tame pačiame puslapyje autorė teigia, kad Sovietų Sąjungos administracija buvo sudariusi 320 000 tremtinų asmenų sąrašus ir, jeigu ne vokiečių įvykdyta okupacija, „maždaug pusė šalies piliečių būtų atsidūrę Sibire“³⁷⁹. Ji taip pat nurodo, kad tremiami būdavo visi šeimos nariai – nuo kūdikių iki senolių³⁸⁰, o aprašomos „specialiosios gyvenvietės“ Sibire irgi turi paralelių su genocidu: atšiaurios sąlygos, maisto stygius, judėjimo apribojimai, priverstinis darbas³⁸¹. Vis dėlto J. Šukys griežtai atskiria genocidą nuo represinės tremties teigdama, kad „tremtiniai turėjo neblogas galimybes išgyventi“³⁸² vėlgi tai priešindama labai menkiems šansams išgyventi gete, žydų žudynių metu ar koncentracijos stovyklose.

Genocidą nuo negenocido J. Šukys atskiria pagal veiksmų rezultatą, bet ne pagal intenciją, nors oficialiame genocido apibrėžime įrašytos abi apibrėžtys³⁸³, o įtampa tarp „genocido“ ir „negenocido“ aukos atsiranda dėl skirtumų JTO Konvencijoje dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį ir Lietuvos Respublikos Konstitucijoje pateikiamuose genocido apibrėžimuose. Galima daryti prielaidą, kad šitoks bandymas „atimti“ iš lietuvių aukos etiketę yra susijęs su itin intensyviu aukos vaidmens eskalavimu šeimos pasakojime ir bandymu atremti išeivijoje plėtojamą „dviejų genocidų“ teoriją. Taigi nors J. Šukys pasakoja sovietinio ir nacistinio režimo aukų istorijas, knygoje įsteigiama akivaizdi nukentėjusiųjų hierarchija. Kolektyvinis nukentėjusiųjų klasifikavimas tampa paskata vidinei įtampai atsirasti – keičiantis asmens tapatybei, kai pasirenkama atsisakyti šeimoje ir

³⁷⁶ *Ibid.*

³⁷⁷ *Ibid.*

³⁷⁸ *Ibid.*, p. 25.

³⁷⁹ *Ibid.*

³⁸⁰ *Ibid.*, p. 27.

³⁸¹ *Ibid.*

³⁸² *Ibid.*

³⁸³ Konvencija dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį“, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.161369?jfwid=191fum7wuy> [žiūrėta 2024-06-19].

tautinėje bendruomenėje plėtojamo savosios grupės kančios išskirtinumo.

Nors J. Šukys identifikuoja absoliutų socialinį konfliktą, paveikusių ir individualią jos šeimos istoriją, ir vėlesnį kolektyvinės atminties lauką, t. y. kad 1941 m. įvykęs nacių įsiveržimas į Sovietų Sąjungą išgelbėjo lietuvius nuo tremties, tačiau didžiąjai daliai žydų reiškė sunaikinimą³⁸⁴, autorės tendencija išlaikyti neapibrėžtumą ir palikti etinius bei moralinius klausimus atsakyti (ar neatsakyti) skaitytojui perkeliama ir reprezentuojant istorinius įvykius ir sprendžiant kriminalinės kaltės klausimus. Ji teigia, kad tai, „kas vadovavo getų kūrimui ar prie duobių pakraščio iššaudė šitiek tūkstančių žydų, Lietuvoje išlieka rimtų diskusijų (*deep contention*) klausimas“³⁸⁵. Tačiau tai beveik prieštarauja istorikų požiūriui – beveik visi sutinka, kad empiriškai Holokaustas Lietuvoje yra išnagrinėtas, ypač jeigu į istoriografiją įtraukiami užsienio istorikų veikalai³⁸⁶.

Tikėtina, kad tokį apibendrinimą autorė daro dėl tariamo už „Lietūkio“ garažo žudynių atsakingų asmenų tapatybių neaiškumo – tai aprašydama ji vartoja lygiai tą pačią frazę: *deeply contested*³⁸⁷, tačiau ir šis jos teiginys faktiškai nėra visiškai teisingas³⁸⁸. Greičiausiai J. Šukys daro nuorodą į vieną iš esminių Holokausto Lietuvoje istoriografijos klausimų: ar pirmosiomis nacių okupacijos dienomis Kaune vykusius pogromus organizavo vokiečiai, ar lietuviai. Vyraujančiam atsakymui, kad pogromus vykdė lietuviai, o inicijavo ir skatino vokiečiai³⁸⁹, J. Šukys priešpriešina išgyvenusių aukų teiginį (nepateikdama bibliografinės nuorodos), jog pogromą savavališkai vykdė lietuviai³⁹⁰, ir pati tai paneigia cituodama S. Sužiedėlį. J. Šukys pasirinkimas nedetalizuoti, kur ir kaip pasireiškia jos minimos diskusijos apie lietuvių dalyvavimą Holokauste, leidžia kelti hipotezę, kad istorikų tyrimai išlieka atskiras akademinio pasaulio pasakojimas ir nepasiekia platesnės visuomenės bei ryškiai nekeičia joje vyraujančios Holokausto nusikaltimų interpretacijos. Čia taip pat galima įžvelgti J. Šukys polinkį neidentifikuoti konkrečių konflikto dalyvių – lygiai tokia pati tendencija pastebima šeimos pasakojimo kontekste, taip pat ir kosmopolitiniame atminties režime būdingame polinkyje valstybės valdymo

³⁸⁴ Julija Šukys, *op. cit.*, p. 34.

³⁸⁵ *Ibid.*, p. 32.

³⁸⁶ Vyginas Vareikis, „Ką atsiminti? Holokausto tyrimai Lietuvoje: problemos ir kontraversijos“, p. 35.

³⁸⁷ Julija Šukys, *op. cit.*, p. 33.

³⁸⁸ Alfredas Rukšėnas, „Žydų pogromai Kaune 1941 m.“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2022, <https://www.vle.lt/straipsnis/zydu-pogromai-kaune-1941-metais/> [žiūrėta 2024-04-30].

³⁸⁹ Christoph Dieckmann ir Rūta Vanagaitė, *op. cit.*, p. 85–86.

³⁹⁰ Julija Šukys, *op. cit.*, p. 33.

režimus (Smetonos, nacistinį, sovietinį) nedetalizuojant traktuoti kaip kolektyvinius veikėjus.

J. Šukys plačiau komentuoja ir pagrindžia tik kontroversiškesnius ar nevisuotinai žinomus istorinius faktus arba idėjas. Kartais toks glaustumas perdėtai supaprastina istorines aplinkybes. Pavyzdžiui, 1941 m. birželis ir nacių Vokietijos įsiveržimas į Lietuvos teritoriją ir vėliau vykusi okupacija aprašomi tik bendrais bruožais: birželio 22 d. Vilnius atakuojamas pirmosiomis bombomis, 27 d. įvyksta „Lietūkio“ garažo žudynės, rugpjūtį–rugsėjį įsteigiami getai, 1943–1944 m. Kudirkos Naumiestyje vykdomos žudynės ir likviduojami getai. Detalių trūkumą galima aiškinti knygos temos siaurumu: autorė siekia pasakoti savo šeimos istoriją ir senelio padarytus nusikaltimus, tačiau tokiu atveju kvestionuotinas vienas iš ryškiausių istorinių aplinkybių supaprastinimo pavyzdžių – Holokausto eigos Lietuvos provincijoje aprašymas.

J. Šukys užsimena apie getų kūrimą (koncentraciją) ir jų turto nusavinimą (ekspropriaciją), tačiau plačiausiai susikoncentruoja į žudymo aktą, kurį atliko vietiniai vyrai³⁹¹. Autorė pabrėžia, kad kaimo vietovėse, tokiose kaip Kudirkos Naumiestis, „aukos ir žudikai dažnai vienas kitą pažinojo asmeniškai“³⁹². Toks teiginys kontrastuoja su Ch. Dieckmanno teiginiu, kad, nors žudymą vykdė lietuviai, tiksliau, tam tikslui suformuoti žudymo būriai, „vietos žmonės žudynėse nevaizdino pagrindinio vaidmens“³⁹³. J. Šukys pasakojime pastebėtinas atvirkščias pasiteisinimui „nežudė, tik konvojavo“ kaltės už nusikaltimus priskyrimas: kaltė už žydų žudymą ir jo organizavimą priskiriama išskirtinai lietuviams ir dar suintensyvinama pabrėžiant, kad nusikaltėliai būdavo asmeniškai pažįstami su aukomis. Tai taip pat galima interpretuoti kaip poreikį ištaisyti ilgai trukusį autorės nežinojimą apie Holokausto nusikaltimus Lietuvoje. Žydų žudynių organizatorių ir vykdytojų nesutapimas pabrėžiamas tik perpasakojant Izaoko Gliko pasakojimą, kaip prasidedant „vyrų akcijai“ Kudirkos Naumiesčio žydams buvo pasakyta, kad visi vyrai turi prisistatyti kelionei į priverstinius darbus Vokietijoje, tačiau patys vyrus surinkti turėję lietuvių policininkai tikėjo šia istorija ir atleido nuo „kelionės“ pasiligojusius vyrus³⁹⁴.

J. Šukys atkreipia dėmesį, kad miestuose ir provincijoje Holokausto eiga buvo skirtinga, dokumentų gausa taip pat skiriasi – pirmuosiuose, kuriuose buvo įkurti getai, jų gerokai daugiau, tad autorė priversta dirbti su

³⁹¹ *Ibid.*, p. 36.

³⁹² *Ibid.*

³⁹³ Christoph Dieckmann ir Rūta Vanagaitė, *op. cit.*, p. 164.

³⁹⁴ Julija Šukys, *op. cit.*, p. 38.

minimaliu kiekiu rašytinės informacijos. Tekste vyraujančią neapibrėžtumą galima paaiškinti beveik neegzistuojančia prieiga prie konkrečių istorinių faktų – net vieninteliame rašytiniame šaltinyje, iš kurio J. Šukys gali gauti informacijos apie senelio veiklą 1941–1944 m., jo KGB byloje, nepateikiami tikslūs duomenys, pavyzdžiui, senelio darbo Pagalbinėje policijoje pradžia įlaikoma „vokiečių okupacijos pradžia“. Apie istorikų tyrimus nepriklausomoje Lietuvoje J. Šukys neužsimena, daugiausia mini KGB archyvo bylas – dokumentus, su kuriais pati dirbo. Vis dėlto į bibliografiją patenka vieni svarbiausių lietuvių Holokausto istorikų – A. Bubnys ir S. Sužiedėlis ir serijos „Totalitarinių režimų nusikaltimai Lietuvoje“ leidiniai. Iš Vakarų istorikų, be S. Sužiedėlio ir leidinio „Totalitarinių režimų nusikaltimai Lietuvoje“ bendraautorio Ch. Dieckmanno, bibliografijoje minimas tik Timothy Snyderis. Minimali prieiga prie rašytinių šaltinių ir žodinių pasakojimų sukuria poatminties situaciją, kai šeimos istorija tampa nepaprastai svarbi, bet neegzistuojanti jos turinį (šiuo atveju – konkrečius senelio veiksmus) tenka užpildyti pasitelkiant vaizduotę.

4.3. Aukos, nusikaltėliai, stebėtojai ir gelbėtojai: tokios tapatybės ir jų perversmai

Tyla buvo esminis elementas šeimos ir lietuvių bendruomenės istorijos pasakojime. J. Šukys teigia, kad šeštadieninėje mokykloje apie Holokaustą pasakojama nebuvo, ir identifikuoja pagrindinę tylos priežastį: kalbėdamas apie nacių okupuotose teritorijose vykusias žudynes, negali ignoruoti „masinio pasyvumo ir kolaboravimo“³⁹⁵. Taip išeivijos bendruomenė iškart įsteigiama kaip įtrauktasis subjektas Holokausto nusikaltimuose – nors tiesiogiai nebūtinai juose dalyvavę, bet ignoruodami lietuvių dalyvavimą juose, kuria jiems palankią poziciją suteikiančią istorinį pasakojimą. Taikant antagonistinį atminties režimą, kuriame viena grupė gali būti tik arba auka, arba nusikaltėlis, nutylėjimas funkcionuoja kaip veiksminga norimo istorinio pasakojimo kūrimo strategija. J. Šukys bando į šią *arba-arba* sistemą įvesti papildomų kategorijų, pavyzdžiui, žydų gelbėtojus, tačiau, pasitelkiant statistiką (nužudyta daugiau nei 90 proc. tuo metu Lietuvoje gyvenusių žydų), tai taip pat pateikiama kaip kritika tuometiniams Lietuvos gyventojams, kvestionuojant pasipriešinimo okupantams mastą. Čia vėlgi galima įžvelgti lakoniško pasakojimo rizikų: menkai susipažinus su Holokausto istorinėmis aplinkybėmis, gelbėtojo pozicija gali atrodyti kone moralinis imperatyvas. Tačiau taip ignoruojamas svarbus kontekstas: dėl už žydų gelbėjimo veiksmus

³⁹⁵ *Ibid.*, p. 45.

gresiančios mirties bausmės³⁹⁶ atlikdamas gelbėjimo veiksmus stebėtojas ilgą laiką rizikuodavo savo paties ir šeimos gyvybe. Taip pat nepaminimas ir žydų gelbėjimo komplikotumas: labai retai vienas žmogus visos okupacijos laikotarpiu išslapstydavo vieną žydą – slepantieji ir slaptavietės dažnai keisdavosi, be to, ne kiekvienas asmuo ir ne kiekviena šeima turėjo galimybių slėpti žmones. Nors J. Šukys pasipiktinimas žiūrint į statistinius naikinimo duomenis suprantamas, menkas genocido organizavimo ir sąlygų aprašymas pasakojime palieka daug erdvės istorines aplinkybes ignoruojančioms interpretacijoms.

Nusikaltėliai knygoje apibrėžiami prieštaringai: kaip blogi, kaip pabaisos („už Naumiesčio kadaise tykojo žiauriausios iš visų būtybių – vyrai su ginklais“³⁹⁷) ir kaip paprasti žmonės („jie neturėjo nacių pažymėjimų. Taip pat nebuvo ir lengvai atpažįstami pabaisos. Netgi priešingai, jie buvo paprasti vietiniai vyrai“³⁹⁸). Priešpriešinamas asmeninis, tiesioginis kulkomis vykdytas Holokaustas ir vėlesnis koncentracijos stovyklų etapas³⁹⁹. Minimi kanoniniai Holokausto ikonografijos įvaizdžiai: patriotines dainas traukiantys žudikai, jiems tiekiamas alkoholis, į medžius traiškomos kūdikių kaukolės⁴⁰⁰. Pristatant nusikaltėlius remiamasi dokumentine KGB medžiaga, bet informacija apie konkrečius nusikaltėlius pateikiama lakoniškai ir faktiškai: kas ką padarė ir kokia bausmė buvo paskirta. J. Šukys pateikia dvipusį KGB dokumentų vertinimą: teigia, kad išeivių bendruomenėje jie buvo laikomi visiškai nepatikimais, tačiau jos kalbinti istorikai, nors ir sutiko su nepatikimumo veiksmu, neleido visiškai jų ignoruoti⁴⁰¹. Senelis KGB dokumentuose kaltinamas kolaboravimu su vokiečiais, masinių žudynių organizavimu, vadovavimu joms ir Izaoko Grossmano nužudymu. Pagrindiniai A. Šukio kaltės ar nekaltumo (priklausomai nuo nusikaltimo, kuriuo yra kaltinamas) įrodymai remiasi chronologija – jis buvo miestelio policijos vadas bent vienu iš žudynių laikotarpiu, tačiau I. Grossmano nužudymo metu jau nebegyveno Kudirkos Naumiestyje.

Antrasis informacijos šaltinis yra amžininkų pasakojimai – rekonstruojant įvykių eigą remiamasi Izaoko Gliko ir kitų Holokausto amžininkų pateikiama informacija bei Romo Treiderio, Antano draugo sūnaus, liudijimu. R. Treideris teigia girdėjęs Antano pokalbį su savo motina, kuriame A. Šukys gynėsi masinėse žudynėse nedalyvavęs, tądien likęs savo

³⁹⁶ Christoph Dieckmann ir Rūta Vanagaitė, *op. cit.*, p. 288.

³⁹⁷ Julija Šukys, *op. cit.*, p. 8.

³⁹⁸ *Ibid.*, p. 62.

³⁹⁹ *Ibid.*, p. 35–36.

⁴⁰⁰ *Ibid.*, p. 36.

⁴⁰¹ *Ibid.*, p. 49.

kabinete⁴⁰². R. Treideris taip pat teigia žinąs, kad I. Grossmaną nužudę vokiečiai, o ne A. Šukys. Taigi nors autorė nerado įrodymų, kad senelis pats būtų ką nors nužudęs, KGB byloje pareiškiama kaltinimai „prižiūrėjus ir koordinavus“⁴⁰³ žydų žudynes priimami kaip pakankamai tikėtini. Senelis tiesiogiai neįvardijamas kaip nusikaltėlis, tačiau kelis kartus minimas jo „nusikaltimas“⁴⁰⁴ (kolaboravimas).

Viename knygos skyrių nagrinėjamas nusikaltėlių žmogiškumas ir jų veiksmų bei pasirinkimų aplinkybės. J. Šukys, bandydama tai aiškintis, pasitelkia Stanley'io Milgramo psichologinius eksperimentus, tyrusius polinkį paklusti autoritetams: „Manau, kad didelė dalis tų lietuvių, kurie bendradarbiavo išžudant daugiau kaip 90 proc. šalies žydų bendruomenės, buvo siaubingai paklusnūs vyrai, internalizavę karinį etosą. Jie vykdė įsakymus bet kuria kaina ir taipbent jau asmeniškai galėjo nusikratyti bet kokios atsakomybės už sukeltas mirtis.“⁴⁰⁵ Pateikiamas pavyzdys vyro, kuris prieš žudynes įspėjo aukas, kad šios galėtų pasislėpti, tačiau vėliau pats apsiginklavo ir dalyvavo žudynėse. Tai, pasak autorės, ją „stebina ir trikdo“⁴⁰⁶, nes mintis, kad nusikaltėlis gali atlikti ką nors teigiama, netinka antagonistiniam atminties režimui. Galutinis nusikaltimo paaiškinimas grįstas militaristinio etoso internalizavimu ir asmeniniu pasirinkimu žudyti, o tai, kaip ir kur nusikaltimas įvykdomas, mažiau svarbu, esminis yra pats žudymo aktas⁴⁰⁷.

4.4. Tiesosakos konfliktas: šeimos pasakojimo netikslumai

Labiausiai J. Šukys knygoje konfliktai pasireiškia individualios (šeimos ir asmeninės) istorijos pasakojimo plane. Šeimos istorijoje įtampa kyla dėl tiesosakos – kalbinių aktų sąveikos su tiesa. J. Šukys pasakojimą (šeimos istorijos įžodinimą) įvardija kaip esminį šeimą ir jos narių tapatybę formuojantį elementą. Ji teigia, kad „[k]iekviena šeima pasakoja savo vaikams istoriją apie tai, kas ji yra“⁴⁰⁸, o jos šeimoje tos istorijos išiminimas ir gimtosios kalbos įvaldymas buvo vaikų „darbas“⁴⁰⁹. J. Šukys įvardija dvi pagrindines kliūtis: pirmoji – jaunesnioji karta nebuvo buvusi šalyje, į kurią

⁴⁰² *Ibid.*, p. 55.

⁴⁰³ *Ibid.*, p. 59.

⁴⁰⁴ *Ibid.*, p. 60, p. 154.

⁴⁰⁵ *Ibid.*, p. 65.

⁴⁰⁶ *Ibid.*, p. 40.

⁴⁰⁷ *Ibid.*, p. 65.

⁴⁰⁸ *Ibid.*, p. 5.

⁴⁰⁹ *Ibid.*

vyresnioji tikėjosi grįžti; antroji, jau J. Šukys rašant knygą, – vyresniosios kartos pasakojimas „ne iki galo atitiko tikrovę“⁴¹⁰. Tiesosakos tarp kartų sukeltas konfliktas knygoje menkai išreiškiamas – J. Šukys šeimos pasakojimą aprašo kaip savaime suprantamą, kūnišką, beveik biologinę reiškinį („į pasaulį ateiname su ant kūno išstatuotu istorijomis – kai kuriomis iškraipytomis ar melagingomis“⁴¹¹). Pasakojimo perteikimo mechanizmas, kaip, kada ar kur jaunesnioji karta sužino apie savo šaknis, nedetalizuojamas, nepateikiami jokie konkretūs šaltiniai, vos kelis kartus užsimenama apie konkrečius asmenis, kurie kažką pasakojo (J. Šukys tėvas, teta, pusbrolis). Taip šeimos pasakojimui suteikiamas mitologinis, spiritualistinis matmuo, pasireiškiantis ir adresato, ir adresanto instancijoje.

Steigiamojo šeimos pasakojimo atitiktis tikrovei netampa pagrindiniu knygos konfliktu, jis perkeliamas į vidinį konfliktą, greičiausiai būtent todėl, kad tiesosakos konflikto dalyviai konkrečiai neįvardijami, o konfrontacija ir bandymas įrodyti vieno ar kito pasakojimo teisingumą, vyresnei kartai mirus, neįmanomas. Tai pasireiškia kalbinių reiškinų antropomorfizavimu (*Silence organized our family* – „Tyla formavo mūsų šeimą“⁴¹²), pasyvine veiksmožodžių forma (*there was <...> a great hush surrounding the years between 1941 <...> and 1944* – „1941 m. <...> ir 1944 m. laiko tarpą visada supo gili tylą“⁴¹³), nežymimaisiais įvardžiais (*anyone*⁴¹⁴ – bet kas). Esminis tiesos ir tikrovės neatitikimas J. Šukys šeimoje pasireiškė ne per kalbinius aktus, o per tai, kad jų nebuvo – autorė teigia, kad tai, jog močiutės tremtį 1941 m. ir senelio bei jos tėvo pabėgimą iš Lietuvos 1944 m. skyrė net treji metai ir kad Holokaustas buvo kažkaip susijęs su Lietuva, ji suvokė tik būdama beveik suaugusi⁴¹⁵.

J. Šukys šeimos pasakojime galima pastebėti stebuklinės pasakos elementų – jaunesnėms kartoms, kurios nebuvo buvusios Lietuvoje ir neturėjo net galimybės jos aplankyti, pasakojimai apie tėvų ir senelių gimtinę atrodė tarsi netikri⁴¹⁶. O vyresnioji karta taip pat savo pasakojimus pritaikydavo auditorijai – vaikams, pavyzdžiui, O. Šukienei siunčiant laiškus iš Sibiro tai

⁴¹⁰ *Ibid.*

⁴¹¹ *Ibid.*

⁴¹² *Ibid.*, p. 32. V. Davoliūtė šį sakinį verčia „Mūsų šeimą jungė tylą“: V. Davoliūtė, „Mūsų šeimą jungė tylą: agonistinė poatmintis Danieliaus Mendelsohno, Ritos Gabis ir Julijos Šukys šeimos biografiniuose pasakojimuose“, *Migracija: sampratos ir patirtys*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, 2022, p. 60-80.

⁴¹³ Julija Šukys, *op. cit.*, p. 32.

⁴¹⁴ *Ibid.*

⁴¹⁵ *Ibid.*

⁴¹⁶ *Ibid.*, p. 5.

aprašoma kaip stebuklingas žiemos pasaulis⁴¹⁷. Pabrėžiama ir šeimos susibūrimų formalumas, nedrąsa klausti klausimų⁴¹⁸. J. Šukys taip pat reflektuoja, kad jos šeimos pasirinktas pasakojimo būdas, bent jau laiškuose, turi dvilypių pasekmių: pasakojimas gyvas ir įsimintinas, tačiau tuo pat metu, siekiant jį tokį padaryti, tenka nutylėti tai, kas jame nedera ar yra nemalonu⁴¹⁹.

4.5. Vidinis konfliktas: kaltės nuosprendžiai

Knygoje autorė itin akcentuoja šeimos pasakojimu steigiamą aukos vaidmenį, jį laikydama esminiu lietuvių išeivijos, lietuviškosios ir savosios tapatybės dėmeniu: „Keturiasdešimt metų, regis, pervertinu savo kilmę. Visą gyvenimą tiek daug dėmesio skyriau tam, iš kur „atėjau“, kad kai paaiškėjo, jog praeitis atrodo kiek kitaip, nei įsivaizdavau, mane ištiko tapatybės krizė. Kas aš esu dabar, kai perrašiau savo šeimos istoriją?“⁴²⁰ Nors knygoje J. Šukys apmąsto kaltę ir jos santykį su tuo, kaip jautiesi būdamas auka, knygos pavadinimas ir viršelis, kuriame pavaizduota J. Šukys močiutė, rodo, kad buvimas auka vis dėlto išlieka pagrindine tema. Knyga prasideda epigrafu, iškart įtraukiančiu į pasakojimą atpildo, kaltės ir atsakomybės dimensiją: „Kažkas visada sumoka. Tik neaišku, kas. Ir neaišku, kaip.“⁴²¹ J. Šukys kuriamas pasaulis yra logiškas, jame už neteisybę turi būti atlyginta, nors pats atsisteisimo mechanizmas nėra aiškus ar griežtai apibrėžtas. Atpildu už senelio nusikaltimus J. Šukys laiko iš jos atimtą gebėjimą didžiulotis savo močiutės ir šeimos istorija⁴²² bei močiutės tremtį⁴²³. Kaip priešpriešą autorė pateikia europietišką Išėjimo knygoje aprašytą „bausmę vaikams už tėvų kaltę iki trečios ir ketvirtos kartos“⁴²⁴ ir amerikietišką tikėjimą, kad viską galima pradėti iš naujo⁴²⁵. Užbaigdama trumpą tai aiškinančią pastraipą klausimu: „Ar tikrai?“, J. Šukys atskleidžia vieną iš savo vidinio konflikto priežasčių: neapsisprendimą, ar kaltę perduodama iš kartos į kartą.

Aprašydama, kaip vėlesnes kartas veikė aukų patirtos kančios, autorė atskiria aukų ir nusikaltėlių palikuonius bei jų patirtis. Holokausto literatūros

⁴¹⁷ *Ibid.*, p. 132.

⁴¹⁸ *Ibid.*, p. 161.

⁴¹⁹ *Ibid.*, p. 133.

⁴²⁰ *Ibid.*, p. 163.

⁴²¹ *Ibid.*, p. 3.

⁴²² *Ibid.*, p. 6.

⁴²³ *Ibid.*, p. 153.

⁴²⁴ Išėjimo knyga 20, 5, *Biblija arba Šventasis Raštas. Ekumeninis leidimas*, Vilnius: Lietuvos biblijos draugija, 1999.

⁴²⁵ Julija Šukys, *op. cit.*, p. 6.

teorijoje ši skirtis retai kada daroma⁴²⁶, nes nenoras kalbėti apie nusikaltimus būdingas ir aukoms, ir nusikaltėliams. Šią skirtį J. Šukys išryškina pasitelkdamą jos darbo kabinete kabantį Kudirkos Naumiesčio žemėlapi, iš atminties nupieštą Ralpho Goldbergo, XX a. pradžioje iš šio miestelio emigravusio į JAV. Miesto plane sužymėtos gatvės ir jose gyvenusios šeimos, taip pat pažymėta masinė per Holokaustą nužudytų žydų kapavietė. Kitų žmonių, su kuriais J. Šukys aptaria žemėlapi, jo kūrėjo dedikuotą būsimoms gyventojų kartoms ir sukurtą Holokaustui atminti, t. y. skirtą „neužmiršti ir neatleisti“⁴²⁷, požiūriu, žemėlapis skirtas jai – Naumiesčio gyventojų palikuonei. Su tuo ji nesutinka, teigdama, kad yra „ne ta“⁴²⁸ palikuonė, taip dar kartą pabrėždama aukų ir kaltininkų palikuonių hierarchiją. Vis dėlto teiginiu, kad žemėlapis primena jos pačios darbą siekiant rekonstruoti šeimos istoriją ir ypač abiejuose objektuose plytinčias tuštumas – užmarštį⁴²⁹, J. Šukys pripažįsta, kad aukų ir nusikaltėlių palikuonių atminties formavimo ar atradimo procesas turi ir panašumų.

Tikrosios istorijos atskleidimas nekeičia J. Šukio močiutės aukos statuso, tačiau kvestionuoja deklaruojamą kolektyvinio lietuvių buvimo aukomis sampratą. Ir nors aukos bei jų istorijos yra knygos ašis – tai būdinga kosmopolitiniam atminties režimui, kai kurias situacijos aiškinimo taktikas galima interpretuoti kaip antagonistines. Šiuo atveju tai galėtų būti interpretuojama kaip būdas ištaisyti tai, kas, autorės nuomone, yra neteisinga – kad lietuviai savo istorinėje sąmonėje save identifikuoja tik kaip aukas. Knygoje teigiama, kad močiutė senelio nekaltino⁴³⁰, o senelio santykį su močiutės tremtimi J. Šukys taip pat įžodina cituodama urugvajiečių rašytojo Eduardo Galeano retorinį klausimą: „Kaip išgyventi tokią tragediją? Kaip išgyventi ją nesugniuždyta siela?“⁴³¹ Jos pačios tapatybei esminį kaltės jausmo klausimą ji užduoda ir apie senelį ir palieka jį neatsakyta: „Galgi galiausiai išliko tik jo kūnas. Galbūt jo siela prauzuvo.“⁴³² Nors autorė tarsi pateikia atsakymą, nuskambėjusi abejonė palieka erdvės interpretacijoms ir skirtingiems pasakojimo režimams: J. Šukys ir senelio nuotolis neleidžia jai nieko tvirtinti apie jo žmogiškumą ar netektį. Lygiai toks pats retorinis klausimas pasitelkiamas ir savo tiesos ieškojimo kelionės sėkmei įvertinti:

⁴²⁶ Žr. 2.3 skyrių „Holokausto literatūros kartų formavimasis“.

⁴²⁷ Julija Šukys, *op. cit.*, p. 10.

⁴²⁸ *Ibid.*

⁴²⁹ *Ibid.*, p. 8–9.

⁴³⁰ *Ibid.*, p. 24.

⁴³¹ *Ibid.*, p. 31.

⁴³² *Ibid.*, p. 31.

„Mažtau, ar mano misija nusisekė, ar buvo nesėkminga?“⁴³³

Senelio kaltės išaiškinimas suintensyvina anūkės kaltės problematiką, kuri šioje knygoje kyla iš kaltės jausmo disimuliacijos: J. Šukys žodžių, logiškai prieitų išvadų ir jausminio teksto lygmens neatitikimo. Vienintelėje teksto dalyje, kurioje autorė tiesiogiai kalba apie savo jaučiamą kaltę, jos atsakymas į savo pačios klausimą „Ar ir aš kažkaip – genetikos ar paveldėjimo būdu – kalta?“ atsako nelabai tvirtu „Nemanau“⁴³⁴. Tačiau kaltė ir kaltės jausmas nediferencijuojami, neklausama: „ar aš jaučiuosi kalta?“. Tačiau į šį klausimą netiesiogiai atsakoma per subjekto jausmus ir kai kuriuos veiksmus (virtualiai įsisteigiančius santykius tarp autorės ir senelio aukų, negalėjimą įsivaizduoti savęs žudynių vietoje ir tuo pat metu negalėjimą to neišvaizduoti, patiriamą paniką, moralizacijos baimę, bejėgiškumą, atsiprašymo aktą). J. Šukys knygoje aprašoma ne nusikalstamus veiksmus atlikusiojo jaučiama kaltė, bet tam tikras kaltės simuliakras – generacinė, antrinė, įtrauktojo subjekto kaltė, jaučiama ne dėl savo paties veiksmų, o dėl ankstesnių kartų atliktų nusikaltimų. Skirtingas pačios J. Šukys ir jos aplinkos kaltės vertinimas kyla iš europietiško ir amerikietiško sociumo verčių bei skirtingo generacinio nuotolio suvokimo. Sekdami skirtingas verčių sistemas, skirtingi subjektai daro skirtingas išvadas apie generacinę kaltę: vieni, tarp jų autorė, abejoja dėl kaltės, atsirandančios dėl giminystės ryšio su nusikaltusiuoju, o kiti, pavyzdžiui, autorės draugai, visiškai nepripažįsta tokio kaltės priežastingumo⁴³⁵. Biologinė sąsaja su nusikaltusiuoju taip pat yra aspektas, smarkiai sureikšminamas įsteigiant generacinę kaltę.

4.6. Išvados

Apibrėžtumo trūkumas ir tyla, būdingi tam, kaip perpasakojamas tapatybę steigiantis šeimos pasakojimas (močiutės Onos tremtis ir senelio Antano pabėgimas į Vakarus), ir tam, kaip J. Šukys pasakoja savo šeimos istoriją, skiriasi savo priežastingumu ir kuriamomis reikšmėmis. Pirmoji išėivijos karta nutylėjo tam tikras šeimos istorijos detales siekdama išvengti teisinių sankcijų (Antanas) ir išlaikyti aukos vaidmenį ar iš nežinojimo (Ona, jos ir Antano vaikai). J. Šukys kuriamame pasakojime apibrėžtumo trūkumas pasireiškia tuo, kad nusikaltėliai neidentifikuojami (ar ignoruojama juos identifikuoti), ir retoriniais klausimais skyrių pabaigose.

Neįvardijant individualių ir kolektyvinių veikėjų atminties konflikto prielaidos išlieka neaiškos, o individualiai konflikto negalint nukreipti į

⁴³³ *Ibid.*, p. 163.

⁴³⁴ *Ibid.*, p. 60.

⁴³⁵ *Ibid.*, p. 153.

konkrečius kaltininkus (šeimą), jis perkeliamas į vidinį konfliktą (kaltės paveldimumo klausimus) arba į etninę lygmenį (lietuvių tapatybės konstravimo per aukos vaidmenį problemišumą). Trečiosios kartos atveju nutylėjimus galima suprasti kaip pasakojimo stiliaus pasirinkimą ar dokumentinės informacijos trūkumo pasekmę.

Vis dėlto abiem atvejais mitologizuojant istorinį pasakojimą susiduriama su panašiais pavojais: noromis ar nenoromis nutylint tam tikras šeimos istorijos detales ar paliekant neatsakytus klausimus gresia istoriją iškraipyti, supaprastinti ir perrašyti. Tai leidžia identifikuoti populiariosios istorijos keliamą iššūkį: norint istoriją pateikti suprantamai ir prieinamai, tenka nepaisyti to, kas akademiniam istoriniam pasakojimui suteikia svarbą – atsakyti atskleisti istorinį įvykį įvairiomis perspektyvomis, identifikuoti ir vertinti kompleksinius kontekstus. Tačiau skirtingose situacijose reikšmingi gali būti skirtingi santykio su praeitimi režimai – asmeninė ir šeimos istorija atskleidžia tai, kaip istoriją suvokia ir pasakoja neprofesionalūs istorikai. Į tai atsižvelgiant būtų galima identifikuoti kolektyvinės atminties problemas rašant akademinis veikalus.

J. Šukys lakoniškumas paveikęs, jis įtraukia skaitytoją į etines dilemas, tačiau taip pat puikiai iliustruoja esminį pasakojimų apie konfliktus aspektą: nėra vieno teisingo ir neginčijamo pasakojimo, J. Šukys palieka nuspręsti skaitytojui. Ir nors J. Šukys pasakojimą V. Davoliūtė įvardija kaip agonistinį⁴³⁶, analizuojant tekste pasireiškiančią atminties konflikto struktūrą, intencionali (šeimos) ir neintencionali (istorinių šaltinių trūkumas) tyla tampa paskata atitaisyti tai, kas vertinama kaip neteisingas pasakojimas ir gali būti suprantama kaip viena iš antagonistinio atminties režimo funkcionavimo pasakojime priežasčių.

Kaip kitą priežastį galima nurodyti tylos įtaką pasakojimui – informacijos stoka sukuria situaciją, kurioje, visų pirma, reikia išsiaiškinti, kas, o ne kodėl įvyko⁴³⁷. Kosmopolitinio atminties režimo bruožai pasireiškia orientuojantis į aukas (močiutę Oną, Kudirkos Naumiesčio žydus) ir totalitarinius režimus vaizduojant kaip kolektyvinius antagonistus. Individualiai konflikto negalint nukreipti į konkrečius kaltininkus (šeimą), jis pasireiškia kaip vidinis arba perkeliamas į valstybės lygmenį. Kolektyvinį atminties konfliktą J. Šukys taip pat kuria ir struktūroja ekstrapoliuodama situacijas – iš vieno atvejo darydama apibendrinimus apie atvejų visumą. Tai gali būti suprantama ir kaip dokumentinės medžiagos trūkumo, ir kaip nesigilinimo į istoriografiją pasekmė.

⁴³⁶ Violeta Davoliūtė, „Agonistic Homecomings“, p. 547.

⁴³⁷ Panašų savo knygų *Mūsiškiai* ir *Kaip tai įvyko* skirtumą identifikuoja ir Rūta Vanagaitė (*Kaip tai įvyko*, p. 11).

5. RITA GABIS *SVEČIAS ŠAULIŲ PUOTOJE: MANO SENELIO SS PRAEITIS, MANOJI ŽYDŲ ŠEIMA, TIESOS PAIEŠKOS*

Amerikiečių poetė, kūrybinio rašymo dėstytoja Rita Gabis⁴³⁸ (g. 1957), kurios motina lietuvė, o tėvas litvakų kilmės, domėtis savo šeimos istorija pradėjo jos gyvenime atsiradus įdukrui ir mirus tėvui. Jausdamasi artimesnė jam, savo šaknų R. Gabis ieškoti ėmėsi nuo tėvo giminės pusės – į JAV XX a. imigravusių litvakų, tačiau vėliau susidomėjo ir motinos šeimos istorija. Sužinojusi, kad jos senelis 1941–1943 m. dirbo saugumo policijos vadu⁴³⁹ Švenčionyse, 2015 m. išleistoje knygoje *Svečias šaulių puotoje* autorė dokumentuoja savo bandymus išsiaiškinti, koks buvo jo vaidmuo Holokausto nusikaltimuose ir tai, ką jo įsitraukimas į šį istorinį įvykį reiškia jos tapatybei. R. Gabis motinos tėvai – Pranas ir Ona Puronai – gyveno Žeimelyje, iš čia R. Gabis močiutė buvo sovietų ištremta į Sibirą. 1941 m. birželį P. Puronas dalyvavo sukilime Skapiškyje, vasaros pabaigoje tapo saugumo policijos vadu, su šeima persikėlė į Švenčionis (tikslus laikas nenurodomas). 1943 m. senelis buvo areštuotas, kalinamas Lukiškėse, tuomet pažemintas tarnyboje, perkeltas į Panevėžį, kur ir toliau dirbo saugumo policijoje. 1944 m. P. Puronas kartu su keturiais vaikais pasitraukė į Vakarus, ketverius metus gyveno perkeltųjų asmenų stovyklose Vokietijoje, 1948 m. imigravo į JAV, į kurias 1965 m. iš Sovietų Lietuvos imigravo ir jo žmona Ona.

Knygą sudaro penkios dalys, kiekvieną jų įrėmina vidinės ar išorinės transformacijos: pirmoje autorė aprašo savo giminės istorijos paieškos pradžią, čia išdėsto pagrindinius faktus ir tai, ką pavyko apie šeimos istoriją sužinoti iš giminaičių. Lietuviškoji R. Gabis šeimos pusė neslepia nemalonių faktų apie P. Puroną, į R. Gabis klausimus šeima atsako noriai – vis dėlto jos motina nenori nieko žinoti apie dukros atliekamą tyrimą. Pirmajame skyriuje paaiškėja priežastys, kodėl autorė yra atsiribojusi nuo lietuviškosios šeimos ir tapatybės: iš tetos vyro patirta seksualinė prievarta ir sudėtingi santykiai su motina. Antroje dalyje aprašoma R. Gabis kelionė į Lietuvą, kurios metu ji aplanko Švenčionis, kur dirbo jos senelis, masinių žudynių vietą (Poligoną), Vilniaus Lukiškių kalėjimą, susitinka su Holokaustą patyrusiais ar jo amžininkais; taip pat jos kelionė į Izraelį ir susitikimas su Švenčionyse Holokaustą išgyvenusia Lili Holzman ir žydų partizanų, istoriku I. Aradu.

⁴³⁸ Taip pat yra išleidusi poezijos knygą *The Wild Field*, Cambridge: Alice James Books, 1994.

⁴³⁹ Taip senelio pareigas (*chief*) dažniausiai įvardija R. Gabis, nors knygoje cituojamuose dokumentuose taip pat esama ir tokių pareigų apibūdinimų kaip „komendantas“ (p. 189), vyr. tarnautojas (p. 254). A. Vinokuro knygoje jis vadinamas „saugumo policijos tarnautoju“ (p. 147).

Trečiojoje dalyje tęsiamas darbas su šaltiniais, aprašoma antroji kelionė į Lietuvą, susitikimas su istoriku A. Bubniu; šioje dalyje R. Gabis ne interpretuoja, o tiesiogiai ima cituoti liudininkų pasakojimus, kai kurie jų – net kelių puslapių. Ketvirtojoje knygos dalyje autorė nagrinėja bylų liudijimus, kuriuose minimas senelis – R. Gabis bando patikrinti juose pateiktų faktų tikrumą, cituoja daug liudijimų ir smulkiai aprašo teismo bylose rastus faktus. Susitelkiama į antinacistinę rezistenciją Švenčionių gete ir senelio areštą, aprašoma kelionė į archyvus Lenkijoje. Penktojoje dalyje aprašoma trečioji kelionė į Lietuvą. R. Gabis aplanko ten gyvenančius giminaičius, kurie, jos teigimu, atlaidžiau žiūri į jos tyrimą nei JAV gyvenanti šeima, ir reflektuoja atlikto tyrimo reikšmę.

Knygos tekstas daugialypis, sudarytas iš kelių pagrindinių žanrinių modelių: R. Gabis kasdienybė ir fizinės tyrimo kliūtys (romano ir pasakojamasis žanras); R. Gabis prisiminimai ir sapnai (poetinis ir meninis žanras); kitų asmenų liudijimai apie praeitį (biografijos ir liudijimo žanras); istorinių įvykių refleksija (istorinis žanras). Pasakojimas fragmentiškas, aprašymai detalūs, pasakojimo registrai ir žanrai nuolat kaitomi, menkai laikomasi chronologinių apribojimų. R. Gabis savo pasakojimą konstruoja kaip simuliacrinį detektyvą, paremtą prologe pateikiamu pagrindiniu klausimu – ar jos senelis buvo žudikas. Tyrimo metu šis klausimas įgyja daugiau niuansų ir nuo „ar“ pereinama prie „kas, kaip ir kodėl“. Detektyvo žanrą bandoma palaikyti ir susikoncentruojant į kitas detales bei aiškinantis kitus klausimus (seneliui dirbusios vertėjos tapatybę, kur stovėjo vienoks ar kitoks pastatas ir pan.) – kaip teigia autorė, „visas mano tyrimas užvaldytas nepaaiškinamų, dingusių dalykų“⁴⁴⁰.

5.1. Pranas Puronas ir nusikaltėliai

R. Gabis prisimena savo senelį ir aprašo jį kaip bebaimį⁴⁴¹, nevaržomą garbės⁴⁴², judrų, dosnų, nors ir neturtingą – viename iš pateikiamų prisiminimų senelis išleidžia daug pinigų pirkdamas anūkei skanėstus ir tuomet dėl nereikalingų išlaidų susipyksta su šeima⁴⁴³. R. Gabis teigia supratusi, kad senelis „nebuvo turtingas, nebuvo tuo, kuo apsimetė esąs“⁴⁴⁴ – retrospektyvinis pastebėjimas suteikia užuominą, kad tai buvo ne vienintelė senelio apgaulė. Šiuo ir keliais kitais atvejais atmintis kaip instancija tiesiogiai

⁴⁴⁰ Rita Gabis, *A Guest at the Shooter's Banquet*, p. 294.

⁴⁴¹ *Ibid.*, p. 4.

⁴⁴² *Ibid.*, p. 49.

⁴⁴³ *Ibid.*, p. 6–7.

⁴⁴⁴ *Ibid.*, p. 6.

pasitelkiama formuojant pasakojimą – tai demonstruoja vieną iš atminties savybių: praeities įvykių rekontekstualizaciją ir performulavimą atsižvelgiant į pasakojimo laiką ir naujai gautą informaciją.

Senelis žydiškosios R. Gabis šeimos vadinamas „nacių“. R. Gabis teigia, kad visi žino, jog naciai buvo „psichai su batais iki kelių. Žudikai“⁴⁴⁵. Tačiau tuojau pat pažymima, kad „senelis nekenė gestapo“⁴⁴⁶. Senelio antisemitizmas Ritai nepaaiškinamas, teta Karina pasakoja, kad senelis, nors ir turėjo draugų žydų, apskritai jų nemėgo⁴⁴⁷. Vėliau Karina papasakoja, kad į Sibirą ištremtą močiutę 1941 m. sovietams įdavė kaimynai žydai už tai, kad ši buvo nacionalistė, priklausė Šaulių sąjungai, jos vyras kovojo su rusais⁴⁴⁸. Taigi net ir senelio antisemitizmas nėra vienareikšmiškas, nepateikiamas kaip tvirtas nusistatymas, esminė savybė ar blogio išraiška. Dviprasmiškas, nekategoriškas nusikaltėlio vaizdavimas – viena iš agonistinio atminties režimo raiškų. Nors knygoje nusikaltėliai nėra taip individualizuojami kaip aukos („Ilgą laiką jų vardai, išskyrus senelio, liejasi į vieną; piktadariai, vis girdžiu ir galvoju; pasakų veikėjo vardas, visi individai susipina į vieną blogą žmogų“)⁴⁴⁹, R. Gabis artumas seneliui leidžia apmąstyti nusikaltėlių veiksmų ir asmenybių vertinimo niuansus. Nors knygos pabaigoje autorė randa įrodymų, kad jos senelis žudynių metu buvo naikinimo vietoje, ir jį pasmerkia, knygoje jo teigiami ir neigiami veiksmai yra nuolat persvarstomi ir kontekstualizuojami: „paribiuose viskas buvo ne taip paprasta ir aišku. Taip, egzistavo daugybė subtilių ir brutalių būdų, kuriais mano senelis galėjo būti „paskatintas“ bendradarbiauti, kolaboruoti ar dalyvauti. Ieškodama jo gyvenimo detalių, negausių faktų, pamažu kaupiau ir rizikos bei užuojautos pavyzdžius, mažus kaip bulvė ar didelius kaip gyvenimas“⁴⁵⁰.

Senelis parodomas kaip sudėtingus pasirinkimus priverstas daryti žmogus, nepaisant kai kurių jo su žmogiškumu nesuderinamų veiksmų – toks smurto priežasčių niuansų ieškojimas verčia autorę jaustis kaltą: „Kuo daugiau skaičiau apie Lietuvos istoriją, kad galėčiau suprasti savo senelio kontekstą, tuo labiau jaučiausi kaip sąmokslininkė – tarsi bandyti suprasti vietą, kurioje gali atsirasti tokių dalykų kaip Poligonas, jau savaime yra bandymas tai racionalizuoti. Neturėjau mokslininkui būtinos distancijos.“⁴⁵¹ Tai parodo, kad nors teoriškai kosmopolitiniai ar agonistiniai atminties

⁴⁴⁵ *Ibid.*, p. 26.

⁴⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁴⁷ *Ibid.*, p. 66–67.

⁴⁴⁸ *Ibid.*, p. 88.

⁴⁴⁹ *Ibid.*, p. 277.

⁴⁵⁰ *Ibid.*, p. 257.

⁴⁵¹ *Ibid.*, p. 218.

modeliai laikomi pranašesniais už antagonistinį, jie kelia savų iššūkių. Antagonistinis režimas, nors linkęs supaprastinti istorines situacijas ir dekontekstualizuoti įvykius, leidžia priimti labai kategoriškus sprendinius apie nusikaltėlius, o kosmopolitinis – išvis menkai reflektuoti nusikaltimą ir jo niuansus. Agonistiniame režime atsiskleidžia tai, kad kalbėti apie nusikaltimą visada yra sudėtinga ir nemalonu tiek adresatui, tiek adresantui. Tai, kad R. Gabis jaučia kaltę bandydama suprasti nusikaltusį ir jo pasirinkimus, parodo, koks retas kultūroje yra bandymas tai daryti. Įstrigimas tarp dviejų polių perteikiamas aprašomame sapne, tiesiogiai susijusiam su senelio vertinimu:

Vieną naktį sapnavau, kad laikiau stiklainį <...> Sapne jis buvo be dangtelio, <...> aš bandžiau į jį sugrūsti akivaizdžiai per didelį karikatūrišką ant manęs spiegiantį smailiausį velnią su skeptu. „Nekenčiu tavęs nekenčiu tavęs nekenčiu tavęs“, – klykiau jam atgal, bandydama sukišti stiprų, besirangantį blogį atgal į stiklainį, suvaldyti jį. Tada staiga, kaip būdinga sapnuose, pradėjau kartoti: „Myliu tave myliu tave myliu tave“, ir velnias ėmė mažėti ir mažėti, kol galiausiai sutilpo į stiklainį. Tenai, uždarytas po tvirtai užsuktu dangčiu, jis atrodė apgailėtinas, jo blogis apmalšo. Nejutau, kad sapnas būtų buvęs atleidimo įrodymas. Ar myliu senelį? Ar noriu jį užmušti? Negalėjau atsakyti į nė vieną iš šių klausimų. Buvau įkalinta.⁴⁵²

Senelio kaltę R. Gabis grindžia dokumentais iš Jono Maciulevičiaus, Lenkijoje nuteisto už lenkų žudynes 1942 m. Švenčionyse, bylos. Juose pateikiami tokie faktai apie senelį: jis dalyvavo Švenčionių apskrities policijos vado P. Januškevičiaus ir gestapo atstovų susitikime, kurio metu buvo pranešti planai apie žydų žudynes ir geto sukūrimą (trys liudininkai), 1942 m. dalyvavo sudarant sušaudytinų lenkų sąrašą, lydėjo lenkus į sušaudymo vietą, buvo Poligone šaudymo metu (du liudininkai), reikalaujavo kyšių iš geto vadovybės, 1941 m. dalyvavo po žydų žudynių surengtoje šventėje⁴⁵³. Dar vienas R. Gabis akyse senelį labiausiai diskredituojančių dokumentų yra jo laiškas vienam iš pavaldinių, kuriame P. Purnas aprašo tai, kad Švenčionių gete žydai nepakankamai kontroliuojami ir kad policija turėtų dėti daugiau pastangų tai ištaisyti⁴⁵⁴. Tačiau R. Gabis taip pat randa liudijimą, kad senelis davęs leidimą vienai žydei gyventi ne gete⁴⁵⁵, o kitus tris žydus paleisti iš darbo stovyklų⁴⁵⁶, gerdavęs su geto policijos viršininku Gordonu ir sakęs

⁴⁵² *Ibid.*, p. 218.

⁴⁵³ *Ibid.*, p. 363–366.

⁴⁵⁴ *Ibid.*, p. 254.

⁴⁵⁵ *Ibid.*, p. 259.

⁴⁵⁶ *Ibid.*, p. 264.

antivokišką kalbą⁴⁵⁷. Vis dėlto vėliau ji pradeda kontekstualizuoti pastarąjį faktą teigdamą, kad kadangi senelio darbas buvo rinkti informaciją, tai nesako nieko apie jo nuostatas ar charakterį⁴⁵⁸. A. Bubnys teigia, kad P. Purono prašymas buvo rizikingas ir nebūdingas žmogui tokioje pozicijoje⁴⁵⁹ – už tai jis buvo 10 dienų kalinamas Lukiškių kalėjime.

Nors R. Gabis susimąsto apie tai, kad skirstyti į geruosius ir bloguosius yra vaikiška⁴⁶⁰, tačiau kiti nusikaltusieji knygoje aprašomi gerokai griežčiau ir menčiau svarstoma jų nekaltumo galimybė. Daugiausia dėmesio knygoje skiriama baltaraiščiams, jie apibūdinami kaip sunkiai suvaldomi dėl savo „žiauraus uolumo“⁴⁶¹, „jauni, vos raštingi, geri katalikai arba girti banditai, arba vidutinio amžiaus teisininkai, gydytojai, verslininkai“⁴⁶², „ūkininkų, mokytojų, geležinkelio darbininkų, dailidžių, rūbininkų ir eilinių policininkų sūnūs“⁴⁶³, „įgiję nepaprastą galią. Jie galėjo daryti kratas būstuose ir ištempti vyrus iš namų. Galėjo išsirinkti pistoletą iš ginklų slėptuvės ir vaikščioti purvina gatve įsisegę jį į diržą“⁴⁶⁴. Taigi baltaraiščiai vaizduojami kaip pačių įvairiausių socialinių sluoksnių atstovai, atliekantys pačius įvairiausius vaidmenis, o tai, kad jie tampa baltaraiščiais, suteikia jiems anksčiau neturėtos galios. Tai galima susieti su Ch. Dieckmanno teiginiu, kad viena iš Holokausto įvykdymo aplinkybių vokiečiams buvo Pirmojo pasaulinio karo pralaimėjimo trauma⁴⁶⁵, o lietuviams – be karinio pasipriešinimo okupuota Lietuva⁴⁶⁶. Aprašydama senelio motyvą bendradarbiauti su vokiečiais, R. Gabis įsivaizduoja į nugarą įremtą pistoletą ir grasinimus susidoroti su jo vaikais⁴⁶⁷ arba paklusnumą įsakymams⁴⁶⁸. Kitų žydus šaudžusių žmonių motyvą dar aiškinama noru užsidirbti⁴⁶⁹. Baltaraiščius ir Holokausto vykdytojus R. Gabis pateikia kaip tą pačią grupę, nes kalbėdama apie nusikaltėlius R. Gabis daug remiasi aukų liudijimais. Tiek Čaja Palevsky, tiek Lili Holzman teigia, kad žudikai buvo lietuviai⁴⁷⁰. Taip

⁴⁵⁷ *Ibid.*, p. 60.

⁴⁵⁸ *Ibid.*, p. 263.

⁴⁵⁹ *Ibid.*, p. 265.

⁴⁶⁰ *Ibid.*, p. 383.

⁴⁶¹ *Ibid.*, p. 72.

⁴⁶² *Ibid.*, p. 91.

⁴⁶³ *Ibid.*, p. 202.

⁴⁶⁴ *Ibid.*

⁴⁶⁵ Dieckmann ir Vanagaitė, *op. cit.*, p. 22.

⁴⁶⁶ *Ibid.*, p. 31.

⁴⁶⁷ Rita Gabis, *op. cit.*, p. 133.

⁴⁶⁸ *Ibid.*, p. 135.

⁴⁶⁹ *Ibid.*, p. 242.

⁴⁷⁰ *Ibid.*, p. 160, 166.

pat nusikaltėlių aprašymams pasitelkiamas ir žvėries įvaizdis:

Dažnai apie žmogžudystę rašoma kaip apie gyvulišką, žvėrišką. Žmonės, kurie kankina ir žudo, yra apimti gilaus atavizmo. Iš tikrųjų jie yra nuo grandinės paleisti priešžmogiai. <...> *Žvėrys* ir *gyvuliai* – turi egzistuoti kiti žodžiai, kuriais būtų galima apibūdinti tuos, kurie dalyvavo tame, kas vyko už muziejaus durų, kunigo lauke prie katalikų bažnyčios, įėjus į žydų kapines ir į kairę, šulinyje siauroje gatvelėje, policijos nuovadoje, Poligone už Švenčionėlių, mano senelio namuose ir kitur.

Tuos, kurie leido tam įvykti.⁴⁷¹

Tačiau R. Gabis žvėries epitetas nusikaltėliams atrodo nepakankamas, tarsi Holokausto nusikaltimams reikėtų peržengti egzistuojančios kalbos normas arba atrasti kitas klasifikacijos kategorijas. Šioje ištraukoje stebėtojai sutapatinami su nusikaltėliais, tačiau R. Gabis taip pat cituoja ir I. Arado teiginį, kad „be nežydų pagalbos nebūtų išgyvenęs nė vienas“⁴⁷². Taigi nusikaltėlių, stebėtojų ir gelbėtojų kategorijos autorės tekste yra tokios ir nevienareikšmės. Praėjus metams po tyrimo, R. Gabis pažymi pasikeitusį santykį su senelio istorija: vietoj klausimo seneliui, ar jis buvo geras, ar blogas („ar tu buvai priešas, ar didvyris?“⁴⁷³), R. Gabis norėtų paklausti apie jo amžininkus ir papasakoti apie aukas – abipusės tarpgeneracinės komunikacijos.

5.2. Kolektyvinio atminties konflikto raiška

Knygoje R. Gabis beveik nereflektuoja visuomenėje Holokausto keliamų kolektyvinių atminties konfliktų, tačiau aprašo skirtingus istorinius pasakojimus ir požiūrius į skirtingas Holokauste dalyvavusias grupes. Pirmą kartą su griežta nuomone apie lietuvių dalyvavimą Holokauste R. Gabis susidūrė 2006 m., kai vienas jos knygų klubo dalyvių pasakė: „Lietuviai buvo blogiausi <...> blogiausi.“⁴⁷⁴ Ši informacija privertė autorę susigėsti, tačiau neturėjo didelės įtakos ir nepaskatino jos domėtis savo šaknimis. R. Gabis tekste kolektyviniai atminties konfliktai ryškiausiai reiškiasi per veikėjų požiūrius ir pačios R. Gabis refleksijas.

Kolektyvinė istorinio pasakojimo plotmė R. Gabis knygoje labai konkreti: autorė detalai aprašo prieškario ir pokario istorinius įvykius ir

⁴⁷¹ *Ibid.*, p. 130.

⁴⁷² *Ibid.*, p. 256.

⁴⁷³ *Ibid.*, p. 216.

⁴⁷⁴ *Ibid.*, p. 84.

geopolitinius pokyčius. Įvadinėje dalyje kolektyviniai veikėjai (Sovietų Sąjunga, nacių Vokietija ir Lietuva) pristatomi neutraliai, bet jų tarpusavio santykiai ir įvykių priežastingumas suponuoja tam tikrą hierarchiją: pavyzdžiui, Lietuvos prisijungimas prie Sovietų Sąjungos 1940 m. aprašomas kaip „visiškas nepriklausomybės praradimas“⁴⁷⁵, 1941 m. Vokietijos okupacija – kaip „išlaisvinimas“⁴⁷⁶. Nepriklausomybės atgavimas 1990 pateikiamas kaip aktyvus veiksmas⁴⁷⁷. R. Gabis nuo pat pirmų pasakojimo puslapių Lietuvą aprašo per agonistinę perspektyvą: „Tiesa ta, kad Lietuvos kaip šalies negalima atskirti nuo joje esančių okupantų, kolaborantų, vaiduoklių, herojų, vagių, gynėjų ir gydytojų. Ji yra ir išprievartauta moteris, ir tėvas, ir vaikas. Ji yra tie, kurie nieko nežino apie tai, kas vyko už uždarytų durų, ir tie, kurie stovėjo ir žiūrėjo, tie, kurie gūžtelėjo pečiais ir nuėjo. Tie, kurie slėpė nepažįstamuosius, perdavinėjo žinutes ir neišdavė medžiojamųjų. Jie buvo ir medžiotojai.“⁴⁷⁸ Lietuvos kaip šalies sąsajos su tragiškais įvykiais išlaikomos visoje knygoje, kuri užbaigiama Lukiškių kalėjimo direktoriaus Arūno Karalio citata apie Vilnių ir Lietuvą: „Tai – ašarų vieta“. Jis teisus.“⁴⁷⁹

Nacių Vokietijos ir Lietuvos santykiai 1941 m. pateikiami tokia tvarka ir pobūdžiu: naciai įsiveržia į Lietuvą ir melagingai prižada autonomiją valdžiai, pažado netesi ir įveda savo valdančiuosius, o lietuviai tampa pavaldiniais⁴⁸⁰. R. Gabis teigimu, tai, kad Švenčionyse žydai užėmė kelias valdančiąsias pozicijas, „vokiečiai išmaniai išnaudojo padedami <...> Lietuvos aktyvistų fronto“⁴⁸¹. Pasakojant apie žydų žudynes Švenčionyse prabrėžiama, kad vokiečiai tik pasirašė dokumentus, o žudė lietuviai⁴⁸², vėliau aprašoma ir Joachimo Hamanno skrajojančio (žudymo) būrio struktūra, teigiama, kad būrį sudarė 8–10 vokiečių, apie 30 nuolatinį narių lietuvių ir „daug įvairių vietinių, prisidėjusių prie būrio už pinigus“⁴⁸³. Aprašant nacių okupuotos Lietuvos teritorijos valdymo sistemą, taip pat išreiškiamas lietuvių kaip pagalbininkų vaidmuo: „Vokiečiai gal ir buvo okupavę šalį, bet be lietuvių, kurie galėtų vertėjauti ir atlikti darbus, jie nebūtų galėję tikslingai riboti, kontroliuoti ar žudyti.“⁴⁸⁴ Taigi R. Gabis pasakojime okupacijos vykdytojus ir vietinius pavaldinius sieja bendradarbiavimo santykis.

⁴⁷⁵ *Ibid.*, p. 8.

⁴⁷⁶ *Ibid.*

⁴⁷⁷ *Ibid.*, p. 9.

⁴⁷⁸ *Ibid.*

⁴⁷⁹ *Ibid.*, p. 390.

⁴⁸⁰ *Ibid.*, p. 72.

⁴⁸¹ *Ibid.*, p. 114.

⁴⁸² *Ibid.*, p. 206.

⁴⁸³ *Ibid.*, p. 209.

⁴⁸⁴ *Ibid.*, p. 209.

5.3. Žydų ir lietuvių santykiai

R. Gabis teigia, kad 1939 m. Lietuva Lenkijos žydams atrodė kaip užuovėja⁴⁸⁵. Stalino 1941 m. tremties įsakymus R. Gabis vadina „valymu“⁴⁸⁶, o baltaraiščių vykdytas žydų žudynes – „atpildu tiems, kurie padėjo vykdyti valymą“⁴⁸⁷. Kaip kontrargumentą autorė pateikia 1938 m. Lietuvos komunistų partijos, kurioje iš 1004 narių žydų buvo 303, o lietuvių – 598⁴⁸⁸, sudėtį, taip mėgindama parodyti „atpildo“ nelogiškumą. Tačiau ji taip pat pripažįsta, kad buvo nužudyta ir lietuvių komunistų. „Dvigubas genocidas“ knygoje daugiau neminimas, išskyrus vieną iš nedaugelio vietų, kur R. Gabis pamini viešą atminties konfliktą – vertindama savo lietuvius gimines: „Pokalbiai su mano lietuvių šeima apsiėjo be paprastų kategorijų; lietuviai, kurie atsisakė iki galo pripažinti gyventojų vaidmenį naikinant savo krašto žydus, tie, kurie teigė, kad sovietų okupacija ir žydų Holokaustas yra lygiaverčiai dalykai.“⁴⁸⁹ Dar viena atminties konflikto išraiška autorės aprašoma kaip įvykusi per Rūtos Šepetys knygos „Tarp pilkų debesų“ pristatymą Lietuvos ambasadoje Vašingtone. Per viešą diskusiją kažkas iš auditorijos pasako, kad knygos veikėja Lina – „tai mūsų Ana Frank“⁴⁹⁰. Tai sukelia R. Gabis pasipiktinimą, nes A. Frank, priešingai nei Lina, buvo realus asmuo, taip pat Linos žemėje paslėpti dienoraščiai jai primena Kazimiero Sakovičiaus užrašus. R. Šepetys ir į ambasadoje vykstantį renginį susirinkę išeiviai teigia, kad „Tarp pilkų debesų“ kalbama apie „juos“, R. Gabis sakosi nesijaučianti, kad priklauso tiems „jiems“, ypač turėdama omenyje, kad į „juos“ nepatenka jos žydiškosios šeimos seneliai⁴⁹¹ ir kad jautėsi „vienu metu ir perskelta, ir ištrinta“⁴⁹². Šis disonansas tampa paskata vykti į Lietuvą.

Viešojoje erdvėje vykstančio konflikto išraiška galima laikyti ir R. Gabis minimus I. Aradui pareikštus įtarimus dėl karo nusikaltimų⁴⁹³. Kolektyvinis gojų ir žydų santykis taip pat atskleidžiamas ir per individualių veikėjų santykius vienu su kitais, ir per jų reakcijas į Holokaustą. Tetai Karinai paklausus R. Gabis, ar namuose ruošia košerinį maistą, šioji klausime įžvelgia kitoniškumo atpažinimą: „Pasveikinkite atvykėlę iš svetimos šalies, pusiau žydę su vyru žydu. Ar tetos Karinos pagarbume slypi kas nors daugiau nei

⁴⁸⁵ *Ibid.*, p. 69.

⁴⁸⁶ *Ibid.*, p. 88.

⁴⁸⁷ *Ibid.*, p. 91.

⁴⁸⁸ *Ibid.*

⁴⁸⁹ *Ibid.*, p. 346.

⁴⁹⁰ *Ibid.*, p. 99.

⁴⁹¹ *Ibid.*, p. 100.

⁴⁹² *Ibid.*, p. 331.

⁴⁹³ *Ibid.*, p. 380.

mandagumas? Aš tai jaučiu; tai aidas, vos juntamas, pati teta Karina to net sąmoningai nesuvokia. Kaimo gyventojas atkreipia dėmesį į keistai apsirengusį kaimyną, kuris tyliai, nepastoviai tauškia ir nevaikšto į bažnyčią, o jei atsitiktinai iš kokio nors nusigyvenusio ūkio ar miestelio, esančio už valandos kelio, dingsta vaikas, na, gal geriau pasidomėti atidžiau. Ką jie veikia penktadienio vakarais? Kas slepiasi po ilgais šalikais, smirdančiomis plačiakraštėmis skrybėlėmis?“⁴⁹⁴

Lietuvių požiūris į žydų masines žudynes pateikiamas per lietuvių motinos teiginį, kad apie šalia jos gyvenusių žydų dingimą ji nieko neatsimena⁴⁹⁵. Su R. Gabis keliaujanti gidė teigia, kad „lietuviams svarbu, kas čia [Švenčionyse – G. Š.] įvyko“⁴⁹⁶, tačiau muziejaus tuštumas verčia autorę tuo abejoti. R. Gabis taip pat aprašo Sovietų Sąjungoje vykusius teismus kaip valstybės siekį gauti reparacijas ir įbauginti priešintis bandančius okupuotų valstybių gyventojus. Ji mini ir tai, kad Holokausto aukų religinė ir kultūrinė tapatybė buvo ignoruojama, jos buvo vadinamos „narsiais sovietiniais piliečiais“⁴⁹⁷, o nusikaltėliai – „fašistų kolaborantais“⁴⁹⁸.

Vienas iš kertinių knygos įvaizdžių, pasitelkiamų atminties konfliktui iliustruoti ir tapusių knygos pavadinimo dalimi, yra šventė, vykusi po vienu masinių žudynių Poligone. Ji aprašoma remiantis Švenčionių gyventojų, poeto Zenono Tumalovičiaus liudijimu: „Kai baigėsi šaudymas, visi šauliai nuėjo į Švenčionis ir dainavo lietuviškas dainas... jie buvo labai linksmi. Prieš tai jie buvo išgėrę. Švenčionyse po atviru dangumi buvo didelis ilgas stalas su maistu, kaip per šventę. Nuotaiką palaikė orkestras. Jie dar labiau prisigėrė. Iš orkestro išvedė du barzdotus vyrus, sentikius, rusus. Juos išsivedė ir juos taip pat rado nužudytus. Žmonės juos palaidojo. Šaudyti buvo jų pareiga. Jie pasirašė, kad šaudys. Tai buvo tarnyba. Bet tie du žmonės iš orkestro – instinktas.“⁴⁹⁹ R. Gabis negali patikėti šiuo pasakojimu ir teigia, kad Zenono kaip poeto „prigimtis yra išgalvoti dalykus“⁵⁰⁰. Galima daryti išvadą, kad tokiu pareiškimu autorė ne tik identifikuoja poetą kaip specifinį pasakotoją, kuriam būdingas kitoks nei paprasto liudininko santykis su tikrove, bet ir nubrėžia akistatos su žiaurumu ribas – jas pasiekus pasakojimas nebegali būti suvokiamas kaip tikras, o vaizduotė pasitelkiama ne užpildyti spragas, bet gelbėti nuo realybės.

⁴⁹⁴ *Ibid.*, p. 39.

⁴⁹⁵ *Ibid.*, p. 11.

⁴⁹⁶ *Ibid.*, p. 128.

⁴⁹⁷ *Ibid.*, p. 94.

⁴⁹⁸ *Ibid.*, p. 198.

⁴⁹⁹ *Ibid.*, p. 241.

⁵⁰⁰ *Ibid.*, p. 242.

5.4. Istorinis tyrimas

R. Gabis autobiografinės knygos išskirtinumas susijęs su skirtingų stilių derinimu. Ji labai išsamiai ir vaizdingai aprašo savo kasdienybę, o į istorinių įvykių aprašymus dažnai įpina tai, kaip įsivaizduoja perteikiamas aplinkybės. Pasirenkant tokį pasakojimo būdą, istorinis įvykis tarsi įtraukiamas, priartinamas prie kasdienio gyvenimo. Daugelis istorinių procesų taip pat pateikiami per individo perspektyvą: pavyzdžiui, aprašydama vieno žmogaus prisidėjimą prie baltaraiščių⁵⁰¹, R. Gabis ekstrapoluoja ir tęsia pasakojimą taip, tarsi viena istorija būtų universali. Tokia pasakojimo forma leidžia įtraukiau pateikti liudijimus, kuriuos autorė perskaitė teismo bylose, bet taip pat iškraipo istorinę tiesą. Tačiau šitokio pasakojimo būdo analizė leidžia pastebėti tam tikras universalesnes santykio su praeitimi strategijas: polinkį užpildyti žinojimo spragas vaizduotės dariniais ir polinkį iš vienos individualios istorijos daryti labai plačius apibendrinimus. Nors knygoje *Svečias šaulių puotoje* gausu teksto kokybės problemų (neatidus redagavimas, neprofesionalūs vertimai iš lietuvių kalbos, pasakojimo defragmentacija), ji puikiai iliustruoja, kaip sunku prieškario, pokario ir pokario regiono istoriją apibendrinti žmogui, neturinčiam istorinio išsilavinimo („Iš tikrųjų nieko nesuprantu: lenkai Wilno, vokiečiai Mėmelyje. Rusai visur“⁵⁰²). Problemos sudėtingumas verčia R. Gabis naudotis moksline literatūra, taip pat konsultuotis su profesionaliais istorikais. Autorė dažniausiai neįvardija probleminių Holokausto atminties aspektų savo tyrimų laikotarpiu (2012–2014 m.) ir neteikia pirmenybės jokiame konkrečiame naratyvui, nes teigia, kad jos dviguba lietuviška ir litvakiška tapatybė įpareigoja vienodai teisingai papasakoti abi istorijos puses. Šiuo atžvilgiu jos pasirinktas modelis taip pat yra agonistinis, jis pateikia daugybę perspektyvų ir stengiasi konfliktą ne eliminuoti, o apmąstyti.

Pamačiusi vienu neidentifikuotų žydų žudynių nuotraukų, R. Gabis reflektuoja istorinio tikslumo svarbą:

Trūkstant naratyvo vaizdai tapo groteskiškomis paslaptimis, kurios nepalieka galimybės pagerbti kadre esančių žmonių. Be to, dėl vientisos istorijos trūkumo labai aiškiai suvokiau tai, ko stigo iki šiol surinktoje informacijoje apie senelį.

Motyvai, priemonės, metodai, galimybės ar jų variacijos – tai sukuria pasakojimą. Senelio išreikštas antisemitizmas, KGB liudijimai, siejantys jį su taikinių atranka po Becko mirties, gausybė kitų tyrimų, miestelis ir jo apylinkės, pradedančios

⁵⁰¹ *Ibid.*, p. 202.

⁵⁰² *Ibid.*, p. 51.

atgyti per interviu ir keliones – visa tai vadinau „vaiduoklišku žinojimu“. Jo pakako, kad tavo persekiojū, bet ne tam, kad sukonkretintum vieno žmogaus veiksmus vietovėje, kuri priklausė jo dalinei karo meto jurisdikcijai. Nepakankamai, kad galėtum aiškiai suvokti jo mintis ir jausmus, susijusius su menkais ir ne tokiais menkais sprendimais, kuriuos jis priėmė ten gyvendamas.⁵⁰³

Permąstydamą savo tyrimą R. Gabis teigia, kad jai buvo svarbu labai tiksliai dokumentuoti informacijos šaltinius, nes ji norėjusi „būti tikra, kad dėl artimo santykio su seneliu, spėliodama nedarysiu tam tikrų prielaidų apie jį ir apie tai, ką jis padarė ar ko nepadarė“⁵⁰⁴. Knygoje ji taip pat užsimena apie savo šališkumą ir negebėjimą objektyviai vertinti situacijos ir pripažįsta akademinės distancijos poreikį tokių istorijų analizei⁵⁰⁵. Todėl svarbu įvertinti, kokiais būdais autorė kaupė informaciją, kokius šaltinius pasirinko ir kokią įtaką tai galėjo turėti jos tyrimo objektyvumui, kryptčiai, o kartu ir pasirinktam atminties modeliui.

Autorės šaltinius galima išskirti į tris kategorijas: pokalbiai su šeima; interviu su Holokaustą išgyvenusiais žydais bei Holokausto amžininkais iš Švenčionių regiono; archyvinė medžiaga ir istoriniai veikalai. Aptardama istorinius dokumentus, R. Gabis nurodo Ch. Dieckmanno mintį, kad kone visi vokiečių veiksmai Lietuvoje gali būti atsekami pagal išsamią dokumentaciją⁵⁰⁶, tačiau „įrašų apie miniatiūrinį Švenčionių ir Švenčionėlių pasaulį neišliko. Liko tik prisiminimai, istorijos, sudegę namai <...> Turiu keturis šimtus puslapių archyvinės medžiagos iš skirtingų šaltinių. Kiekvienas pasakoja skirtingą pasakojimą, skirtingą tiesą ar pusiau tiesą, skirtingą melą. Lietuvos archyvuose yra plonos KGB sudarytos bylos apie tuos, kurie karo pabaigoje pabėgo iš Lietuvos, apie tokius kaip senelis, kurių veiklą tirti būtų laiko švaistymas“⁵⁰⁷. Kaip dokumentų neprieinamumas veikia pasakojimus, galima matyti palyginus lietuvių kilmės autorių pasakojimus su vokiečių kilmės trečiosios kartos autorių atliekamais tyrimais: tokiose knygose kaip Julie Lindahl *Švytuoklė: anūkė bando išsiaiškinti nuslėptą nacistinės šeimos praeitį*⁵⁰⁸ ar Dereko Niemanno *Nacis šeimoje: slapta SS šeimos istorija karo*

⁵⁰³ *Ibid.*, p. 319.

⁵⁰⁴ „C-Span Book-TV“ interviu su Rita Gabis, 2015-05-26, prieiga internetu: <https://www.c-span.org/video/?326362-2/interview-rita-gabis> [žiūrėta 2022 10 23].

⁵⁰⁵ R. Gabis, *op. cit.*, p. 218.

⁵⁰⁶ *Ibid.*, p. 217.

⁵⁰⁷ *Ibid.*

⁵⁰⁸ Julie Lindahl, *The Pendulum: A Granddaughter's Search for Her Family's Forbidden Nazi Past*, Lanham: Rowman & Littlefield, 2018.

metų Vokietijoje⁵⁰⁹ istorijos aiškinimasis dažniausiai apsiriboja kelione į archyvą, kuriame autoriai gauna išsamią informaciją, kur, kada ir kokius nusikaltimus įvykdė jų seneliai. Pasakojimo ašimi tampa moralinis vertinimas, o šaltinių pasiekiamumas laikomas savaime suprantamu dalyku priešingai nei pasakojimuose, susijusiuose su Lietuvoje vykusiu Holokaustu, kur šaltinių ir informacijos paieška yra atskira pasakojimo dalis.

R. Gabis, ieškodama informacijos apie Švenčionis, kuriuose buvo įkurtas getas, apie ten veikusias administracines struktūras, jos randa nedaug. Autorė pradeda tyrimą bandydama kuo daugiau apie senelį sužinoti iš šeimos narių (mamos ir tetų), tačiau jų pasakojimuose gausu nutylėjimų, prieštaraų, nenoro kalbėti apie Holokaustą – tiek lietuviškoje, tiek žydiškojoje šeimos pusėje. Pristatydama knygą autorė mini, kad kažkas, taip pat besidomintis Švenčionyse vykdytomis žudynėmis, ją tikino, jog vietinių tų įvykių liudininkų nebėra⁵¹⁰. Vis dėlto R. Gabis pavyko rasti bent keletą kalbėti sutikusių to laikotarpio amžininkų, ji taip pat rėmėsi Holokaustą išgyvenusių žydų dienoraščiais ir jų žodiniais liudijimais: Kazimiero Sakovičiaus „Panerių dienoraščiu“, Leibo Koniuchovskio užrašytais liudijimais, interviu su Švenčionių getą išgyvenusiais Chaya Palevsky, Lili Holzman ir I. Aradu⁵¹¹. Iš tiesų žodiniai ir rašytiniai amžininkų liudijimai sudaro didžiausią į knygos puslapius patekusio tyrimo korpusą. Ir nors R. Gabis įvykių liudininkų medžiagą traktuoja ne visiškai pažodžiui, nelaiko kiekvieno liudijimo nepaneigiamą tiesą („kiekviename liudijime, ar jis būtų KGB, ar koks kitoks, ieškau pagražinimų ir nukrypimų [vagaries], ypač jeigu aprašomas įvykis nutiko ne pačiam liudininkui“⁵¹², „kiek daug šitame pasakojime spekuliacijos“⁵¹³), tačiau perspektyvų daugis tiesos ieškojimą dažnai paverčia viena su kita nesusijusių istorijų pasakojimu. Ir nors individualūs liudijimai reikšmingi kuriant empatišką atsaką į istorinius įvykius⁵¹⁴, R. Gabis pasakojime jie nefunkcionuoja kaip reikšmę kuriantis veiksnys, nes iš individualių pasakojimų sunku sukurti vientisą istorinį pasakojimą⁵¹⁵. Pastangos įtraukti kuo daugiau perspektyvų, išlaikyti atstumą ir tikslumą ir viską pateikti išsamiai, paveikia teksto kokybę: dažnai nukrypstama nuo

⁵⁰⁹ Derek Niemann, *A Nazi in the Family: The hidden story of an SS family in wartime Germany*, Short Books, 2018.

⁵¹⁰ R. Gabis knygos pristatymas Vestporto viešojoje bibliotekoje, prieiga internetu: <https://www.c-span.org/video/?329000-1/a-guest-shooters-banquet> [žiūrėta 2022 10 23].

⁵¹¹ *Ibid.*

⁵¹² R. Gabis, *op. cit.*, p. 210.

⁵¹³ *Ibid.*, p. 205.

⁵¹⁴ Annette Wieviorka, *The Era of the Witness*, Ithaca and London: Cornell University Press, 2006, p. 143.

⁵¹⁵ *Ibid.*, p. 144.

pagrindinio pasakojimo, nuo trečiojo skyriaus R. Gabis ima pateikti puslapio ir ilgesnes citatas iš aukų ar stebėtojų liudijimų, pasakojimui stinga koherencijos. Tačiau nors individualių asmenų istorijos trikdo pasakojimo vientisumą, jos ne tik atskleidžia sudėtingą istorinį, politinį, socialinį to meto kontekstą, bet ir legitimizuoja pačios autorės kuriamą autobiografinį pasakojimą, pagrįstą mintimi, kad kiekvieno patirtis gali būti svarbi.

R. Gabis atrastas kiekvienas su Lietuva susijęs faktas yra visiškai naujas ir ji negali jo susieti su ankstesniu žinojimu, kiekvieną teiginį ji turi paremti istoriniais veikalais ir kruopščiai dokumentuoti, taigi 400 puslapių knygos bibliografijoje – daugiau nei 150 veikalų. Autorė teigia, kad dabar jau gali šiek tiek skaityti lietuviškai, lenkiškai ir vokiškai, bet tyrimo pradžioje mokėjo tik anglų kalbą.⁵¹⁶ Tai neabejotinai padarė įtakos pasirinktiems veikalams – dauguma, nors ir įvairių šalių rašytojų bei mokslininkų, yra anglų kalba. Autorė remiasi kone visų svarbiausių Holokaustą Lietuvoje tyrinėjančių Vakarų istorikų darbais: Knuto Stango, Michaelio MacQueeno, Christopho Dieckmanno, Sauliaus Sužiedėlio, Yitzhako Arado, Timothy Snyderio. Tačiau iš Lietuvoje publikuotų studijų išsirenka tik Arūno Bubnio ir Dalios Kuodytės⁵¹⁷ tyrimą. Tokie autoriai kaip Alfonsas Eidintas, Vygantas Vareikis ar Liudas Truska į tyrimą nepatenka, nors rašant knygą (2010–2014 m.) jų darbai jau buvo išversti ir į anglų kalbą. Turint omenyje tyrimo platumą ir bendrą veikalų įvairovę, būtų galima daryti prielaidą, kad tam tikrų autorių pasirinkimas ar nepasirinkimas buvo labiau atsitiktinis, paveiktas lietuviškos kultūros svetimumo ir bendro istorinio tyrimo kompetencijų trūkumo. Tačiau atsakydama į per knygos pristatymą užduotą klausimą apie tarp lietuvių seniau vyravusį antisemitizmą, R. Gabis konstatuoja, kad nedaug kas pasikeitė⁵¹⁸. Taigi gali būti, kad lietuvių istorikų veikalų ji vengė dėl šitokio nusistatymo, kurį taip pat galėjo sustiprinti ir šeimoje ne paslaptis buvęs senelio antisemitizmas. Be to, tirdama senelio biografiją ir, kaip pati teigė, norėdama išlikti kuo objektyvesnė, galbūt specialiai daugiau dėmesio skyrė aukų ir nukentėjusiųjų požiūriui ir istorijoms, taip mėgindama atsverti savo asmeninius santykius su seneliu ir tai, ką pasakojo šeima.

Pokalbio su R. Gabis metu amerikietis istorikas Jonathanas Boyarinas išskiria dvi istorinio pasakojimo strategijas: „Istorija iš prigimties yra retrospektyvi. <...> Mes ją surikiuojame taip, tarsi ji būtų tvarkinga. Tačiau žmonės, kurie tuo metu gyveno ir mirė – nematė savo patirčių, kas bus toliau,

⁵¹⁶ C-Span Book-TV“ interviu su Rita Gabis.

⁵¹⁷ Arūnas Bubnys, Dalia Kuodytė, *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944*, Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2005.

⁵¹⁸ R. Gabis knygos pristatymas.

kasdienio brutalumo retrospektyviai. Kaip jie galėjo žinoti, kaip kad žinome mes, kas bus toliau?“⁵¹⁹ Tai vienas iš nedaugelio bandymų reflektuoti istorijos pasakojimą ir suvokimą, tuo metu gyvenusių žmonių veiksmus ir jų santykių su šiuolaikinėmis jų interpretacijomis. Nors R. Gabis problemina tam tikrus klausimus (aukų, nusikaltėlių ir stebėtojų santykių, istorinių įvykių komplikuotumą, šaltinių patikimumą ir tragedijos kontekstualizavimą), tai daroma tik prabėgomis, neužtvirtinama, paminima tik tarp kitko ir tai tampa fonu asmeniniams išgyvenimams.

5.5. Vidinis-tapatybinis konfliktas: auka ir nusikaltėlis kaip vienas asmuo

R. Gabis tapatybės konflikto ašį sudaro senelio istoriją sužinojus atsiradęs poreikis atrasti aukos ir nusikaltusiojo palikuonio pozicijų pusiausvyrą. Dėl savo daugybinės tapatybės – „žydė, ne žydė, Amerikos lietuvė, amerikietė“⁵²⁰ – R. Gabis atsiduria unikaloje padėtyje, kuri suteikia galimybę (arba priverčia) nagrinėti šiuos sudėtingus santykius per retai pasitaikančią dvigubą žiūrą. Autorės santykis su tapatybe dvipolis, jos tapatybės steigimasis sutampa su kartų steigimosi mechanizmu: tapatybę ji apibrėžia pati, tačiau jos tapatybė apibrėžiama ir kitų. R. Gabis augo apsupta prieštarų požiūrių į savo tapatybę: jos senelis lietuvis neslėpdamas savo antisemitizmo jai sakė: „Nebūk kaip tėvas. <...> Žydai nėra geri.“⁵²¹ Kita vertus, jos močiutė žydė, pamačiusi jos nešiojamą kryželį, barėsi: „Niekada daugiau nenoriu matyti tokio daikto tau po kaklu. <...> Tu juk žydė.“⁵²² Vienas iš būdų, kuriuo tekste reiškiasi prieštarą R. Gabis tapatybė – nuo vaikystės sapnuoti sapnai, kaip ją kažkas persekioja ir kaip ji pati kažką persekioja⁵²³. V. Davoliūtė juos laiko Holokausto traumos išraiška⁵²⁴, o L. Vincė – „neįsisąmonintu žinojimu“ (*ghost knowledge*)⁵²⁵. Jaunystėje R. Gabis pati teigia maniusi esanti žydė⁵²⁶, o Lietuvą siejo su savo sudėtingais santykiais su motina ir jos patirtomis kančiomis („su Lietuva sutapatinau savo motinos pyktį ir liūdesį, jos pačios motinos dingimą, netgi karą“⁵²⁷). Santykius su motinos puse komplikuoja ir iš motinos sesers vyro paauglystėje patirta seksualinė prievarta ir tai, kad tėvai

⁵¹⁹ R. Gabis, *op. cit.*, p. 129.

⁵²⁰ *Ibid.*, p. 118.

⁵²¹ *Ibid.*, p. 19.

⁵²² *Ibid.*, p. 16.

⁵²³ *Ibid.*, p. XVII–XVIII.

⁵²⁴ V. Davoliūtė, „Agonistic Homecomings“, p. 544.

⁵²⁵ L. Vincė, *Vanished lands*, p. 347.

⁵²⁶ R. Gabis, *op. cit.*, p. 16.

⁵²⁷ *Ibid.*

netikėjo, kad dukra ją patyrė⁵²⁸.

Kai Lietuva atkūrė Nepriklausomybę, R. Gabis net atsisakė keliauti į Lietuvą kartu su motina⁵²⁹, taip erdviškai dar labiau atsisiedama nuo lietuviškosios tapatybės. Motinos šeimos istoriją autorė pradeda narplioti nuo pokalbių su ja pačia: pirmojo pokalbio metu R. Gabis klausimų pagrindas yra šeimoje vyravęs žiaurumas ir jos paauglystėje patirta trauma – iš tetos vyro patirtas seksualinis išnaudojimas ir vėlesnis to neigimas. Aprašydama prievartą R. Gabis įvertina ir tai, kaip ji keičia pasaulėjautą, ypač susijusią su gėrio ir blogio santykiu: „Ir tada, žinoma, tai išnyksta: vaikystės fikcijos, kuriose herojai ir priešai yra aiškiai įvardyti, o meilė – neliečiama.“⁵³⁰ Tokiame požiūryje galima išvelgti ir agonizmo užuominų, būdingų visam R. Gabis tekstui. Žiaurumo vyravimą šeimoje jos motina aiškina karo ir tremties patirtimis⁵³¹, tačiau galiausiai, pradėjus kalbėtis apie senelį ir jo veiklą Lietuvoje, ji papasakoja, kad nacių okupacijos metais jos tėvas dirbo policijos vadu. Motina šios informacijos neslepia, giminės patvirtina ir tai, kad senelis buvo nasis ir antisemitas⁵³². Taigi R. Gabis giminėje senelio nusikaltimai ir pažiūros nėra aktyviai slepiamos, tačiau nėra ir aptarinėjamos („Niekada apie tai nekalbėdavome. Tiesiog žinojome“⁵³³), juolab kad R. Gabis nėra įsitraukusi į lietuviškąją šeimos pasakojimą, jos šeimoje kartinis asmeninės, o ne kolektyvinės kančios aspektas. Priešingai nei J. Šukys atveju, lygiai taip pat į Sibirą ištremtos močiutės istorija nėra šeimos pasakojimo ašis. Močiutės tardymas ir tremtis aprašomi, tačiau ne taip išsamiai kaip daugumos Holokausto aukų istorijos.

Knygoje daug kasdienio gyvenimo aprašymų, per kuriuos aiškėja autorės nenoras išsiaiškinti tiesą apie senelį. Šis vidinis R. Gabis konfliktas susijęs su žinojimo modalumu: knygoje nuolat kaitosi R. Gabis noras ir nenoras sužinoti tiesos apie senelį. Pasakojime pasitaikančios fizinės (ligos, nelaimingi atsitikimai) ir psichologinės (atsisakymas rasti vertėją lietuviškiems dokumentams ir sprendimas mokytis lietuvių kalbos) kliūtys išryškina autorės noro ir nenoro kalbėti apie savo praeitį įtampą. Santykį su šeimos istorija taip pat paveikia ankstesnių kartų mirtys – negalėjimas bendrauti su mirusiais giminaičiais kompensuojamas vaizduotės dariniais, sumišusiais su prisiminimais. Dažnu atveju autorė veikia kaip dvigubas subjektas – savo pačios priešininkas, tačiau reflektuoja šį pasirinkimą.

⁵²⁸ *Ibid.*, p. 34–37.

⁵²⁹ *Ibid.*, p. 16.

⁵³⁰ *Ibid.*, p. 35.

⁵³¹ *Ibid.*, p. 13–15.

⁵³² *Ibid.*, p. 23.

⁵³³ *Ibid.*

Neapleisti tyrimo ją skatina sąsajos su seneliu: „Jis gyveno manyje.“⁵³⁴ R. Gabis bando rasti priežasčių, dėl kurių verta kalbėti apie praeitį: „Kas atperka plačiosios praeities žiaurumą makroistorijoje, kuriai visi priklausome? Kiekvieną dieną užduodu sau šį klausimą. Vienintelis atsakymas, kuris kada nors ateina, yra šis: parodyti, kokia praeitis buvo iš tiesų.“⁵³⁵ Žinojimas galiausiai susiejamas su tapatybe ir tam tikra prasme pasirinkimo neturėjimu:

Kas įvyko Poligone, nebuvo paslaptis, bet ką mano senelis padarė ir ko nepadarė tai planuojant, vykdant ir jau įvykus – buvo. Jeigu aš jos neišnarpliosiu, ji išnarplios mane. Taip jau būna, kai žiūri atgal, atveri duris ir paklausi klausimo: praeitis tavęs klausia savo klausimų – nesiliauja klausinėjusi. Durys – na, durų nebėra. Jos nuimtos nuo vyrių. Kad ir kur būtum laike ir erdvėje, peržengei slenkstį, ir nebent tavo neišmanymas vėl ims viršų, eisi ten, kur klausimai tave nuves.⁵³⁶

Taip pat žinojimas apie senelio nusikaltimus siejamas su kalba: „Jeigu senelis kažką nužudė, turiu sužinoti, ką, kitaip lieka tik tuštuma, tarpai tarp simbolių, kalbos perversiškumas.“⁵³⁷ Šitai išryškina pragmatinio ir kognityvinio lygmenų įtampą, kartu ir esminę jų sąsają: pasirinkus žinojimą tampa svarbu ir jo sąsajos su tikrove.

5.6. Išvados

Knygoje R. Gabis daug dėmesio skiria individualioms Holokausto aukų ir liudininkų, taip pat sovietinio ir partizanų smurto aukų istorijoms, tačiau taip pat analizuoja ir nusikaltėlio perspektyvą, sisteminius nusikaltimo mechanizmus. Prieigos prie nusikaltimų ir jo vertinimo sudėtingumas atskleidžia įprastai kaip alternatyva antagonistiniam ir kosmopolitiniam režimui pateikiamo agonistinio atminties režimo iššūkius, kurių svarbiausias – santykio su nusikaltėliu ir nusikaltimu įsteigimas, nes atsiradus ar ieškant niuansuoto santykio, pagrįsto nusikaltėlio kaip žmogaus, o ne kaip pabaisos ar žvėries traktavimu, bandymas Holokausto nusikaltėlį įkurdinti kasdienės moralės lauke ir suprasti jo mąstymą suvokiamas kaip aukų menkinimas. Taip pat išryškėja ir daugiaperspektyviškumo pasakojime keliamos problemos – fragmentiškas perspektyvų pateikimas menkina pasakojimo koherenciją ir įtikinamumą.

R. Gabis knygoje atminties konfliktų raiška subtili ir prislopinta. Visų

⁵³⁴ *Ibid.*, p. 22.

⁵³⁵ *Ibid.*, p. 21.

⁵³⁶ *Ibid.*, p. 155.

⁵³⁷ *Ibid.*, p. 78.

pirma todėl, kad lietuviškoji R. Gabis tapatybės dalis nėra stipriai išreikšta – autorė laiko save amerikiete ir tai akivaizdžiai pasireiškia tekste (per intertekstines nuorodas ir sudėtingą pačios autorės santykį su lietuvybe). R. Gabis aprašo kelis skirtingų istorinių pasakojimų susidūrimus, tačiau esminis knygos konfliktas lieka asmeninis, susijęs su žinojimo kompetencija – R. Gabis noru ir nenoru sužinoti, kokį vaidmenį Holokauste atliko senelis. Konfliktiškumo menkumą kuria ir autorės tyrimo bei rašymo stilius. Visų pirma, autorė, nors ir reflektuodama istorinio tyrimo sudėtingumą ir nesugebėjimą būti nešališka, laikosi nuosaikios pozicijos: klausdama „kaip tai galėjo įvykti?“, šį klausimą ji užduoda ne retoriškai, o siekdama išsiaiškinti detales. Kartais nukrypstama į smulkmenas, tarsi pirminis nesidomėjimas šeimos istorija bandomas kompensuoti perdėtu detalumu, tačiau tam įtakos daro ir įvairių pasakojimo žanrų derinimas.

6. SILVIJA FOTI *VĖTRA LIETAUS ŠALYJE*

Amerikos lietuvės, žurnalistės S. Foti knygos *Vėtra Lietaus šalyje* pagrindu galima laikyti 2018 m. interneto žurnale „Salon“ publikuotą straipsnį „Mano senelis nebuvo karo didvyris, kovojęs su naciais, jis buvo žiaurus kolaborantas“⁵³⁸. Publikacija suaktyvino Lietuvoje diskusijas dėl generolo J. Noreikos įpaminklinimo ir atsakomybės už Holokausto nusikaltimus ir tapo vienu aktyviausiai ir aršiausiai socialinėje erdvėje vykstančių atminties konfliktų, ne tik pasireiškusių tekstuose, bet įgijusių ir materialinę išraišką – ant Vrublevskių bibliotekos Vilniuje kabančios Jono Noreikos memorialinės lentos sunaikinimu ir pakartotiniu pakabinimu.

S. Foti šeimoje ir ją supusioje lietuvių išeivių bendruomenėje J. Noreika turėjo kone už Lietuvą pasiaukojusio šventojo statusą, tačiau tesėdama motinai duotą pažadą apie senelį parašyti knygą, S. Foti išsiaiškino, kad nacių okupacijos metais jis dirbo Šiaulių apskrities viršininku ir pasirašė raštus, kuriuose perduodamas Šiaulių apygardos komisaro įsakymas perkelti Šiaulių apskrities žydus į Žagarės getą. Remdamasi Birželio sukilimo liudininkų parodymais autorė taip pat teigia, kad J. Noreika buvo atsakingas už Plungės žydų žudynes pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais.

Knyga sudaryta iš trijų dalių, beveik kiekvieno skyriaus pabaigoje pateikiamos ištraukos iš teismo sprendimų ar kitokių dokumentų. Pirmojoje knygos dalyje autorė aprašo savo tyrimo pradžią – laikotarpį po motinos ir močiutės mirties, kai ji perėmė motinos projektą rašyti knygą. Antrojoje dalyje aprašoma S. Foti kelionė į Lietuvą perlaidoti motinos ir močiutės palaikų, per kurią ji pirmą kartą sužinojo, kad senelis galėjo būti įsitraukęs į Holokausto organizavimą, ir knygos rašymo pradžia. Trečiojoje dalyje aprašoma S. Foti faktų rinkimo kelionė po Lietuvą kartu su senelio bendražygiu Damijonu Riauka ir Sugiharos fondo direktoriumi Simonu Dovidavičiumi; taip pat kelionė į Štuthofio koncentracijos stovyklą. Dalis knygos skirta autorės jausmų ir tapatybės pokyčio analizei, įvykusiai sužinojus apie senelio dalyvavimą Holokauste, tačiau daug dėmesio skiriama ir Holokausto atminties politikos Lietuvoje ir lietuvių išeivijos pasirinkto aukos naratyvo kritikai.

6.1. Viešo atminties konflikto šalys ir chronologija

S. Foti tekste kone kiekviename konflikte gėrio (mūsų) ir blogio (jų)

⁵³⁸ Silvia Foti, „My grandfather wasn't a Nazi-fighting war hero – he was a brutal collaborator“.

kategorijos sutirštinamos iki kraštutinumo, o priešiško santykis, užkertantis kelią bet kokiam dialogui, sudaro visų konfliktų ašį. Aprašydama su seneliu susijusį atminties konfliktą, autorė teigia, kad konflikte dalyvauja dvi šalys: ji ir jos bendražygiai (litvakas Grantas Gochinas, jo pasamdyti tyrėjai Andrius Kulikauskas ir Evaldas Balčiūnas, tinklaraščio „Defending History“ autorius mokslininkas Dovidas Katzas, Lietuvos žydų bendruomenė) – teisingoje istorijos pusėje ir Lietuvos valstybė bei „patriotai“ (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC), D. Riauka, S. Foti giminaičiai), ginantys antisemitinį nacių režimą palaikiusį pareigūną. Kitos šalys į konfliktą neįtraukiamos, nepaisant jos pačios pastabų, kad senelio asmenybė Lietuvoje vertinama prieštaringai⁵³⁹. Be to, pateikiamos Valdo Adamkaus įsteigtos Tarptautinės komisijos nacių okupacinio režimo ir holokausto nusikaltimų vertinimo pakomisės „Atsakymas į Lietuvos Gyventojų Genocido ir Rezistencijos Tyrimo centro 2019 m. kovo 27 d. pareiškimą „Dėl kaltinimų Jonui Noreikai (Generolui Vėtrai)“⁵⁴⁰, kuriame pakomisėje dirbantys istorikai išdėstomo LGGRTC pareiškime išvelgiamas klaidas. Taigi S. Foti teiginys, kad Lietuvoje vyrauja vien „patriotinis“ J. Noreikos asmenybės vertinimas, net ir kryptingai formuojant priešiškas konflikto šalis kaip vieninteles jo dalyves, pačiame tekste yra bent iš dalies paneigiamas.

2015 m., LGGRTC paskelbus pažymą apie J. Noreikos veiklą nacių okupacijos metu⁵⁴¹, septyniolika Lietuvos visuomenės veikėjų (tarp jų – Leonidas Donskis, Romas Sakadolskis, Sergejus Kanovičius, Tomas Venclova, Justinas Žilinskas) kreipėsi į prezidentę Dalią Grybauskaitę prašydami atšaukti prezidento Algirdo Brazausko 1997 m. gruodžio 4 d. pasirašytą dekretą dėl J. Noreikos apdovanojimo Vyčio kryžiaus 1-ojo laipsnio ordinu⁵⁴². Lietuvos ir pasaulio žiniasklaidoje J. Noreikos biografijos

⁵³⁹ *Ibid.*, p. 79.

⁵⁴⁰ Tarptautinės komisijos nacių okupacinio režimo ir holokausto nusikaltimų vertinimo pakomisė, „Atsakymas į Lietuvos Gyventojų Genocido ir Rezistencijos Tyrimo centro 2019 m. kovo 27 d. pareiškimą „Dėl kaltinimų Jonui Noreikai (Generolui Vėtrai)“, 2019 m. balandžio 11 d., prieiga internetu, <https://www.komisija.lt/wp-content/uploads/2019/04/Statement-J.-Noreika-04-11.pdf> [žiūrėta 2024-06-12].

⁵⁴¹ LGGRTC pažyma „Jono Noreikos (Generolo Vėtros) neikla nacių okupuotoje Lietuvoje“, 2015, prieiga internetu, http://genocid.lt/UserFiles/File/Pazymos/201510_noreika_pazyma01.pdf [žiūrėta 2024-06-16].

⁵⁴² „Kaip apie J. Noreiką-Generolą Vėtrą sako LAT ir Štuthofio konclagerio dokumentai“, 2015 m. lapkričio 16 d., <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/ka-apie-j-noreika-generola-vetra-sako-lat-ir-stuthofa-konclagerio-dokumentai.d?id=69585652> [žiūrėta 2024-06-16].

kontroversijos ir ginčai dėl jo memorializacijos Lietuvoje suintensyvėjo 2018 m., kai S. Foti straipsnis buvo publikuotas interneto žurnale „Salon“ ir perpublikuotas „The New York Times“. Tuomet raginimų pašalinti memorialinę J. Noreikos lentą pasigirdo dar daugiau, tokią nuomonę išreiškė Lietuvos užsienio reikalų ministras Linas Linkevičius⁵⁴³ ir Lietuvos žydų bendruomenė⁵⁴⁴. 2019 m. kovo 27 d. Vilniaus apygardos administracinis teismas atmetė Grant Gochino skundą, kuriame jis reikalavo LGRTC pakeisti istorinę išvadą dėl J. Noreikos veiklos Antrojo pasaulinio karo metais. 2019 m. balandžio 8 d. Stanislovas Tomas kūju sudaužė ant Vrublevskių bibliotekos kabėjusią J. Noreikos atminimo lentą, iškart po to Vilniaus miesto meras Remigijus Šimašius teigė, kad lentos neatkurs, tačiau po kelių dienų pakeitė nuomonę, S. Tomą pavadino „kuvaldiniu teroristu“ ir pasakė, kad savivaldybė atkurs J. Noreikos atminimo lentą⁵⁴⁵. Klausimas dėl J. Noreikos lentelės nukabinimo buvo įtrauktas į *manobalsas.lt* apklausą⁵⁴⁶, padedančią apsispręsti, už ką balsuoti 2020 m. rinkimuose į Lietuvos Seimą. 2022 m. gruodžio 13 d. priimto Draudimo propaguoti totalitarinius, autoritarinius režimus ir jų ideologijas įstatymo įsteigta komisija dėl J. Noreikos memorializavimo išvadų kol kas nepateikė.

6.2. Jonas Noreika ir Generolas Vėtra

Dvi Jono Noreikos-Generolo Vėtros – kaip privataus ir viešo asmens – pusės išreiškiamos jo vardu ir slapyvardžiu. Knygoje konstruojama dvilypis J. Noreikos portretas, paremtas dviem nesutampančiais pasakojimais: šeimos (ir lietuvių išeivių bendruomenės) bei dokumentine medžiaga (ir žydų bendruomenės pasakojimais). Knygos pradžioje senelio portretas pateikiamas per močiutės ir mamos pasakojimus bei šeimoje susiformavusius ritualus:

⁵⁴³ „L. Linkevičius ragina nedelsti nukelti J. Noreikos atminimo lentą“, 2018 m. rugsėjo 19 d, prieiga internetu, <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/227442/linkevicius-ragina-nedelsti-nukelti-j-noreikos-atminimo-lenta> [žiūrėta 2024-06-16]

⁵⁴⁴ Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenės pareiškimas dėl diskusijų apie Jono Noreikos (Generolo Vėtros) atminimo įamžinimą, 2018 m. liepos 27 d, prieiga internetu, <https://www.lzb.lt/2018/07/27/lietuvos-zydu-litvaku-bendruomenes-pareiskimas-del-diskusiju-apie-jono-noreikos-generolo-vetros-atminimo-iamzinima/> [žiūrėta 2024-06-16].

⁵⁴⁵ Milena Andrukaitytė, „Remigijus Šimašius pakeitė nuomonę – Vilniaus savivaldybė lentą generolui Vėtrai atkurs“, 2019 m. balandžio 9 d., <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/premjeras-j-noreikos-lenta-turi-buti-atstatyta-tada-sprendžiama-del-jos-tolesnio-likimo-56-1127886> [žiūrėta 2025-07-17].

⁵⁴⁶ Prieiga internetu: <https://www.manobalsas.lt/testas/testas.php?tst=40> [žiūrėta 2024-06-16].

J. Noreika aprašomas kaip gražus, narsus, kovojęs su komunistais, šeimoje apie jį buvo atsiliepiama tik teigiamai, jis buvo pristatomas kaip didvyris, kurį reikia aukštinti, taip pat jis tapatinamas su Lietuvą iš okupantų vaduojančiu Vyčiu⁵⁴⁷. S. Foti tėvų namuose dokumentai apie J. Noreiką ir su juo susiję daiktai buvo išdėlioti „tartum ant altoriaus“⁵⁴⁸, lyg šventovėje. Taigi, be Vyčio įvaizdžio, J. Noreika šeimos buvo traktuojamas ir kaip šventasis, kankinys, dangiškas laimintojas⁵⁴⁹, šeimoje ir tarp bendražygių jo asmenybę supo šventumo aura⁵⁵⁰, giminaičiai jo daiktus saugojo kaip relikvijas⁵⁵¹.

Tyrimui artėjant į pabaigą S. Foti įvardija didžiąją dalį J. Noreikos vaidmenų: „Jis buvo teisininkas, kareivis, vyras, tėvas, charizmatiškas regiono vadovas, nacių kolaborantas, koncentracijos stovykloje gavęs privilegijų, ir nebaigtos pasakos vaikams autorius“⁵⁵², palygina jį su daktaru Džekilu ir ponu Haidu⁵⁵³, tačiau tai nedaro įtakos galutiniam J. Noreikos asmenybės traktavimui. Viena iš pagrindinių asmeninio S. Foti atminties konflikto varomųjų jėgų yra vienaplanis žmogaus vertinimas: „Jei Generolas Vėtra iš tiesų būtų atsakingas už žydų žudymą, kodėl jis būtų šitaip gerbiamas, jo vardu vadinamos mokyklos, jo atminimui statomi paminklai? Taip tiesiog negalėjo būti.“⁵⁵⁴ Lygindama dviejų Birželio sukilimo liudininkų parodymus, S. Foti atskleidžia J. Noreikos vertinimų nesutaikomumą: „Vieno akyse Jonas Noreika didvyris, kito – karo nusikaltėlis. Jūdvių pasaulius skyrė nematoma siena, jie ir kiti skirtingose jos pusėse esantys žmonės nugyveno visiškai skirtingus gyvenimus ir nė vieni negebėjo suvokti kitų realybės.“⁵⁵⁵ Vertinami ne paskiri žmogaus veiksmai, o visas asmuo, tarsi žmogus būtų vienalytė, nesikeičianti būtybė, visada vedama vieno tikslo. Panašiai funkcionuoja ir aukos ar nusikaltėlio statuso suteikimas: vienas žmogus gali būti išimtinai arba auka, arba nusikaltėlis. Konfliktui reikšmingas J. Noreikos teisinio statuso nevienareikšmiškumas (nacių kalintas koncentracijos stovykloje, sovietų nuteistas mirti) niekaip neapmąstomas, nors turi didelį refleksijų potencialą.

Lygiai tokia pati tendencija knygoje matoma ir tada, kai kalbama apie lietuvius – lietuviai išdidūs ir užsispyrę⁵⁵⁶, linkę slėpti informaciją apie žydų

⁵⁴⁷ Silvia Foti, *op. cit.*, p. 22.

⁵⁴⁸ *Ibid.*, p. 33.

⁵⁴⁹ *Ibid.*, p. 46.

⁵⁵⁰ *Ibid.*, p. 72, 91.

⁵⁵¹ *Ibid.*, p. 217.

⁵⁵² *Ibid.*, p. 209.

⁵⁵³ *Ibid.*, p. 253.

⁵⁵⁴ *Ibid.*, p. 78.

⁵⁵⁵ *Ibid.*, p. 272.

⁵⁵⁶ *Ibid.*, p. 119.

žudynes⁵⁵⁷, „atsisako pripažinti prisidėję prie žydų žudynių“⁵⁵⁸. Slaptumo ir slėpimo motyvas suteikia S. Foti pasakojimui aktualumo, tačiau knygoje autorė neaprašo jokių konkrečių informacijos slėpimo, ypač valstybiniu mastu, atvejų ir teigia, kad „tvirtų įrodymų neturėjau“⁵⁵⁹. Iš šeimos ir bendruomenės gavus tik kupiūruotos informacijos apie senelį ir pačiai iki motinos mirties aktyviai nesidomėjus senelio veikla, S. Foti gali susidaryti įspūdis, kad informacija slepiama („valstybės mastu“⁵⁶⁰), nedarant skirtumo tarp *slėpimo* ir *nutylėjimo*. S. Foti teigia, kad jos šeimoje ir bendruomenėje tiesa apie lietuvių dalyvavimą Holokauste nuo jos buvo slepiama ir analogiškai, nors ir sušvelnindama teiginį, perkelia individualiame šeimos plane vykusį slėpimą į platesnį Lietuvos kontekstą: „galbūt panašius dalykus – sąmoningai ar nesąmoningai – slepia ir nuo jūsų – Lietuvoje.“⁵⁶¹

Knygos vertimo į lietuvių kalbą pratarmėje S. Foti senelį įvardija kaip galintį „įkūnyti visos Lietuvos dvasias Antrojo pasaulinio karo metais“⁵⁶², taigi J. Noreika kaip individas ir Lietuva kaip kolektyvinis subjektas sutapatinami. Išskirtinis J. Noreikos įsitraukimas į istorinius įvykius (dalyvavimas 1941 m. birželio sukilime, darbas okupacinės nacių valdžios organuose, kalėjimas Štuthofio koncentracijos stovykloje ir sukilimo prieš sovietinę valdžią organizavimas) išties suteikia jam tam tikrą simbolinę reikšmę, juolab kad S. Foti pabrėžia, kad vadovaujant Birželio sukilimui Žemaitijoje senelio „rankose <...> būta didžiulės valdžios“⁵⁶³. S. Foti naivokai įsivaizduoja, kaip funkcionuoja atminties naratyvai: „Esu sakiusi motinai, kad toks didvyris kaip jos tėvas galėtų kilstelėti menkai žinomos tautos pasaulinį prestižą. Pagarsinus šlovingus Jono Noreikos darbus, mūsų tėvynė būtų pastebėta ir sulauktų pripažinimo.“⁵⁶⁴ Nors, remiantis P. Nora atminties vietų teorija⁵⁶⁵, būtų galima teigti, kad išties egzistuoja tam tikri simboliai, turintys reikšmę didelėms grupėms žmonių ir galintys formuoti jų istorinę sąmonę, sunku įsivaizduoti, kaip toks modelis funkcionuotų transnacionaliniu lygmeniu. Tačiau tokia S. Foti nuostata, kad viena istorinė asmenybė gali nulemti šalies vertinimą pasauliniu lygiu, atsispindi ir jos galutinėse išvadose apie J. Noreiką. Tai nulemia ir tam tikrą žiūros apribojimą: S. Foti rašo knygą apie savo senelį,

⁵⁵⁷ *Ibid.*, p. 247.

⁵⁵⁸ *Ibid.*, p. 292.

⁵⁵⁹ *Ibid.*, p. 147.

⁵⁶⁰ *Ibid.*, p. 142.

⁵⁶¹ *Ibid.*

⁵⁶² *Ibid.*, p. 13.

⁵⁶³ *Ibid.*, p. 140.

⁵⁶⁴ *Ibid.*, p. 53.

⁵⁶⁵ Pierre Nora, „Entre mémoire et histoire, la problématique des lieux“.

tačiau, pradėjusi nagrinėti probleminius Holokausto atminties klausimus ir Holokausto atminimo statusą Lietuvoje, visus atsakymus pateikia tenkindamasi vienos asmenybės jamžinimu ir vertinimu.

Pagal tai, kaip S. Foti pristato senelio statusą Lietuvos visuomenėje („įžymybė“⁵⁶⁶), gali susidaryti įspūdis, kad J. Noreika joje užima ypatingą vietą. Nors tyrimų apie J. Noreikos žinomumą ir platesnį vertinimą nei prieš, nei po S. Foti publikuotų straipsnio ir knygos nėra, vertinant I. Šutinienės atlikto sociologinio istorinių herojų tyrimo rezultatus⁵⁶⁷, paaiškėja, kad į tokių asmenų dvidešimtuką nepateko nė vienas rezistencijos dalyvis. Dar vienas J. Noreikos populiarumo rodiklis galėtų būti 2013 m. išleisto jo romano „Penki broliai“⁵⁶⁸ tiražas – 400 egzempliorių (S. Foti knygos tiražas Lietuvoje – 2000, Antano Šukio – 5000) arba peticija dėl J. Noreikos atminimo lentos Šiauliuose išsaugojimo; šią peticiją pasirašė 1711 žmonių⁵⁶⁹. Taigi teiginys, kad J. Noreika Lietuvoje buvo garbinamas plačiai atrodo paremtas autorę supančių žmonių nuomonėmis, o ne apčiuopiamais rodikliais.

S. Foti senelio veiksmus per nacių okupaciją apibendrina kaip „machinacijas genocido metu“, „svarbų indėlį organizuojant turto perskirstymą tų, kuriems teko dėvėti mirtį reiškiančią geltoną žvaigždę“, „blogio persmelktus jo pasirašytus įsakymus, pagal kuriuos tūkstančiai nekaltų civilių tarytum silkės turėjo būti sugrūsti į getą ir ten laukti neišvengiamos egzekucijos“⁵⁷⁰. J. Noreikos *indėlio* į nacių nusikaltimų vykdymą *svarbumas* yra dar viena kertinių jo atminimo keliamo atminties konflikto ašių, nes vienas iš J. Noreiką ginančiųjų pasitelkiamų argumentų yra būtent tai, kad jo indėlis į Holokausto nusikaltimus buvo nesvarbus: „okupacinei nacių valdžiai jį, kaip ir kitus lietuvių civilinės administracijos pareigūnus, pavyko įtraukti į su žydų izoliavimu susijusių reikalų tvarkymą.“⁵⁷¹

S. Foti apibūdina J. Noreiką kaip „aršų antisemitą“⁵⁷², o kaip pagrindinį šio teiginio įrodymą pateikia jo 1933 m. parengtą atsisaukimą

⁵⁶⁶ *Ibid.*, p. 94.

⁵⁶⁷ Irena Šutinienė, „Tautos istorijos simboliai Lietuvos gyventojų tautinėje vaizduotėje: herojų įvaizdžiai ir jų kaita“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, t. 1, Nr. 24, 2009, p. 47.

⁵⁶⁸ Jonas Noreika, *Penki broliai*, Vilnius: Versmė, 2013.

⁵⁶⁹ Prieiga internetu: <https://www.peticijos.lt/visos/83742/del-zuvusio-uz-lietuvos-laisve-jono-noreikos-generolo-vetros-atminimo-lentos-siauliuose-issaugojimo/> [žiūrėta 2024-06-16].

⁵⁷⁰ Silvia Foti, *op. cit.*, p. 15.

⁵⁷¹ LGGTC pažyma „Jono Noreikos (Generolo Vėtros) veikla nacių okupuotoje Lietuvoje“.

⁵⁷² Silvia Foti, *op. cit.*, p. 269.

„Pakelk galvą, lietuvi!“⁵⁷³ ir mini „nesibaigiančius antisemitinius teiginius“⁵⁷⁴, juos visus, susijusius su ekonominiu protekcionizmu, savo knygoje pacituoja ir nurodo, kad brošiūros tikslas buvo „kurstyti neapykantą“⁵⁷⁵. Tačiau reikia pastebėti, kad vieninteliai veiksmai, kuriuos J. Noreika skatina pamflete, yra ekonominių ryšių su žydais (ir kitais svetimšaliais, taip pat ir vokiečiais) nutraukimas (o valdininkams, išėikvojusiems valstybės turtą, J. Noreika siūlo įvesti mirties bausmę⁵⁷⁶). Nėra abejonių, kad raginimai nepirkti žydiškų prekių, neparduoti jiems žemės, nedėti nelietuviškų skelbimų į laikraščius yra antisemitizmo apraiška, tačiau teiginys, kad pamfletą „sudarė trisdešimt du puslapiai priekaištų žydams“⁵⁷⁷, liudija norą sustiprinti kuriamą naratyvą – juolab kad S. Foti cituoja ir ištrauką iš senelio rašyto romano: „nereikia smurto vartoti arba iš viso ką nors žydui blogo daryti vien dėl to, kad jis tokiu sutvertas.“⁵⁷⁸

6.3. Istorinių pasakojimų susidūrimai

Lietuviškai išleistos knygos pratarmėje S. Foti identifikuoja kelias pagrindines Lietuvoje vyraujančias Holokausto atminties problemas: visuomenės nepasiekiančius istorikų tyrimus, populiariosios istorijos Holokausto Lietuvoje tema trūkumą, „dabartin[i] valstybin[i] naratyv[ą]“ ir jo neigiamas pasekmes Lietuvos įvaizdžiui⁵⁷⁹. Siekiant suaktualinti knygos temą teigiama, kad lietuvių įsitraukimas į Holokausto nusikaltimus „vis dar prilygsta naujienoms“⁵⁸⁰. Aprašydama situaciją, kai straipsnis buvo paskelbtas, S. Foti lygina J. Noreiką su Kristupu Kolumbu ir teigia, kad jos prašymas nukabinti memorialinę jo lentą, pakeisti jo vardu pavadintą mokyklos ir gatvės pavadinimą ir atimti iš jo po mirties gautą Vyčio kryžių prilygsta Kolumbo palikuonės prašymui pašalinti visus Kolumbui pagarbą teikiančius ženklus JAV⁵⁸¹. Tokio palyginimo pateikimo priežastys gali būti dvilypės: visų pirma, S. Foti, kaip atminties karė ir aktyvistė, hiperbolizuoja J. Noreikos mnemoninę reikšmę siekdama padidinti savo knygos aktualumą; visų antra, S. Foti pabrėžia senelio istorijos svarbą savo pačios tapatybei, taigi

⁵⁷³ Jonas Noreika, „Pakelk galvą, lietuvi!“, Kaunas: V. Atkočiūno spaustuvė, 1933.

⁵⁷⁴ Silvia Foti, *op. cit.*, p. 115.

⁵⁷⁵ *Ibid.*, p. 116.

⁵⁷⁶ Jonas Noreika, „Pakelk galvą, lietuvi!“, p. 15.

⁵⁷⁷ Silvia Foti, *op. cit.*, p. 115.

⁵⁷⁸ Jonas Noreika, *Penki broliai*, p. 110.

⁵⁷⁹ Silvia Foti, *op. cit.*, p. 12.

⁵⁸⁰ *Ibid.*, p. 11.

⁵⁸¹ *Ibid.*, p. 17.

vidinio konflikto vertinimas gali paveikti ir išorinį – neabejotina, kad S. Foti yra vienas iš labiausiai šia istorija suinteresuotų asmenų ir tai paveikia jos nusistatymą.

S. Foti antagonistinė pozicija yra labai aiški ir nuosekli. Savo tekste J. Šukys taip pat užsimena, kad žydų naikinimas buvo intensyvesnis ir žiauresnis nei represijos, kurias sovietinis režimas taikė lietuviams, tačiau S. Foti atvirai teigia žydų aukų pranašumą: „Jeigu lygintume aukų patirtas kančias, drįsčiau teigti, kad daugiausia šalyje nukentėjusios aukos buvo būtent žydai.“⁵⁸² Tai grindžiama tuo, kad nors lietuviai patyrė trėmimus į Sibirą, areštus ir įkalinimus, sovietų veiksmai nebuvo genocidas, nes tai neprilygo masiniam tautos naikiniui⁵⁸³. Kančios lyginimas yra dažnai naudojama strategija, atsispindinti ir autorės asmeninėje istorijoje: „Aš maniau, kad mano šeimos tragedija didesnė, didingesnė nei daugelio kitų.“⁵⁸⁴

Nuo J. Šukys ir R. Gabis pasakojimų S. Foti tekstas skiriasi tuo, kad individualios aukų istorijos beveik nepasakojamos. Vienintelės išimtys – antrąją Birželio sukilimo dieną į Rusiją su šeima pasitraukęs Jakovas Bunka⁵⁸⁵ ir G. Gochinas⁵⁸⁶. Tai suteikia tekstui vientisumo ir aiškumo, ypač lyginant jį su R. Gabis knyga. Nusikaltėlis savo ruožtu vaizduojamas vienareikšmiškai: „kaip senelis galėjo būti žydų žudikas, jei kalėjo nacių koncentracijos stovykloje? Ar vien šis faktas neįrodo jo nekaltumo?“⁵⁸⁷ Tokie klausimai keliama, tačiau net nebandoma į juos atsakyti ar pasitelkti kitokią logiką nei „arba, arba“. Toks pat priešiškus atsispindi ir jos, kaip nusikaltėlio palikuonės, santykiuose su aukų palikuoniais. Jos nuomone, jie yra „priešingose istorijos pusėse“, o tai, kad aukų palikuonys nekaltina ar nejaučia neapykantos nusikaltėlių palikuoniais, jai yra netikėta⁵⁸⁸. Labai aiškiai vaizduojama šių dviejų pusių dinamika: „Įsivaizdavau pykčio protrūkį ir priesaiką atkeršyti man ir mano šeimai.“⁵⁸⁹ Netgi jos gidu pasamdytas tuometinis Sugiharos namų-muziejaus direktorius S. Dovidavičius nėra toks priešiškas ir tvirtina, kad kaip palikuoniai „neturėtume būti atsakingi už senelių veiksmus“⁵⁹⁰.

Nors S. Foti pažymi, kad Holokausto nusikaltimų suvokimas turėtų

⁵⁸² *Ibid.*, p. 304.

⁵⁸³ *Ibid.*, p. 20.

⁵⁸⁴ *Ibid.*, p. 48.

⁵⁸⁵ *Ibid.*, p. 266–268.

⁵⁸⁶ *Ibid.*, p. 299.

⁵⁸⁷ *Ibid.*, p. 89.

⁵⁸⁸ *Ibid.*, p. 259.

⁵⁸⁹ *Ibid.*, p. 298.

⁵⁹⁰ *Ibid.*, p. 275.

būti praplėstas įtraukiant nusikaltimų organizavimą („Žydus prie duobių šaudę vyrai buvo ne vieninteliai nusikaltėliai, krauju susitepę rankas“⁵⁹¹), tačiau nutrinant ribas tarp nusikaltėlio ir stebėtojo kategorijų atsisakoma įžvelgti galios santykių įtaką žmonių veiksams: „Net ir tuos, kurie buvo šalia, viską matė, bet nesiėmė jokių veiksmų, kad užkirstų kelią tiems žiaurumams arba kad juos sustabdytų, galima apkaltinti bendrininkavimu.“⁵⁹² Remiantis tokia logika, bendrininkavimu galima kaltinti ir žydus, kurie vienas kito negynė nuo žudikų, ir tuos civilius, kurie turėjo galimybę išgelbėti žydus, bet to nepadarė – jeigu neapmąstoma jiems patiems kylanti mirties bausmė.

Antroji konflikto šalis, LGGRTC, atvirkščiai, atmeta J. Noreikos kaip asmens agentiškumą ir jo veiksmus teisina okupacinės santvarkos funkcionavimu: teigiama, kad „okupacinei valdžiai *pavyko* J. Noreiką *įtraukti* [kursyvas – G. Š.] į su žydų izoliavimu susijusių reikalų tvarkymą“⁵⁹³, o pasirašyti įsakymai „nebuvo J. Noreikos valia atsiradę įsakymai, tai buvo jo, kaip apskrities viršininko, vokiečių administracijos nurodymų perdavimas“⁵⁹⁴. Straipsnyje apie J. Noreikos biografiją šią poziciją labai aiškiai suformuluoja istorikas Alfredas Rukšėnas: „Tiek su rezistencija, tiek su žydų Holokaustu susiję jo gyvenimo įvykiai labiau vertintini kaip istorinės aplinkos poveikio jo asmenybei padarinys.“⁵⁹⁵ Taigi atminties konfliktas išryškėja susiduriant dviem krašutinėms interpretacijoms: išskirtinai asmeninės kaltės ir atsakomybės arba išskirtinai socialinio sąlygojimo.

6.4. Tapatybių vienalytiškumas

Istorinių pasakojimų susidūrimų struktūrai įtakos turi kolektyvinių tapatybių vienalytiškumo įsteigimas. Čikagoje gyvenusius lietuvių išeivius S. Foti pristato kaip kolektyvinį subjektą, turintį bendrą požiūrį į istoriją ir kitas bendruomenes: „Mūsų bendruomenė elgėsi ir mąstė tarytum vienas organizmas, kalbantis vienu balsu, ji vis dar nekenė seno savo priešo – buvę rusų tautybės komunistai vėl ėmė save vadinti rusais.“⁵⁹⁶ Galima manyti, kad priklausymas tokiam kolektyvui daro įtaką tam, kaip suprantami kiti kolektyvai. Taip pat teigiama, kad J. Noreikos nusikaltimus neigia „visa

⁵⁹¹ *Ibid.*, p. 227.

⁵⁹² *Ibid.*

⁵⁹³ *Ibid.*, p. 233.

⁵⁹⁴ *Ibid.*

⁵⁹⁵ Alfredas Rukšėnas, „Jono Noreikos-Generolo Vėtros biografijos kontroversijos“, *Genocidas ir rezistencija*, 1 (39), 2016, p. 57.

⁵⁹⁶ Silvia Foti, *op. cit.*, p. 52–53.

šalis“⁵⁹⁷. Tokį pareiškimą galima suprasti kaip K. Jasperso politinės kaltės sąvokos pritaikymą: kiekvienas pilietis yra atsakingas už valstybės, kurios piliečiu yra, veiksmus. Tačiau monolitiškas šalies traktavimas šiuo konkrečiu atminties politikos klausimu, ypač turint omenyje faktą, kad jis yra vienas pagrindinių, nagrinėjamų S. Foti knygoje, verčia kelti klausimą, ar tuo nesiekama konsoliduoti savo kaip herojiškos atminties karės pozicijos. Juolab kad aprašydama savo pirmąjį susidūrimą su informacija apie senelio dalyvavimą Holokausto nusikaltimuose, S. Foti teigia, kad jai buvo pasakyta, jog, nusprendęs pavadinti mokyklą J. Noreikos vardu, sulaukė „nemažai priekaištų“⁵⁹⁸. Taigi suinteresuotų asmenų grupės vienalytiškumas neigiamas pačiame tekste – ir tai ne vienintelė atsirandanti prieštara.

Minėdama skirtingas istorinių pasakojimų pozicijas – jos įvardijamos kaip „lietuviškoji“ ir „žydų“ versijos – autorė jas išskiria pagal atsakomybę už Holokaustą. Pirmuoju atveju teigiama, kad atsakomybė tenka naciams, antruoju – lietuviams, o suderinus šiuos pasakojimus, priartėjama „prie tiesos“⁵⁹⁹. Apeliuojant į *tiesą* antagonistinė atminties kario pozicija dar labiau sustiprinama, o pats tiesos santykis su visuomene taip pat pateikiamas per konflikto prizmę: „tikroji Antrojo pasaulinio karo laikų istorija aršiai iš pasalų užpuolė visai jaunutę demokratiją.“⁶⁰⁰ Antagonistinė prieiga prie konflikto gali būti įžvelgiama ir tame, kaip formuojamas lietuvių ir žydų santykis prieš Antrąjį pasaulinį karą – lietuvių požiūris į žydus pateikiamas kaip smerkiantis, pavydus ir antisemitinis, teigiama, kad į žydus lietuviai žiūrėjo kaip į priešus⁶⁰¹, o aukos ir nusikaltėlio santykį formuoja neapykanta: „Šiuos valstiečiai vadino litvakais – kad atskirtų nuo „tikrų“ lietuvių – ir būtent jiems priklausė dauguma šalies smulkiojo verslo. Valstiečiai litvakams pavydėjo ir aršiai jų nekętė.“⁶⁰² Antisemitizmas pristatomas kaip daugumos lietuvių požiūris ir įvardijamas kaip pagrindinė smurto prieš žydus priežastis.

6.5. Juridinės konflikto prielaidos

Vienas iš atminties konflikto dėl J. Noreikos raiškos lygmenų yra juridinis, pateikiamas per ištraukas iš administracinės bylos, G. Gochino iškeltos LGGRTC dėl Centro paviešintos pažymos apie J. Noreikos veiksmų nacių okupacijos metais vertinimą. G. Gochinas reikalavo pripažinti Centro pažymą

⁵⁹⁷ *Ibid.*, p. 10.

⁵⁹⁸ *Ibid.*, p. 76.

⁵⁹⁹ *Ibid.*, p. 12.

⁶⁰⁰ *Ibid.*, p. 17.

⁶⁰¹ *Ibid.*, p. 201.

⁶⁰² *Ibid.*, p. 72.

klaidinga, o patį Centrą pripažinti, kad J. Noreika buvo tiesiogiai atsakingas už žydų žudymą 1941 m. Telšiuose ir Plungėje. G. Gochinas teigia, kad „J. Noreika buvo vienas žymiausių Lietuvos antisemitų, geidė žydų išžudymo, puoselėjo žydų išžudymą, kitus įtraukė į išžudymą ir išžudymą teisingo, pats įsakė sušaudyti Plungės žydus ir reikalauja, kad Centras pritartų tokiems jo samprotavimams“⁶⁰³. Centro pozicija – kad J. Noreika neįsakė žydų žudyti ir žudynėse nedalyvavo⁶⁰⁴.

Kitas juridinis atminties konflikto dėmuo yra paties J. Noreikos teistumas. Visų pirma, J. Noreika yra 1943 m. nacių išsiunčiamas į Štuthofio koncentracijos stovyklą už lietuvių agitavimą nestoti į sudarinėjamą SS dalinį. 1946 m. J. Noreika sovietų nuteisiamas už darbą naciams ir maišto prieš Sovietų sąjungą organizavimą. Kaip teigia S. Foti, „KGB nuorašuose nebuvo nieko, net užuominos, kad jis būtų atsakingas už žydų žudymą“⁶⁰⁵. Turint omenyje, kad neegzistavo jokių oficialių įrodymų, kad J. Noreika dalyvavo vykdamas Holokaustą, neturėtų stebinti faktas, kad jis nebuvo traktuojamas kaip nusikaltėlis. S. Foti užduoda klausimą: „Vyriausybė žinojo apie mano senelio ryšį su naciais – kodėl tuomet pati nesiėmė tirti, kokį vaidmenį jis galimai suvaidino Holokauste?“⁶⁰⁶ Į šį klausimą autorė atsako: „Greičiausiai informacijos stoka šiuo klausimu atitiko valstybės pageidaujamą naratyvą.“⁶⁰⁷ Taigi situacija, kuri, tikėtina, susiklostė dėl abejingumo ir konvejerinio rezistentų reabilitavimo (žinoma, problemiško ir atspindinčio tam tikrą vertybinę sistemą), konstruojama kaip intencionaliai piktybiška ir nusikalstama. S. Foti teiginys apie „valstybės pageidaujamą naratyvą“ nėra klaidingas, tačiau ignoruoja platesnį politinį kontekstą. Lygiai taip pat, nuolat darant nuorodas į „valdžią“, „aukščiausius valdžios sluoksnius“⁶⁰⁸, nekreipiamas dėmesys į faktą, kad valdžios ir valdantieji nuolat keičiasi, kad jie nėra monolitinė struktūra. Knygoje „vyriausybės“ pozicija dažniausiai sutapatinama su LGGRC pozicija⁶⁰⁹.

6.6. Kaltės įtaka atminties konfliktams

Antroji konflikto šalis („patriotai“) kaip vieną iš J. Noreikos veiksmus pateisinančių argumentų nurodo kanoninę nacių teismuose vyravusį gynybinį

⁶⁰³ *Ibid.*, p. 49.

⁶⁰⁴ *Ibid.*, p. 81.

⁶⁰⁵ *Ibid.*, p. 109.

⁶⁰⁶ *Ibid.*, p. 110.

⁶⁰⁷ *Ibid.*

⁶⁰⁸ *Ibid.*, p. 142.

⁶⁰⁹ *Ibid.*, p. 110.

teiginį, kad jis „paprasčiausiai vykdė įsakymus“⁶¹⁰. S. Foti pateikia ištrauką iš Viktoro Ašmensko knygos apie senelį: „Archyvuose nėra medžiagos, kuri kompromituotų J. Noreiką kaip asmeniškai vykdžiusį žydų genocidą.“⁶¹¹ Šis J. Noreiką ginantis teiginys neapima visų Holokausto organizavimo etapų – pvz., koncentracijos, prie kurios J. Noreika savo perduotais įsakymais tiesiogiai prisidėjo, taigi galima teigti, kad viena iš atminties konflikto priežasčių šiuo atveju yra skirtingas to, kas laikoma Holokausto nusikaltimu, vertinimas. Tačiau LGRTC teismui taip pat teigia, kad J. Noreika, kaip ir kiti apskričių viršininkai nacių okupuotoje Lietuvoje, tik perduodavo apygardos komisaro Hanso Geweckės nurodymus, todėl pats „negalėjo inicijuoti, organizuoti, vykdyti masinių žudynių operacijų“⁶¹². Šiuo atveju atminties konfliktas susiveda į kaltės lygmenį, kurį komplikuoja J. Noreikos ambivalentiškas teisinis statusas – tai, kad oficialiai prisidėjimu prie masinio žydų naikinimo nebuvo kaltintas. Įtampą tarp LGRTC ir S. Foti teiginių sustiprina ir tai, kad LGRTC pažymyje „Dėl kaltinimų Jonui Noreikai (Generolui Vėtrai)“⁶¹³ galima rasti kitų istorikų kritikuojamų⁶¹⁴ teiginių, pvz., „Lietuvoje veikė kitoks nacių okupacinis režimas nei kitose Europos šalyse“⁶¹⁵. Toks dviejų ginčytinų teiginių (ar pasakojimų) susidūrimas yra atminties konflikto pagrindas. Žydų-komunistų mitas pateikiamas cituojant D. Riaukos žodžius⁶¹⁶, taip pat aprašant autorės vaikystės prisiminimus⁶¹⁷, o pats D. Riauka kartu su LGRTC (kurio pozicija J. Noreikos klausimu taip pat remiasi D. Riaukos liudijimais) atstovauja nacionalistinei pozicijai: S. Foti, sužinojusi, kad senelis prieš Birželio sukilimą lankydavosi Vokietijoje, teigia, kad jis „tikrai kolaboravo su naciais“⁶¹⁸. O D. Riauka tvirtina, kad Noreika tesiekė Lietuvos nepriklausomybės⁶¹⁹, LGRTC – kad

⁶¹⁰ *Ibid.*, p. 121.

⁶¹¹ Viktoras Ašmenskas, *Generolas Vėtra*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997, p. 49.

⁶¹² Silvia Foti, *op. cit.*, p. 125.

⁶¹³ Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, „Dėl kaltinimų Jonui Noreikai (Generolui Vėtrai)“, 2019 m. kovo 27 d., prieiga internetu, http://genocid.lt/UserFiles/File/Titulinis/2019/20190327_noreika.pdf [žiūrėta 2024-06-10].

⁶¹⁴ Domantė Platūkytė, „Ką Lietuvai reiškė nacių okupacija? Naujausia išvada įžiebė ugnį“, 2019 m. balandžio 5 d., <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/940090/ka-lietuvai-reiske-naciu-okupacija-naujausia-isvada-iziebe-ugni> [žiūrėta 2024-06-19].

⁶¹⁵ Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, „Dėl kaltinimų Jonui Noreikai (Generolui Vėtrai)“, p. 1.

⁶¹⁶ Silvia Foti, *op. cit.*, p. 144.

⁶¹⁷ *Ibid.*, p. 250.

⁶¹⁸ *Ibid.*, p. 146.

⁶¹⁹ *Ibid.*, p. 146–147.

„lietuviai veikė prieš vokiečių valią, jų tikslas buvo tarnauti Lietuvai, o ne Trečiajam Reichui“⁶²⁰. Konfliktas atsiranda būtent kategoriškai atskiriant du prieštarigus polius, taikant „arba-arba“ prieigą, neįžvelgiant niuansų ir to, kad situacija gali būti daugiabriaunė, kaip ir buvo J. Noreikos atveju: jis ir siekė Lietuvos nepriklausomybės, ir kolaboravo su naciais. Vis dėlto bandymas stereotipizuoti kolaboracijos situaciją ir kolaborantą atspindi ir tam tikrą šios sąvokos ir kolaboranto figūros nelankstumą bent dalyje visuomenės – kaip teigia Ch. Dieckmannas, „kolaboranto“ terminas tapo sinonimu „išdavikui“⁶²¹.

6.7. Genocido sąvoka

Kelis knygos skyrius S. Foti paskiria 1941 m. birželio mėn. Lietuvos gyventojų trėmimams: „Buvau pratusi girdėti, kad lietuviai nuo komunistų nukentėjo ne mažiau negu žydai per Holokaustą.“⁶²² S. Foti reflektuoja, kad „nacionalistiniame burbulė“, kuriame užaugo, girdėjo pasakojant tik apie lietuvių tremtį, o ne žydų naikinimą⁶²³. Kaip ir J. Šukys, S. Foti nesutinka su lietuviškuoju genocido apibrėžimu: „Kaip žurnalistė atsisakiau lietuvių patirtis vadinti genocidu, nebent būtų kalbama apie Lietuvos žydus. Į Sibirą išvežti lietuviai patyrė priverstinę tremtį, masinius areštus, įkalinimą, žiaurų nepriteklių, tačiau ne genocidą – tai nebuvo tikslingas masinis naikinimas.“⁶²⁴ S. Foti įspūdį apie tai, kaip lietuviai prisimena Holokaustą, susidaro iš pokalbių su giminėmis, pvz., su pussesere Dana, kuri teigia, kad žydus „[ž]udė tik vokiečiai“⁶²⁵. Kartais pašnekovai, kurių mintys pateikiamos, įvardijami tik kaip „lietuviai“, „patriotai“, „žmonės“⁶²⁶, nenurodant konkrečių asmenų.

Konflikto kulminacija galėjęs tapti susitikimas su LGGRTC vadove Terese Birute Burauskaite aprašomas labai trumpai ir nerišliai. Tai, kad S. Foti teigia, jog „pokalbis su ja [T. B. Burauskaite – G. Š] nebuvo itin reikalingas mano knygai“⁶²⁷, parodo, kad su antrąja konflikto šalimi, su kurios nuomone nesutinkama, diskutuoti nesiekama. Tai atrodo nesuderinama su žurnalistikos principais, kuriuos S. Foti dažnai mini savo tekste, tačiau vykusio pokalbio pateikimas puikiai veikia kaip kitos šalies diskreditavimas. Nepateikiant

⁶²⁰ *Ibid.*, p. 151.

⁶²¹ Christoph Dieckmann ir Rūta Vanagaitė, *op. cit.*, p. 18.

⁶²² Silvia Foti, *op. cit.*, p. 211.

⁶²³ *Ibid.*

⁶²⁴ *Ibid.*, p. 220

⁶²⁵ *Ibid.*, p. 222.

⁶²⁶ *Ibid.*, p. 223.

⁶²⁷ *Ibid.*, p. 261.

išsamaus pokalbio T. B. Burauskaitės teiginiai atrodo nerišlūs ir neatsakantys į S. Foti pateiktus klausimus. S. Foti paklausus, kodėl jos senelis nelaikomas kaltu dėl masinio žydų naikinimo, T. B. Burauskaitė atsako, kad „Žagarėje atsidūrė visi žydai <...>. Sunku pasakyti, ką jis tuo metu galvojo. Galutinis rezultatas, be abejo, tas, kad žydai buvo išžudyti“⁶²⁸. Vėliau S. Foti teigia, kad T. B. Burauskaitė „bandė įrodyti, kad visi prie žiaurumų prisidėję lietuviai vėliau gailėjosi savo veiksmų, o jų nuodėmės tenka išpirkti palikuonių kartai, kuriai kliuvo klaidus praeiksmas“⁶²⁹. Kadangi pateikiami tik pokalbio fragmentai, kai kuriems pareiškimams trūksta konteksto, pvz., paskutinis pateikiamas T. B. Burauskaitės teiginys: „Negalima sakyti, kad visa Lietuva prisidėjo prie žydų žudynių. Daugeliu atžvilgių mes dar patys nesame susigyvenę su savo istorija.“⁶³⁰

Konfliktas išreiškiamas ir kvestionuojant Lietuvos paminklų politiką – supriešinant koplyčią, skirtą pagerbti Rainiuose 1941 m. Raudonosios armijos nužudytiems lietuviams, su paminklu nacių ir baltaraišių nužudytiems Telšių apylinkių žydams. Tiek S. Foti, tiek su ja keliaujantis S. Dovidavičius kelia klausimą, kodėl mažiau lietuvių aukų nusipelno didesnio paminklo („Kodėl mūsų vyriausybė išleidžia tiek daug pinigų dėl septyniasdešimt keturių lietuvių ir tiek mažai dėl 7 500 žydų?“⁶³¹), o S. Foti galiausiai konstatuoja, kad „atsakymas akivaizdus: lietuviai atsisako pripažinti prisidėję prie žydų žudynių, jie atsisako gerbti mirusius žydus (nors jų negerbė ir gyvų) taip pat kaip gerbia „savus“ mirusiuosius. Žydai, nors ir Lietuvos piliečiai, amžiams liko „svetimi“. Atkaklus nenoras pripažinti šios antisemitizmo apraiškos reiškę, kad nejaučiama nei kaltė, nei gėda, o be jų nėra savižinos, neįmanoma gailėtis dėl padarytų skriaudų.“⁶³² S. Foti identifikuoja kolektyvinės atminties ir grupės sąsają, kuria grįstas visas atminties studijų laukas – grupės nariai iš tiesų geriausiai prisimena tai, kas susiję su jų tapatybe, o priklausymas vienai grupei didžiąja dalimi atvejų automatiškai reiškia nepriklausymą kitai grupei.

Taip pat tiksliai įvardijamas etnine tapatybe grįstas Lietuvos valstybingumo modelis, tačiau keltinas klausimas, ar žydų neįtraukimas į lietuvių atminties bendruomenę yra grįstas antisemitizmu – į šį klausimą galima atsakyti vertinant tai, kaip toje bendruomenėje figūruoja kitos tautos. Šiuo konkrečiu atveju tekste atsiranda dar ir atminties konfliktą kurstanti politinio ir socialinio atminties lygmens dviprasmybė: Simono klausimas apie vyriausybės (vėlgi vientisos, tarsi nekintančios) atminties vietų finansavimą

⁶²⁸ *Ibid.*, p. 262.

⁶²⁹ *Ibid.*

⁶³⁰ *Ibid.*

⁶³¹ *Ibid.*, p. 292.

⁶³² *Ibid.*

tarsi leidžia suprasti, kad Lietuvos valstybė vykdo kone antisemitinę politiką, neatsižvelgiant į faktą, kad koplyčia Rainiuose buvo finansuota individualių Lietuvos gyventojų aukų⁶³³, taigi šiuo atveju aktualesnė socialinė, o ne politinė kolektyvinės atminties dimensija. Atminties konfliktas konstruojamas iškraipant faktus ir kontekstą – ir tai būdinga abiem konflikto šalims. Apžiūrėdama sovietinį Panerių žudynių paminklą nužudytiems „Sovietų Sąjungos piliečiams“ S. Foti teigia, kad „paminklas sąmoningai sukurtas siekiant suklaidinti“⁶³⁴. Tačiau tai, kokios įtakos Holokausto atminimui Lietuvoje turėjo 45 m. trukęs klaidinimas, niekaip nereflektuojama. Paminimas faktas, jog į 2013 m. rugpjūčio 1 d. atminimo ceremoniją atvyko ir kalbą sakė prezidentė Dalia Grybauskaitė, nelabai patvirtina valstybiniu mastu vykdomą konspiraciją, kaip ir Izraelio prezidento Shimono Pereso kalboje minima edukacijos svarba ir teiginys, kad „Lietuva pamažu atsakingai prisiima šią pareigą“⁶³⁵.

6.8. Senelio įtaka anūkės tapatybei

S. Foti pradeda savo tyrimą pažadėjusi mirštančiai motinai, kad pabaigs jos visą gyvenimą rašytą knygą apie J. Noreiką, o pats knygos rašymas įvardijamas kaip „misija“, kurios S. Foti teigia negalinti atlikti: „Nors ir esu žurnalistė, abejoju, ar turiu gabumų parašyti tokią istoriją.“⁶³⁶ Tačiau ji pasirenka priimti motinos primetamą prievolę / pareigą, nes yra „paklusni duktė“⁶³⁷. Tai neapsiriboja knygos rašymu, S. Foti teigia, kad trokšdama mamos ir močiutės „meilės ir pritarimo, sutikdavau su visais reikalavimais“⁶³⁸. Paklusnumas knygos kontekste taip pat gali būti suprantamas ir kaip paklusnumas pasakojimui, ir net kaip paklusnumas pasakojimo modeliui. Tai kontrastuoja su istoriko būtinybe nepaklusti jau esamiems pasakojimams⁶³⁹ – kaip tik tam, kad būtų įmanoma kuo tiksliau atkurti praeities įvykius. Iš pradžių S. Foti perima jai pateikiamą įvykių versiją, bet vėliau, nors pasakojimo apie senelį faktai pasikeičia, pasakojimo režimas išlieka toks pats. Lyginant tai, kaip ji perteikia pasakojimą apie senelį,

⁶³³ Prieiga internetu: <https://www.muziejusalka.lt/lt/muziejaus-veikla/ekspozicijos/rainiu-kancios-koplycia/#.VaASWOGKmBs> [žiūrėta 2024-06-13].

⁶³⁴ Silvia Foti, *op. cit.*, p. 293.

⁶³⁵ *Ibid.*, p. 294.

⁶³⁶ *Ibid.*, p. 24.

⁶³⁷ *Ibid.*, p. 25.

⁶³⁸ *Ibid.*, p. 52.

⁶³⁹ Keith Jenkins, Sue Morgan, Alun Munslow, „Introduction. On Fidelity and Diversity“, *Manifestos for History*, sudar. Keith Jenkins, Sue Morgan, Alun Munslow, Milton Park: Routledge, 2007, p. 1.

girdėtą šeimoje, ir pasakojimą, kurį kuria savo knygoje, galima rasti aiškių ekvivalentų – vyrauja griežta gėrio ir blogio skirtis, veikėjai yra vienplaniai.

Po motinos mirties S. Foti kamuoja mintis apie knygos rašymą, nes informacijos kiekis jai atrodo neįveikiamas, o apie senelį ji teigia nežinojusi „beveik nieko“⁶⁴⁰. Taigi įsteigiamas kontrastas tarp atminties ir istorijos – visapusiško mirusio senelio įtraukimo į šeimos gyvenimą (per Kalėdas ant stalo dedama lėkštė⁶⁴¹, nuolatiniai pasakojimai, senelio gimimo diena⁶⁴²) ir realaus jo gyvenimo faktų išmanymo. Nors ir nenorėdama rašyti knygos, S. Foti pertvarko savo gyvenimą tam, kad galėtų tai daryti: siekdama turėti daugiau laiko įgyja mokytojos kvalifikaciją ir pakeičia darbą, pradeda studijuoti kūrybinį rašymą, išvyksta į kelionę po Lietuvą, atsiskirdama nuo krizę išgyvenančios šeimos, patiria finansinių sunkumų.

S. Foti tapatybė grįžta sąsajomis su seneliu, o tai, kad senelis buvo pasipriešinimo lyderis ir šlovinamas kaip didvyris, jai „atrodė labai romantiška. Tokie buvo mano psichosocialiniai genai, ir juos suformavo ta šlovinga istorija, visada prasidėdavusi nuo senelio mirties“⁶⁴³. Kadangi S. Foti senelio nepažįsta, jos santykis su juo neturi individualios dimensijos ir yra kuriamas tik per šeimos narių ir bendruomenės pasakojimus. Senelio istorija leido S. Foti jaustis išskirtinei, geresnei už kitus:

Jaučiausi kaip princesė – anūkė didvyrio, drąsiai pasipriešinusio komunistams ir kankinto KGB. Mėgavausi Čikagos lietuvių šiluma bei draugiškumu dainų ir šokių festivaliuose, vasaros stovyklose, koncertuose, kuriuose dainuodavo mano motina. Buvau garsiojo Jono Noreikos – didvyrio liūto širdimi – įpėdinė. Augdama jaučiau, kad mūsų šeima ypatinga, beveik kilminga – atrode, lyg turėčiau patikos fondą. Tartum ta didvyriškumo aura iš senelio būtų stebuklingai atitekusi man, suformavusi mano esybę. Nebūčiau jautusis ypatingesnė netgi nešiodama deimantais puoštą tiarą.⁶⁴⁴

Giminystės ryšys lietuvių išeivijos bendruomenėje S. Foti teikė ypatingą socialinį statusą. Ji taip pat pripažįsta, kad senelio pasirinkimas neišduoti savo idealų darė įtaką ir jos vidinei būsenai: „stengiausi šią istorijos dalį sugerti tiesiai į savo esybės ląsteles, kad pati įgaučiau daugiau tvirtybės ir atkaklumo atsilaikyti prieš sunkumus. Buvau nepaprastai patenkinta paveldėjusi tokias fantastiškas savybes.“⁶⁴⁵ Taigi, be išorinių teigiamų sąsajų

⁶⁴⁰ Silvia Foti, *op. cit.*, p. 34.

⁶⁴¹ *Ibid.*, p. 46.

⁶⁴² *Ibid.*, p. 47.

⁶⁴³ *Ibid.*, p. 39.

⁶⁴⁴ *Ibid.*, p. 39–40.

⁶⁴⁵ *Ibid.*, p. 40–41.

su seneliu, kuriamas ir vidinis santykis, be kita ko, pagrįstas ir biologine priklausomybe šeimai, kurios neįmanoma pakeisti ar atsikratyti. Galima daryti išvadą, kad intensyvus antagonistinis S. Foti atsimetimas nuo senelio kyla būtent dėl intensyvios aktyvios identifikacijos su jo asmenybe ir veiksmais – sužinojusi apie jo sąsajas su Holokausto nusikaltimais, S. Foti tampa įtrauktoju subjektu ir yra priversta permąstyti socialinę jai tekusią naudą. S. Foti, kaip ir J. Šukys, taip pat susiduria su iš išorės jai primetamu įtrauktojo subjekto interpretacija: „Dėstytojai ir bendrakursiai tikino, kad jei mano senelis buvo nacių kolaborantas, tai absoliučiai ne mano kaltė.“⁶⁴⁶ Tačiau pati autorė knygoje įtrauktojo subjekto pozicijos neprisima, ji visiškai susitapatina su senelio kalte ir perima ją kaip savą.

Taip pat reflektuotina ir pasyvi biologinė identifikacija („O jei jis – žydų žudikas, tai kas tuomet esu aš? Pabaisos kūnas ir kraujas! Aš nešu jo nuodėmes!“⁶⁴⁷) – negalint pašalinti to, kad objektyviai ji yra J. Noreikos palikuonė, kyla poreikis nuo jo atsiriboti kaip įmanoma stipriau kitais galimais būdais. Net ir profesiją (rašytojos) S. Foti teigia pasirinkusi, nes norėjo būti kaip senelis⁶⁴⁸, o kartu norėdama padėti „išvaduoti ją [Lietuvą – G. Š.] iš komunistų tironijos“⁶⁴⁹. Knygos rašymo metu pasikeičia kovos objektas, tačiau ne autorės *modus operandi* – siekiama išvaduoti Lietuvą nuo tiesos apie J. Noreiką nežinojimo.

Senelio praeities tyrimas S. Foti asocijuojasi su gėda ir atstūmimu – autorė teigia, kad, įrodžiusi gando apie senelį teisingumą, būtų „laikoma netikusia lietuve, ir greičiausiai bendruomenė mane atstumtų. Jei kaip nors sugebėčiau įrodyti, kad tas gandas teisingas. Ši galimybė varė man siaubą“⁶⁵⁰. Socialinio statuso praradimo grėsmė pateikiama kaip vienas iš iššūkių, kuriuos turi įveikti autorė, itin sureikšminanti garbę ir pasididžiavimą. Tačiau knygoje kolektyvinis balsas (kur, kada, kokiomis aplinkybėmis autorei buvo perduoti tam tikri įsitikinimai) nėra plačiau aprašomas ir apsiriboja autorės tėvo žmonos mintimi, kad, domėdamasi J. Noreikos kolaboracija su naciais, S. Foti „sugadins Lietuvos įvaizdį“⁶⁵¹.

6.9. Antiistorinė S. Foti pozicija

S. Foti teigia bijojusi, kad Lietuvoje jos knyga nebus išleista, nes „šalyje

⁶⁴⁶ *Ibid.*, p. 113.

⁶⁴⁷ *Ibid.*, p. 209.

⁶⁴⁸ *Ibid.*, p. 46.

⁶⁴⁹ *Ibid.*, p. 66.

⁶⁵⁰ *Ibid.*, p. 110.

⁶⁵¹ *Ibid.*, p. 83

vykusio Holokausto ir lietuvių dalyvavimo žydų žudynėse tema net ir po daugiau nei aštuonių dešimtmečių vis dar kelia stiprias emocijas⁶⁵². Emocijų egzistavimą tekste S. Foti pabrėžia kaip vieną iš neakademinio, neistorinio rašymo bruožų⁶⁵³, bet savo tekstą ji vis dėlto traktuoja kaip objektyvų žurnalistinį tyrimą, paremtą faktais, dokumentais ir citatomis⁶⁵⁴. Autorė taip pat pripažįsta, kad knygoje ne tik aprašomos jos emocijos, bet siekiama ir paveikti skaitančiųjų požiūrį į tai, kas „iš tiesų įvyko Lietuvoje nacių okupacijos metu“⁶⁵⁵. Tačiau skaitytojui pačiam suformuluoti tai, ką jaučia, erdvės nepaliekama, nes dažniausiai pavyzdinės emocijos įvardijamos tiesiogiai, suteikiamas interpretacinės gairės: S. Foti teigia, kad tiesa apie Holokaustą Lietuvoje yra „skausminga, trikdanti ir gėdinga“⁶⁵⁶, o jos knyga gali „įžeisti ar net traumuoti“⁶⁵⁷. Nors lietuviškoje knygos įžangoje S. Foti taip pat įvardija jai išsakomą kritiką: kaltinimus dėl prorusiškos propagandos skleidimo⁶⁵⁸ ir nesivadovavimą „istorijos mokslui būtina istorinių tyrimų metodologija“⁶⁵⁹, autorė apriboja savo tyrimą būdvardžiu „žurnalistinis“, taip gindamasi nuo istorikų kritikos dėl istorinių kompetencijų stokos. Kai kurie jos tyrimo aspektai leidžia teigti, kad S. Foti ne tik nebando vykdyti istorinio tyrimo, bet apskritai atmeta istorinę prieigą. Pavyzdžiui, ji svarsto, kokias funkcijas senelis turėjo atlikti dirbdamas apskrities viršininku, bet nebando tos informacijos išsiaiškinti⁶⁶⁰. 2013 m. bendraudama su 1941 m. Birželio sukilimo dalyviu stebisi, kad jo prisiminimai „chaotiški, kupini prieštaravimų“⁶⁶¹. Norėdama sužinoti, kokie buvo lietuvių ir žydų santykiai, autorė vėlgi kreipiasi ne į istorikus ar nagrinėja jų veikalus, bet klausia to savo tetos. Išgirdusi atsakymą apie kraujo šmeižtą (prietarą, neva žydai grobdavę gojų vaikus ir jų kraujo pildavę į macus), pasibaisi⁶⁶², bet pateikia labai mažai kitokių lietuvių ir žydų santykių aspektų.

S. Foti nurodo savo tyrime rėmusius ir įtraukusi „laiskų, knygų, atsišaukimų ir KGB archyvų nuorašų. Visi tie dokumentai – rašyti kitų žmonių ar paties Jono Noreikos, – apie Holokaustą ir Lietuvą Antrojo pasaulinio karo metais. Apie senelį kalbėjau su jį pažinojusiaisiais šeimos nariais, draugais ir

⁶⁵² *Ibid.*, p. 9.

⁶⁵³ *Ibid.*

⁶⁵⁴ *Ibid.*, p. 9–10.

⁶⁵⁵ *Ibid.*, p. 10.

⁶⁵⁶ *Ibid.*, p. 11.

⁶⁵⁷ *Ibid.*, p. 12.

⁶⁵⁸ *Ibid.*, p. 10–11.

⁶⁵⁹ *Ibid.*, p. 27.

⁶⁶⁰ *Ibid.*, p. 93.

⁶⁶¹ *Ibid.*, p. 139.

⁶⁶² *Ibid.*, p. 176–177.

kolegomis, prisiminiau ir savo pačios pokalbius su motina (jo dukra), močiute (jo žmona) ir teta Antanina (jo seserimi)“⁶⁶³. Bibliografijoje – 33 knygos, iš jų tik 7 plačiau apžvelgia Holokaustą Lietuvoje – šis faktas paaiškintų konteksto trūkumą ir bendresnio pobūdžio interpretacinius netikslumus. Kai kur autorė tiesiog klaidingai interpretuoja šaltinius – viena iš netikslesnių S. Foti interpretacijų susijusi su Leono Prapuolenio per radiją paskelbtu Lietuvos nepriklausomybės atkūrimu. Remdamasi knyga *ŠOA. Holokaustas Lietuvoje*⁶⁶⁴, autorė teigia, kad, „[p]asak žydų“⁶⁶⁵, paskelbus nepriklausomybę L. Prapuolenis perskaitė dar ir antisemitinį pasisakymą. Tačiau jos cituojamas atsišaukimas J. Levinsono knygoje pateikiamas kaip vienas iš LAF'o atsišaukimų, platintų iki 1941 m. birželio 22 d.⁶⁶⁶, niekur neužsimenant apie tai, kad jis buvo viešai perskaitytas skelbiant Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą. Istorikas Algimantas Kasparavičius teigia, kad L. Prapuolenis skaitė Atsišaukimą į lietuvių tautą⁶⁶⁷, kuriame raginama priešintis bolševikams ir padėti vokiečių kariuomenei. S. Foti šią savo pačios šaltinių painingą vertina kaip dar vieną įrodymą, kad Lietuvoje neigiamas Holokaustas.

Kitur vertinant istorinius faktus pasikliaujama tuo, kas įvardijama kaip „logika“: „Spoksodama į Štuthofą muziejuje už stiklo sukrautus batus, klausiau savęs, ką tokio padarė keturiasdešimt šeši čia kalėję lietuviai, kad nusipelnytų privilegijų koncentracijos stovykloje, kurioje buvo kremuojami žydai. Būdama Jono Noreikos anūkė, bijojau ir pagalvoti, kad jis galėjo būti apdovanotas už žydų žudymą. Tai neįmanoma! Tačiau aš – žurnalistė, todėl šį paaiškinimą privalau vertinti kaip itin logišką.“⁶⁶⁸ S. Foti nesiekia išsiaiškinti politinių kalinių koncentracijos stovyklose statuso, o pasirenka savo pasakojimui parankų aiškinimą. Lygindama tai, ką S. Foti rašo apie J. Noreikos Štuthofą koncentracijos stovykloje praleistą laiką su pirminiais liudininkų šaltiniais, L. Vincė klausia, kiek fikcijos galima pasitelkti poatminties tekste⁶⁶⁹. Kai kurie ginčytini S. Foti teiginiai mini neįvardytus istorikus ir nesiremia jokiais šaltiniais, pavyzdžiui: „Po kelerių metų senelio

⁶⁶³ *Ibid.*, p. 10.

⁶⁶⁴ Josifas Levinsonas, *ŠOA. Holokaustas Lietuvoje: Skaitiniai*, I dalis, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2001.

⁶⁶⁵ Silvia Foti, *op. cit.*, p. 155.

⁶⁶⁶ Josifas Levinsonas, *op. cit.*, p. 139–140.

⁶⁶⁷ Algimantas Kasparavičius, „Lietuvių politinės iliuzijos: Lietuvos laikinosios vyriausybės „Politika“ ir Holokausto pradžia Lietuvoje 1941 metais“, 2017 m. sausio 15 d., <https://www.lzb.lt/2017/01/05/lietuviu-politines-iliuzijos-lietuovslaikinosios-vyriausybes-politika-ir-holokausto-pradzia-lietuvoje-1941-metais/>, [žiūrėta 2024-06-12].

⁶⁶⁸ *Ibid.*, p. 189.

⁶⁶⁹ Laima Vincė, *Vanished lands*, p. 391.

vaidmenį Lietuvos Holokauste tyrę istorikai man tvirtins manantys, kad nemažai šių LAF direktyvų galėjo parašyti pats Jonas Noreika.“⁶⁷⁰

Pristatydamą karinį konfliktą, nacių okupaciją S. Foti aprašo kaip Lietuvos „išvadavimą“ ir sulygina jį su egzistavusiu lūkesčiu, kad Vakarų valstybės atkurs Lietuvos valstybingumą po Antrojo pasaulinio karo: „Atrodo, dauguma lietuvių buvo įsitikinę, jog didžiosios Vakarų valstybės įsikiš ir padės atkurti demokratiją. Šiaip ar taip, vos prieš kelerius metus, 1941-aisiais, į šalį įsiveržė vokiečiai ir išvadavo ją nuo Sovietų Sąjungos.“⁶⁷¹ Kritinio istorijos vertinimo trūkumas sukuria nelygiavertį ekvivalentą tarp nacių okupacijos ir demokratijos atkūrimo, nacių okupacija netenka prievartinio elemento, kuris rezervuojamas išimtinai sovietų okupacijoms. Apskritai okupacinė situacija aprašoma kaip „kankinantis pasirinkimas: komunistai ar naciai“⁶⁷². Į faktą, kad nė viena okupacija nebuvo pasirinkimas, neatsižvelgiama.

Vienas iš šalutinių S. Foti antiistorinės pozicijos efektų – įdiskursintas Holokausto istorijos ir jos įsisąmoninimo sudėtingumas: „Skatinama jaudulio dėl naujų atradimų ir nenoromis prisiimtos moralinės atsakomybės, pamažu iš naujų faktų dėlįojau painią istoriją.“⁶⁷³ Čia vaizduotė įgyja dar vieną funkciją: noras individualiai susidėlioti istoriją atveda prie kūrybos – taip užpildomos nežinojimo spragos, leidžiančios dar kartą patvirtinti iš anksto pasirenkamą pasakojimą. Istorinio ir žurnalistinio tyrimo prieigų sankirtos akivaizdžios ir S. Foti pristatant save kaip žurnalistę, kuri yra „išmokyta rinkti faktus ir kuo paveikiau juos pateikti“⁶⁷⁴. Kad konfliktą steigiantis pasakojimas knygoje nustelbia faktus, sufleruoja ir S. Foti pasirinkimas prieš rašant knygą apie senelį studijuoti ne istoriją, bet kūrybinį rašymą. Jeigu vienintelis S. Foti tikslas būtų papasakoti savo ir senelio istoriją, antiistorinis jos nusistatymas nebūtų kritikuotinas, tačiau ji taip pat siekia daryti įtaką atminties politikai. Atminties konfliktas steigiasi, nes antrosios konflikto šalies (LGRTC) išvados ir kuriamas istorinis pasakojimas taip pat ignoruoja tam tikrus J. Noreikos veiklos aspektus ir yra kritikuojamas kitų istorikų⁶⁷⁵.

⁶⁷⁰ Silvia Foti, *op. cit.*, p. 164.

⁶⁷¹ *Ibid.*, p. 101.

⁶⁷² *Ibid.*, p. 140.

⁶⁷³ *Ibid.*, p. 155.

⁶⁷⁴ *Ibid.*, p. 9.

⁶⁷⁵ Alvydas Nikžentaitis, „Genocido centro išvada dėl Jono Noreikos – niekinė“, 2019 m. gruodžio 23 d., <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1127865/alvydas-nikzentaitis-genocido-centro-ivsava-del-jono-noreikos-niekinė> [žiūrėta 2024-06-17].

6.10. Išvados

S. Foti išvados dėl Jono Noreikos veiklos karo metais ir jo asmenybės vertinimo paremtos moraliniais argumentais – kad demokratinėje vakarietiškoje valstybėje į nacistinės okupacijos valdžios struktūras įsitraukęs ir įsakymus Holokaustui organizuoti davęs žmogus, net jeigu „1941 m. okupuotos Lietuvos gyventojai nesuvokė getų kaip Holokausto dalies“⁶⁷⁶, neturėtų būti vienprasmiškai įamžinamas kaip herojus, kad ir kokius didžius žygius būtų atlikęs prieš ar po to. Tačiau knygoje S. Foti pateikia ne visai tikslią vienos asmenybės (šiuo atveju – J. Noreikos) svarbą platesnei visuomenei bei atminties kultūrai ir tai intensyvina atminties konfliktą. J. Noreikos įsitraukimą į Holokausto vykdymą galima suprasti kaip tam tikrą šalyje vyraujančią Holokausto ignoravimo ar net neigimo simptomą, tačiau S. Foti apibendrinimai ir pareiškimai apie Lietuvos valstybės ir jos piliečių vaidmenį slepiant informaciją (sutapatinant pasyvią tylą su aktyviu slėpimo veiksmu) apie žydų naikinimą yra gana vienašališki. Taigi S. Foti tiksliai identifikuoja problemą, bet iškraipo atminties konfliktą hiperbolėmis ir taip delegitimizuoja identifikuotas problemas. Nors jos pasakojimas tiesiogiai prieštarauja tam, ką autorė vadina „patriotiniu“ pasakojimu, pasirinktas pasakojimo būdas nėra alternatyvus – jame naudojamas lygiai toks pat faktų iškraipymas ir prie pasirinkto pasakojimo nederančių faktų nutylėjimas. S. Foti santykis su senelio veiksmų dviprasmiškumu verčia kelti hipotezę, kad atminties režimas pasirenkamas pradedant kurti tekstą ir nauja informacija jam turi mažai įtakos. S. Foti pakeičia pasakojimo veikėjus, tačiau jai nepavyksta išsivaduoti iš šeimos bei išeivijos bendruomenės kurto antagonistinio atminties režimo.

S. Foti santykis su seneliu yra išskirtinai paremtas socialine atminties dimensija – asmeniškai senelio nepažinojusi autorė intensyviai tapatinasi su jo asmenybe ir nepaprastai didžiuojasi savo ryšiu su juo. Autorės vykdyto tyrimo metu senelis netenka socialiai jam priskirtos šventumo aureolės, tačiau individualus santykis su seneliu vis tiek neįsteigiamas, nes perimamas kitos atminties konflikto pusės, senelį traktuojančios kaip pabaisą⁶⁷⁷, požiūris. Bandymas suderinti du priešingus polius išreiškiamas retoriniais klausimais, tačiau jie lieka retoriniai, o gėrio ir blogio koegzistavimas vienos asmenybės kontekste atrodo neįmanomas. Negalint nutraukti biologinės sąsajos, socialinės sąsajos nutraukiamos itin intensyviai.

⁶⁷⁶ Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, „Dėl kaltinimų Jonui Noreikai (Generolui Vėtrai)“, p. 3.

⁶⁷⁷ Silvia Foti, *op. cit.*, p. 209.

Reprezentuojamas kolektyvinis atminties konfliktas sustiprinamas hiperbolizuojant įvairius reiškinius ir situacijas, lyginant skirtingų represijų aukų patirtis, seneliui priskiriant žiauraus antisemito ir žudiko vaidmenis, bendradarbiavimą su okupacinėmis struktūromis traktuojant kaip absoliutų asmens agentiškumą išreišskiantį veiksma, konflikte dalyvaujančias šalis vaizduojant kaip vienalytes, apibendrinant šalių veiksmus. Konflikto steigčiai taip pat svarbus juridinis J. Noreikos ir jo atminimo įamžinimo statusas: tai, kad jis buvo nacių kalinamas už antinacistinį pasipriešinimą, o sovietų nuteistas mirties bausme už darbą su naciais ir antisovietinį pasipriešinimą, neįtvirtino jo pozicijos kaip Holokausto organizatoriaus ar dalyvio. Kaltė iš juridinės plotmės perkeliama į politinę ir moralinę plotmes, bet turint omenyje, kad nusikaltėlis yra visų pirma juridškai įsteigiamas statusas, to statuso nebuvimas reikalauja papildomų veiksmų jam įsteigti – šiuo atveju tam pasirenkamas žurnalistinio tyrimo būdas. Nuolat pabrėždama savo kaip žurnalistės objektyvumą, S. Foti nekvestionuoja savo pasirinkimo vykdyti žurnalistinį daugiau nei prieš septyniasdešimt metų vykusią istorinių įvykių tyrimą. Nuorodos į žurnalistiką ir jos metodus tekste daromos siekiant užtikrinti pasakotojos legitimumą – pašalinti S. Foti asmeninį santykį su rašoma istorija, tačiau pati galimybė objektyviai tirti nepaprastai autorės tapatybei svarbios asmeninės istorijos dalį nekvestionuojama. Istorinis tyrimas traktuojamas kaip viena iš prieigų prie istorinių įvykių. S. Foti knyga atskleidžia neprofesionalios istorijos rašymo problemas: dirbant su istoriniais šaltiniais nevertinamas jų patikimumas – viskas, kas užrašyta ar pasakyta, priimama kaip vienodos svarbos informacija; ignoruojamas istorinis kontekstas ir galios santykiai; vadovaujamosi šiuolaikine logika, neatsižvelgiant į tuometines realijas ir socialines struktūras; daroma istoriografinių ir interpretacinių klaidų. Knygoje kaltė keičiantis kartoms nesikeičia, vėlesnių kartų žmonės traktuojami ne kaip įtrauktieji subjektai, o kaip amžininkams lygiaverčiai nusikaltėliai.

7. RŪTA VANAGAITĖ *MŪSIŠKIAI*

2016 m. žurnalistė ir rašytoja R. Vanagaitė publikavo populiariosios istorijos veikalą *Mūsiškiai*, kurio pagrindinė mintis ir konflikto ašis – kad tiek per Holokaustą nužudyti žydai, tiek prie Holokausto nusikaltimų prisidėję lietuviai yra „mūsiškiai“, tad aukas reikia atminti, o nusikaltimų ir nusikaltėlių nenustumti į užmarštį. Knygoje autorė kritikuoja lietuvių polinkį save matyti tik kaip sovietinio režimo aukas ir šios tapatybės dominavimą nacionaliniame istoriniame pasakojime. Pirmojoje knygos dalyje „Kelionė į tamsumas“ autorė pateikia Holokausto atminties kultūros analizę ir istorinių faktų apie Holokaustą Lietuvoje ir jo vykdytojus, o antrojoje – pokalbius su E. Zuroffu, izraiečiu istoriku, save vadinančiu „nacių medžiotuju“, kuris laikosi griežtos nuomonės, kad Holokausto iškraipymas ir „dviejų genocidų“ teorija vis dar yra esminiai lietuviškos atminties kultūros naratyvai, intensyviai propaguojami visų lietuvių⁶⁷⁸. Antrojoje dalyje aprašomos R. Vanagaitės ir E. Zuroffo kartu aplankytos masinių žudynių vietos ir pagerbiamos aukos, pasakojimą struktūruoja geografinis išsidėstymas. Epiloge pateikiami interviu su Medininkų žudynes išgyvenusiu evangelikų reformatų kunigu Tomu Šernu ir katalikų kunigu Ričardu Doveika. Pirmojoje knygos dalyje didžioji dauguma pasakojimų pateikiami cituojant KGB bylų liudininkų parodymus, antrojoje – ir kelionės po Lietuvą metu sutiktų asmenų liudijimus. Knygos šaltinių sąrašas – 29 straipsniai ir knygos.

R. Vanagaitės leidinys sukėlė daug diskusijų viešojoje erdvėje ir tapo bestseleriu – per pirmus metus knyga išleista 16 000 tiražu⁶⁷⁹ – tai rodo egzistavusį populiarios prieigos prie probleminių Holokausto aspektų poreikį, ypač turint omenyje, kad akademinėje literatūroje šie klausimai jau buvo gana gausiai nagrinėti⁶⁸⁰. V. Davoliūtė pabrėžia R. Vanagaitės knygos sukeltą kontroversiją ir įvardija priežastis, dėl kurių žurnalistės knyga tapo populiari – „asmeninių ir emocionalių santykių su giliai traumine tema“⁶⁸¹, tai, kad didelė visuomenės dalis yra „pasirengusi susidurti su sunkiausiais istorijos skyriais ir pabandyti išspręsti giliai įsišaknijusius konfliktus“⁶⁸², ir „paprastam

⁶⁷⁸ Rūta Vanagaitė, *Mūsiškiai*, p. 165.

⁶⁷⁹ Indrė Jurčenkaitė, „26,7 tūkst. egzempliorių knygų atgavusi R. Vanagaitė: tapau sandėlininke“, 2018 m. vasario 1 d., https://www.15min.lt/kultura/naujiena/literatura/26-7-tukst-egzemplioriu-knygu-atgavusi-r-vanagaite-tapau-sandelininke-286-919516?utm_medium=copied [žiūrėta 2024-07-31].

⁶⁸⁰ Žr. skyrių „Tyrimui reikšmingos literatūros apžvalga ir tyrimo naujumas“.

⁶⁸¹ Violeta Davoliūtė, „Between the Public and the Personal“.

⁶⁸² *Ibid.*

skaitytojui „prieinamą formatą“⁶⁸³. Be šių priežasčių, populiarumą taip pat galima susieti su sensinginga knygos retorika bei gėdinančiu ir kaltinančiu tonu. R. Vanagaitės atminties aktyvizmas tęsėsi ir po knygos pasirodymo – 2017 m. ji paprieštaravo oficialiam 2018 metų paskelbimui Alfredo Ramanausko-Vanago metais, tai argumentuodama jo didvyriškumo stoka ir bendradarbiavimu su KGB⁶⁸⁴. Jos pasisakymai sukėlė didžiulę pasipiktinimo bangą ir, nors autorė dėl savo žodžių praėjus savaitei atsiprašė⁶⁸⁵, skuboti pareiškimai smarkiai pakenkė jos reputacijai ir karjerai. Jos knygas leidusi „Alma littera“ nutraukė su autore sutartį ir pašalino knygas iš prekybos. Ši situacija aprašoma 2020 m. išleistame knygos vertime į anglų kalbą (*Our People*⁶⁸⁶) – knygos įžangoje R. Vanagaitė ir E. Zuroffas⁶⁸⁷ teigia, kad didžiausia Lietuvos leidykla „Alma littera“, išleidusi lietuviškąją knygos versiją, nutraukė sutartį su R. Vanagaite priversta autorei už Holokausto atminimo kvestionavimą keršijančios Lietuvos valdžios⁶⁸⁸. Nepaaiškinama, kaip valstybės institucijos privertė leidyklą imtis tokių veiksmų, ir neminama tikroji sutarties anuliavimo priežastis – R. Vanagaitei nesugebėjus patvirtinti savo teiginių apie A. Ramanauską-Vanagą kilęs visuomenės pasipiktinimas, į kurį reagavo „Alma littera“, sutarties nutraukimą motyvuodama vertybių nesuderinamumu⁶⁸⁹. Šis kankinystės pasakojimo kūrimas iliustruoja R. Vanagaitės taktiką ne visada remtis faktais, bet pati situacija išryškina ir Lietuvos visuomenės imlumą tokio pobūdžio atminties konfliktams.

7.1. Istorinio pasakojimo ypatybės ir konflikto dalyviai

Mūsiškiuose galima įžvelgti agonistinio atminties režimo siekį – knygoje

⁶⁸³ Violeta Davoliūtė, „Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania“, p. 76.

⁶⁸⁴ Vytenis Radžiūnas, „R. Vanagaitė prieš istorikus: kuri pusė nemato partizano Vanago veiksmų visumos?“, 2017 m. spalio 25 d., <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/191164/r-vanagaite-pries-istorikus-kuri-puse-nemato-partizano-vanago-veiksmu-visumos> [žiūrėta 2024-07-31].

⁶⁸⁵ „Rūta Vanagaitė pripažįsta skelbusi melą dėl A. Ramanausko-Vanago“, 2017 m. lapkričio 3 d., <https://www.lrytas.lt/lietuvosdiena/aktualijos/2017/11/03/news/ruta-vanagaite-pripazista-skelbusi-mela-del-a-ramanausko---vanago-3388045> [žiūrėta 2024-07-31].

⁶⁸⁶ Rūta Vanagaitė ir Efraim Zuroff, *Our people*.

⁶⁸⁷ Kitaip nei lietuviškame leidime, angliškoje versijoje E. Zuroffas nurodomas kaip knygos bendraautoris.

⁶⁸⁸ Rūta Vanagaitė ir Efraim Zuroff, *op. cit.*, p. x.

⁶⁸⁹ Dalia Plikūnė, „Alma littera“ pralaužė tylos sieną: sprendimo nesigaili ir eis dar toliau“, 2017 m. lapkričio 10 d., <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/alma-littera-pralauze-tylos-siena-sprendimo-nesigaili-ir-eis-dar-toliau-76310661> [žiūrėta 2024-07-31].

bandoma istorinius įvykius pavaizduoti iš įvairių tų įvykių dalyvių perspektyvų ir mesti iššūkį nacionaliniam lietuviškam istoriniam pasakojimui. Bent paviršutiniškai siekiama ir susitaikymo – tai iliustruoja priešantraštiniuose knygos puslapiuose pateikiamame epigrafe esančios 1943 m. Kauno IX forte nužudyto Lietuvai olimpinės žaidynės trečiajame dešimtmetyje atstovavusio dviratininko Isako Akolniko ir Ypatingojo būrio vado Balio Norvaišos nuotraukos, sufleruojančios, kad „mūsiškiais“ reikėtų laikyti abu asmenis – tiek Holokausto aukas, tiek masinių žudynių vykdytojus. Knygoje pateikiama Holokausto dalyvių ar kitaip su Holokaustu susijusių asmenų klasifikacija paremta trinarium R. Hilbergo modeliu, tačiau daugiausia apima tai, ką R. Hilbergas įvardijo kaip „nevakiečių vyriausybės“, „nevakiečių savanoriai“, „tautos Adolfo Hitlerio Europoje“, „pagalbininkai, savanaudžiai ir žiūrovai“ ir „Bažnyčia“⁶⁹⁰. Pateikiami ir keli aukų liudijimai bei trumpa judaizmo tradicijų apžvalga, tačiau iš esmės aukoms atstovauja E. Zuroffas, o jas reprezentuoja tylą, figūratyviai išreiškiama masinių žudynių vietų lankymu.

Pirmojoje knygos dalyje mūsiškiais įvardijami „vaikai, kurie matė“, „politikai“, „žydšaudžiai“ ir „gelbėtojai“ – jiems paskiriami knygos skyriai, nors griežto skirstymo nėra, pvz., skyriuje „Žydšaudžiai“ atsiduria tiek stebėtojų, tiek nužudytųjų portretai, o skyriuje „Politikai“ pasakojama apie 1941 m. birželio sukilimo dalyvius-savanorius. Antrojoje dalyje taip pat pateikiama šalia masinių žudynių vietų gyvenusių ir žudynes mačiusių ar apie jas girdėjusių žmonių liudijimai. Holokaustas kaip istorinis įvykis pradedamas analizuoti pateikiant Holokausto liudininkais buvusių lietuvių vaikų⁶⁹¹, žymių Lietuvos visuomenės veikėjų (Laimono Noreikos, Juliaus Šmulksčio, Antano Kmieliausko, Marcelijaus Martinaičio) liudijimus – toks pasirinkimas turi kelis reikšminius aspektus ir leidžia išryškinti tam tikrus pasakojimo konstravimo principus. Visų pirma, liudininkais pasirenkami išskirtiniai lietuviai – taigi, suponuojant etninę-nacionalinę pasidalijimą, steigiamą knygoje ir kultūros lauke užimamą poziciją, jų liudijimai turėtų labiau įtikinti kitus lietuvius. Patikimumą stiprina ir tai, kad pasirinktieji asmenys tuo metu buvo vaikai – todėl, net ir kaip stebėtojai, negali būti kaltinami neveiknumu. Tačiau visiškai nereflektuojamas faktas, kad pasirinktų asmenų liudijimai pateikti 1998–2004 m., praėjus daugiau nei 50 metų po liudytų įvykių.

Žydų ir lietuvių santykių istorija pradedama pasakoti nuo 1940 m. sovietinės okupacijos. Pristatomas LAF'o susikūrimas ir istorija, antisemitinės kūrėjų ir dalyvių nuostatos. R. Vanagaitė nepateikia faktiškai

⁶⁹⁰ Raul Hilberg, *Nusikaltėliai. Aukos. Stebėtojai*.

⁶⁹¹ *Ibid.*, p. 36–44.

klaidingos informacijos, tačiau pateikia ją izoliuotai ir chronologine, ir politine prasme. Galima pastebėti kryptingumą vertinant istorijos įvykius: teiginys, kad žydai „pasitiko rusus su gėlėmis“⁶⁹² traktuojamas kaip mitas ir paneigiamas, o panašus teiginys apie Hitlerio armiją pasitikusius lietuvius („armiją“ <...> sutiko su džiaugsmu ir šūksniais“⁶⁹³) pristatomas kaip faktas, nors jokiais šaltiniais nepagrindžiamas. R. Vanagaitė savo tyrimą pradeda pateikdama ištraukas apie Holokaustą iš vieno lietuviško vadovėlio: „Antrojo pasaulinio karo metais žydų persekiojimų ir naikinimų organizavo bei vykdė nacistinė Vokietija, kuri buvo okupavusi Lietuvą. Akivaizdu ir tai, kad **be kolaboravusios su nacistais lietuvių valdžios paramos** nebūtų pavykę išžudyti tiek daug mūsų žydų. **Keli tūkstančiai žudynių dalyvių pažymėjo Lietuvą nenuplaunama kruvina dėme**“⁶⁹⁴ [paryškinta R. Vanagaitės]. Tačiau nors pirmojoje knygos dalyje pateikiami nacistinės okupacijos metu nutikę įvykiai, apie pačią okupaciją ar galios santykį tarp nacistinės Vokietijos ir Lietuvos valstybės atstovų R. Vanagaitė užsimena tik epizodiškai: paminima vokiečių karinė vadovybė, su kuria bendradarbiavo K. Škirpa⁶⁹⁵, „pagal vokiečių instrukciją“⁶⁹⁶ Birželio sukilimo dalyvių ant rankos dėvimas baltas raištis, taip pat tai, kad po pirmųjų okupacijos dienų „vokiečių įsakymu Lietuvos sukilėliai nuginkluojami“⁶⁹⁷ ir kad Reichas ignoruoja Lietuvos laikinosios vyriausybės siekius⁶⁹⁸. Šis galios santykis aiškiai išreiškiamas tik interviu su S. Sužiedėliu – duodamas jo teiginys, kad nuo 1941 m. liepos pabaigos Lietuvą jau valdė vokiečiai⁶⁹⁹ ir kad žydų išgyvenimo tikimybė kiekvienoje šalyje priklausė nuo okupacinės nacių valdžios pobūdžio⁷⁰⁰.

Vis dėlto istoriko požiūris knygoje atsispindi menkai – R. Vanagaitė pradeda savo tyrimą klausimu „kas yra Holokausto kaltininkai“, bet iškart apsiriboja tik lietuviais kaltininkais: „Kalti dėl 96 procentų Lietuvos žydų žūties (be nacių). Trys variantai: Padugnės. Lietuvos valdžia. Tūkstančiai lietuvių.“⁷⁰¹ Būtų galima daryti prielaidą, kad į lietuvius kaip Holokausto kaltininkus dėmesys sutelkiamas, nes šis klausimas nepakankamai reflektuojamas ir lietuviai bando kratytis atsakomybės dėl Holokausto

⁶⁹² *Ibid.*, p. 45.

⁶⁹³ *Ibid.*, p. 56.

⁶⁹⁴ Rūta Vanagaitė cituoja: Ignas Kapleris ir Antanas Meištas, *Laikas 10. Istorijos vadovėlis 10 kl.*, I d., Vilnius: Briedis, 2007, p. 121.

⁶⁹⁵ Rūta Vanagaitė, *op. cit.*, p. 48–49.

⁶⁹⁶ *Ibid.*, p. 54.

⁶⁹⁷ *Ibid.*, p. 61.

⁶⁹⁸ *Ibid.*, p. 65.

⁶⁹⁹ *Ibid.*, p. 149.

⁷⁰⁰ *Ibid.*, p. 151.

⁷⁰¹ *Ibid.*, p. 34.

nusikaltimų. Tačiau prieš pašalinant nacius iš kaltųjų ir susitelkiant vien į lietuvių pateikiamos ištraukos iš istorijos vadovėlio, jose kaip tik aptariamas šis klausimas ir Holokausto vykdytojais įvardijami su naciais kolaboravę lietuviai. R. Vanagaitė užkliūva teiginys „Lietuvos žydų“⁷⁰² ir jiems talkinusių kai kurių lietuvių padugnių aukomis tapo per 130 tūkst. žmonių⁷⁰³ – išėivijoje paplitęs „padugnių“ naratyvas (kad Holokauste dalyvavo tik padugnės, bet ne dori lietuviai)⁷⁰⁴ išties yra vienas iš gynybinės pozicijos kolektyvinės kaltės atžvilgiu pavyzdys. Tačiau vadovėlyje ši gynyba nepasitelkiama – įvardijant Holokausto dalyvius kaip padugnes šis epitetą funkcionuoja kaip moralinis vertinimas, tačiau taip pat pripažįstama ir kad Holokauste dalyvavo tūkstančiai lietuvių, ir kad jų veiksmai „pažymėjo Lietuvą nenuplaunama kruvina dėme“⁷⁰⁵. Taigi kuriant knygos intrigą E. Zuroffo teiginys, kad „Lietuvos Vyriausybė visus 25 metus tvirtina, kad tai buvo tik saujelė padugnių...“⁷⁰⁶ bent iš dalies įrodinėjamas kryptingai, pasakojime Holokaustą pateikiant be platesnio politinio, socialinio ir istorinio konteksto.

7.2. Nusikaltimų ir kaltės (ne)diferencijavimas

Cituojant Lietuvos ypatingojo archyvo bylų medžiagą plačiausiai knygoje pasakojama apie Ypatingajame būryje tarnavusius lietuvių vyrus – taigi tiesiogiai žudynėse dalyvavusius asmenis. Cituojamos ilgos ištraukos iš nusikaltėlių bylų liudijimų – priešingai nei R. Gabis, R. Vanagaitė bylose pateikiamų liudijimų nekvestionuoja ir priima kaip patikimus. Kaip asmenys nusikaltėliai vaizduojami ne visiškai vienareikšmiškai ir supaprastintai, R. Vanagaitė išvelgia jų žmogiškumą ir bando identifikuoti jų veikimo motyvus, priešingai nei E. Zuroffas, teigiantis, kad Holokausto nusikaltėlių motyvų supratimas ir žmogiškumo juose išvelgimas apsunkina teisingumo vykdymo darbus⁷⁰⁷. Tačiau nepaisant agonistiško nusikaltėlių vaizdavimo ir anksčiau minėtų bandymų įvesti įvairias perspektyvas, pasakojime vis tiek vyrauja antagonistinis atminties modelis. Visų pirma, pasakojant apie

⁷⁰² R. Vanagaitė pateikia netikslią citatą – vadovėlyje sakinytis prasideda „Vokiečių nacistų“, o ne „Lietuvos žydų“.

R. Vanagaitė cituoja: Ignas Kapleris ir Antanas Meištas, *Laikas 10. Istorijos vadovėlis 10 kl.*, p. 118.

⁷⁰⁴ Saulius Sužiedėlis, „Holokaustas – centrinis moderniosios Lietuvos istorijos įvykis“, *bernardinai.lt*, 2010 m. gruodžio 18 d., <https://www.bernardinai.lt/2010-12-18-saulius-suziedelis-holokaustas-turi-buti-centrinu-moderniosios-lietuovos-istorijos-ivykiu/> [žiūrėta 2024-07-31].

⁷⁰⁵ Ignas Kapleris ir Antanas Meištas, *Laikas 10. Istorijos vadovėlis 10 kl.*, I d., p. 118.

⁷⁰⁶ Rūta Vanagaitė, *op. cit.*, p. 232.

⁷⁰⁷ Rūta Vanagaitė, *op. cit.*, p. 219–220.

Lietuvoje vykusį Holokaustą beveik nedaromos sąsajos su globalesnėmis jo priežastimis, nacionalsocializmu, Vokietijoje vykusiais procesais ar kitose Europos šalyse vykdytu Holokaustu. Tai leidžia daryti griežtą skirtį tarp aukų ir nusikaltėlių, o pasirenkama vienplanė aukos ar nusikaltėlio pozicija (gali būti arba nusikaltėlis, arba auka), lietuvių buvimą aukomis paverčia neįmanomu, nes lietuviai išties dalyvavo Holokauste: „Tai kas aš, Rūta R. Vanagaitė, esu – geroji gerųjų Lietuvos didvyrių palikuonė ar niekingų žydšaudžių tautos atstovė, kurios giminėje – nusikaltimo žmonijai dėmė?“⁷⁰⁸ Nors tas pats asmuo negali būti ir to paties nusikaltimo auka, ir nusikaltėlis, skirtingų nusikaltimų kontekste tai įmanoma⁷⁰⁹.

Tačiau R. Vanagaitė atima iš lietuvių galimybę vadintis aukomis, nes dalis jų Holokausto metu buvo kalti kriminaline, o kita – politine ar bent moraline prasme. Agonistinė perspektyva leistų suderinti tai, kad dalis lietuvių buvo sovietinio režimo nusikaltimų aukos, o dalis – Holokauste dalyvavę nusikaltėliai. Tai, kad suabsoliutinama vienos grupės paskelbimas aukomis, o kitos – nusikaltėliais, yra akivaizdi antagonistinė taktika, nors jos pasitelkimas dekonstruojant lietuvių kaip amžinųjų kankinių mitą nėra visiškai nepagrįstas. Kitas antagonistinio atminties modelio raiškos būdas – kolektyvinės atminties formavimosi procesai pristatomi kaip statiškas, o ne dinamiškas, nuolatos per dialogą (o kartu ir konfliktus) besikeičiantis konstruktas. R. Vanagaitė teigia, kad nuo 1978 m., kai T. Venclova parašė savo esė „Žydai ir lietuviai“, niekas Holokausto atminties kultūroje nepakito⁷¹⁰. Pateikiant Holokausto atmintį kaip nekintančią, neapmąstant jos įvairiais istoriniais laikotarpiais, pavyksta viską supaprastinti iki dichotomijos, užuot atskleidžiant daugumos užduodamų klausimų sudėtingumą.

Knygoje taip pat bandoma išplėsti Holokausto nusikaltimų spektrą, į jį įtraukiant ne tik tiesioginį žydų žudymą, bet ir Holokausto organizavimo nusikaltimus. Tačiau pasakojime susitelkiant išskirtinai į Holokausto nusikaltimus vykdžiusius lietuvius susidaro įspūdis, kad genocido vyksmą lemia tauta ar individas, pašalinant sisteminį jo dėmenį ir tai, kad Holokaustas vyko ne tik Lietuvoje. Kadangi Holokausto mastas milžiniškas, nutylint kitas jo organizacijos detales lietuvių tautybės nusikaltėliai padaromi atsakingi už jį visą. Vienas iš R. Vanagaitės pabrėžiamų nusikaltimų yra žydų turto išgrobstymas. Ji teigia, kad nužudyta apie 200 000 Lietuvos žydų, taigi 50 000 šeimų, o jų turtas bei verslai ir kultūros įstaigos su visu inventoriumi atiteko

⁷⁰⁸ *Ibid.*, p. 14.

⁷⁰⁹ Kolektyvinės kaltės galimybė ir jos sąsajos su atsakomybe aptariama skyriuje „Kaltės tipai ir laipsniai“.

⁷¹⁰ Rūta Vanagaitė, *op. cit.*, p. 11.

lietuviams⁷¹¹. Pasvarstymai apie tai, kas galėjo praturtėti iš nužudytųjų žydų turto („gal ir mūsų valstybė, mūsų Lietuvos įstaigos ir netgi paprasti lietuviai, pavyzdžiui, mano ir jūsų seneliai“⁷¹²) baigiasi retoriniu sakiniu „Kas žino...“⁷¹³ Apie tai, kad tai galėtų žinoti istorikai, atrodo, tikslingai neužsimenama, taip sudarant įspūdį, kad iškelta hipotezė negali būti patikrinta, ir, svarbiausia, neatsakant į klausimą, o ką iš tikrųjų būtų reikėję daryti su nužudytų žmonių turto. Nežinojimas taip pat primeta kolektyvinę kaltę skaitytojui – tačiau tolesniuose puslapiuose cituojamas Lietuvos žydų turto klausimus nagrinėjęs V. Brandišauskas (juos taip pat yra nagrinėjęs ir A. Eidintas⁷¹⁴, ir R. Geleževičius⁷¹⁵). R. Vanagaitė taip pat teigia, kad, perėmus žydų turtą, „[g]yvenimas pagerėjo“⁷¹⁶ Turint omenyje pokario nepriteklių, reikėtų kritiškai pažvelgti į šį teiginį ir klausti, su kuriuo laikotarpiu lyginant gyvenimas pagerėjo. Pateikiama ištrauka iš Sauliaus Beržinio interviu su Regina Prudnikova⁷¹⁷, jo pabaigoje ji kaltinama pasipelniusi iš žydų, nes nusipirkusi vieną auksinį dantį, tačiau ji to pasipelnymu nelaiko, nes už dantį sumokėjo. Šitokią kaltinimą galima suvokti per įtrauktojo subjekto prizmę, kuri verčia kelti klausimą: ar vienoda kaltė daiktus iš žydų nusavinusių ar pasisavinusių ir juos vėliau nusipirkusių ar kitaip netiesiogiai iš žydų perėmusių? R. Vanagaitė tokios skirties nedaro, turto klausimą naudodama kaip moralinę paskatą vėlesnėms kartoms domėtis Holokaustu ir siekti atkurti teisingumą.

7.3. Kolektyvinės atminties sklaidos struktūra ir atminties veikėjų klasifikacija

Steigdama savo kaip atminties aktyvistės poziciją R. Vanagaitė kontrastuoja dvi savybes: savo kaip veikėjos išskirtinumą (E. Zuroffą ir D. Katzą į konferenciją kviečia tik ji⁷¹⁸, o įvairūs Holokausto specialistai⁷¹⁹ jį laiko priešu, Izraelio ambasadorius Lietuvoje „jį praktiškai „pasiuntė“⁷²⁰), kartu –

⁷¹¹ *Ibid.*, p. 138.

⁷¹² *Ibid.*, p. 138.

⁷¹³ *Ibid.*

⁷¹⁴ Alfonsas Eidintas, „Lietuvos žydų turto restitucija: istorijos naratyvų problema (1990–2011 metais)“, *Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2012, p. 258–349.

⁷¹⁵ Rimgaudas Geleževičius, *op. cit.*

⁷¹⁶ Rūta Vanagaitė, *op. cit.*, p. 140.

⁷¹⁷ *Ibid.*, p. 141–142.

⁷¹⁸ *Ibid.*, p. 30.

⁷¹⁹ *Ibid.*, p. 28.

⁷²⁰ *Ibid.*, p. 32.

paprastumą ir savumą („Esu tipinė paprasta lietuvė“⁷²¹; „esu paprasta lietuvė“⁷²²; „Žinote, kuo ypatinga bus šita knyga? Jūs rašote apie žmones tarsi akių lygyje, tarsi žiūrėdama tiems žmonėms į akis. Žvelgiate į tuos įvykius ne kaip istorikė, o kiekvieno žmogaus akimis. Norite, kad skaitytojas galėtų susitapatinti su aprašomu žmogumi“⁷²³). „Tipinį paprastą lietuvį“ apibrėžia tai, kiek jis žino apie Holokaustą – „ne kažin kiek“⁷²⁴. Pateikiama ir papildoma „pagerinto lietuvio“⁷²⁵ kategorija, pasiekiamą per giminystės ryšius – politinio kalinio, nuteisto už antisovietinę veiklą, anūkė. Taip pat išskiriami ir „blogesnieji“⁷²⁶ lietuviai – tie, kurių seneliai grobė žydų turtą po jų žudynių. Reflektuodama savo pačios padėtį Holokausto ir sovietų režimo nusikaltimų atžvilgiu R. Vanagaitė išskiria dvi priklausymo grupėms galimybes: „geroji gerųjų Lietuvos didvyrių palikuonė“ arba „niekingų žydšaudžių tautos atstovė“⁷²⁷. Priklausymas grupei suabsoliutinamas, ypač vartojant žodžių junginį „budelių tauta“ ir Holokausto nusikaltimus priskiriant ne tik juridiskai-asmeniškai, bet ir kolektyviai, ne tik sinchroniškai, bet ir diachroniškai – „mes juos šaudėme“⁷²⁸; „mes esame labai blogi“⁷²⁹; „lietuviai norėjo padėti naciams vykdyti jų prisiimtą „šventąją“ misiją: nušluoti žydus nuo Žemės paviršiaus“⁷³⁰. Taigi pradinis atminties konfliktas steigiamas per tapatybinį žmonių kategorizavimą ir prielaidą, kad lietuviai save laiko „gerais“, tačiau to daryti neturėtų, nes statistiškai tikėtina, kad jų seneliai turi išžudytų žydų turto⁷³¹.

Pirmuosiuose puslapiuose R. Vanagaitė pamini du politinius veiksmus, nulėmusius menkas žinias apie Holokaustą: tarybų valdžios melą ir laisvos Lietuvos tylėjimą⁷³². Abu šie veiksniai įvardijami kaip priešingi žmogiškumui⁷³³. E. Zuroffas taip pat nurodo dvi Lietuvos nenoro kalbėti apie Holokaustą priežastis: vietinių žmonių įsitraukimą į žudynes ir tai, kaip Holokaustą po karo traktavo sovietinis režimas⁷³⁴. Be to, jis tiksliai

⁷²¹ *Ibid.*, p. 9.

⁷²² *Ibid.*, p. 13.

⁷²³ *Ibid.*, p. 219.

⁷²⁴ *Ibid.*

⁷²⁵ *Ibid.*, p. 13.

⁷²⁶ *Ibid.*, p. 15.

⁷²⁷ *Ibid.*, p. 14.

⁷²⁸ *Ibid.*, p. 228.

⁷²⁹ *Ibid.*, p. 261.

⁷³⁰ *Ibid.*

⁷³¹ *Ibid.*, p. 15.

⁷³² *Ibid.*, 9.

⁷³³ *Ibid.*, p. 10.

⁷³⁴ *Ibid.*, p. 31.

suformuluoja Holokausto atminimo problemas, iškilusias po Lietuvos nepriklausomybės: aukų atminimas, žudikų persekiojimas, istorijos dokumentavimas, edukacija ir turto restitucija⁷³⁵. Jis pamini ir konkretų politiką Gediminą Vagnorių, kurį kritikuoja už tai, kad jis menkina lietuvių nusikaltimus⁷³⁶. Vertinant G. Vagnoriaus prie Panerių memorialo 1991 m. ištartą pasisakymą apie lietuvius, dalyvavusius žydų žudynėse, išryškėja bent keli atminties konflikto aspektai: visų pirma, G. Vagnoriaus kalba nepateikiama, duodama tik jos interpretacija – subjektyviai pateikti situaciją itin būdinga atminties konfliktų steigčiai. Lietuvos atminties politiką ir kultūrą vertinantys E. Zuroffo teiginiai (pvz.: „Negalėjau įsivaizduoti, kad praėjus ketvirčiui amžiaus Lietuva bus dar labiau nutolusi nuo tiesos ir tarsi Dievo žodį skleis po pasaulį iškreiptus faktus apie Holokaustą ir dvigubo genocido teoriją“⁷³⁷) sunkiai patikrinami ir niekaip nepagrindžiami: nepateikiama jokia seka 1991 m. pasakytai ir sukritikuotai G. Vagnoriaus kalbai – taigi atminties konflikto egzistavimas ir intensyvumas priklauso tik nuo to, ar tikima R. Vanagaitės ir E. Zuroffo situacijos vertinimu. Vėliau E. Zuroffas užsimena apie tai, kad po nepriklausomybės Lietuvos valstybė nenuteisė nė vieno nusikaltėlio, nors turėjo galimybę tai padaryti⁷³⁸ – tai vienas iš konkrečiai įvardijamų kritikos argumentų. Ir nors E. Zuroffas teigia, kad siekia susitaikymo, santykis, kurį bandoma įsteigti, yra ne grįstas abipusiu dialogu, o absoliučiu paklusnumu E. Zuroffo pasakojimui („Tik tuomet, kai jūs, lietuviai, suprasite, kad mano tauta, išžudytieji žydai, nors kitokio tikėjimo, tradicijų, gyvenimo būdo, buvo taip pat ir jūsiškiai, – tik tuomet jūsų šalyje prasidės tikrasis išgijimo procesas“⁷³⁹).

Atminties konfliktas konstruojamas aplink „dviejų genocidų“ teoriją – pateikiami ją paremiantys mitai (žydų dalyvavimas sovietinėje valdžioje, teigiama žydų reakcija į sovietinę okupaciją, žydai – komunistai, žydai nuo sovietinės okupacijos nenukentėjo, žydai nebuvo tremiami į Sibirą – tai jie trėmė, dauguma saugumiečių buvo žydai, Rainių žudynės vykdė žydai⁷⁴⁰) ir mitus paneigiantys teiginiai (kai kurie paremti istorikų citatomis). Mitų sklaida nedetalizuojama – teigiama, kad to meto lietuviai tai „matė, girdėjo, apie tai skaitė“⁷⁴¹. Nepriklausomos Lietuvos valdžia pristatoma labai apibendrintai, tarsi nekintantis subjektas, piktybiškai siekiantis nusišluoti tikrąją

⁷³⁵ *Ibid.*, p. 164.

⁷³⁶ *Ibid.*

⁷³⁷ Rūta Vanagaitė, *op. cit.*, p. 165.

⁷³⁸ *Ibid.*, p. 172.

⁷³⁹ *Ibid.*, p. 166.

⁷⁴⁰ *Ibid.*, p. 45–47.

⁷⁴¹ *Ibid.*, p. 45.

Holokausto istoriją. Nedetalizuojami neigiami atminties kultūros aspektai yra viena iš atminties konflikto struktūravimo strategijų – neigiami aspektai pateikiami be šaltinių, o nepriimtinas mintis skleidžiančių asmenų tapatybė neatskleidžiama (pvz., minimi žydų nekenčiantys „kultūringi pažįstami“⁷⁴², E. Zuroffui ir D. Katzui priešiški „įvairiausi Holokausto specialistai“⁷⁴³). Tai nereiškia, kad visais Holokausto nusikaltimų klausimais sutariama, tačiau nepagrindžiant pirminės pozicijos (etnocentrinų mitų), su kuria konfliktuojama, konflikto egzistencija remiasi vien poziciją išsakančiojo patikimumu.

7.4. R. Vanagaitės ir E. Zuroffo santykis

R. Vanagaitė įvardija E. Zuroffą kaip priešą, save ji pristato kaip lietuvių tautos atstovę, o jį – kaip žydų. E. Zuroffui ir R. Vanagaitei prisiimant nacionalines tapatybes ir jas sutapatinant su aukos ir nusikaltėlio tapatybėmis, tarp jų atsiranda hierarchinis santykis. Sudaromas įspūdis, kad jiems kalbantis vyksta dialogas, tačiau E. Zuroffo poziciją sustiprina ir tai, kad jis Holokausto atminimo srityje dirba daugiau nei trisdešimt metų, o R. Vanagaitė, kaip pati pripažįsta, šia tema beveik nenusimano. Kalbėdama su E. Zuroffu apie nusikaltėlius ir jų motyvus, R. Vanagaitė prisiima naivaus neišmanėlio vaidmenį ir remiasi keliais pagrindiniais argumentais: nusikaltėliai tokie tapo iš inercijos, jai jų gaila, jie buvo neišsilavinę ir suklaidinti, Bažnyčia pakankamai nepadarė, kad juos sulaikytų. R. Vanagaitė priskiria sau tautos atstovės vaidmenį („aš galvoju kaip lietuvė“⁷⁴⁴) ir bando E. Zuroffą įtikinti, kad „būta įvairių žmonių, įvairių likimų, ne vien tik žudikai, abejingieji ir gelbėtojai“⁷⁴⁵. Taip pat – kad jo pasirinkta kaltinimo taktika neveikia⁷⁴⁶.

E. Zuroffas teigia, kad jam Lietuvos Holokausto atminimas yra ne toks svarbus kaip lietuviams, nes tai ne jo šalis⁷⁴⁷. Apskritai E. Zuroffas grindžia savo veiksmus siekiu išgauti Lietuvos „kaltės pripažinimą“⁷⁴⁸. Taip painiojami kaltės lygmenys – 2015 m. jau nebegali būti kalbama apie tiesioginę, pirmo laipsnio kaltę, nes tiesiogiai už Holokaustą atsakingų asmenų nebėra gyvų, o asmeninė kriminalinė kaltė baigiasi su asmens mirtimi. Nepatikslinama, kodėl A. Brazausko 1995 m. Izraelio Knesete pasakyta kalba

⁷⁴² *Ibid.*, p. 10.

⁷⁴³ *Ibid.*, p. 28.

⁷⁴⁴ *Ibid.*, p. 171.

⁷⁴⁵ *Ibid.*

⁷⁴⁶ *Ibid.*, p. 172.

⁷⁴⁷ *Ibid.*

⁷⁴⁸ *Ibid.*, p. 173.

(„A. Brazauskas prašė atleidimo „už tuos lietuvius, kurie negailestingai žudė žydus, juos šaudė, trėmė, plėšė“⁷⁴⁹) nėra pakankamas kaltės pripažinimas. Lygindamas lietuvių ir prancūzų nusikaltimus, E. Zuroffas pirmuosius įvardija kaip dvigubai didesnius, nes prancūzai savo bendrapiliečių nežudė, tik išsiuntė į koncentracijos stovyklas⁷⁵⁰. E. Zuroffas teigia, kad lietuviai jo nekenčia, nes jis yra teisus juos kaltindamas⁷⁵¹, tačiau jis pats išlieka vienintelis arbitras, kuris vertina tai, kas yra teisinga ir kas ne.

7.5. *Kaip tai įvyko?*

Vis dėlto R. Vanagaitės atminties aktyvizmas Holokausto tema, net reputacijai patyrus žalą ir netekus bendradarbiauti su lietuviškomis leidyklomis, nesibaigė. Savarankiškai išleistoje knygoje *Kaip tai įvyko? CHRISTOPH DIECKMANN atsako Rūtai Vanagaitei* autorė pateikia savo interviu su vokiečių istoriku Ch. Dieckmannu, išsamios istorinės studijos apie nacių okupaciją Lietuvoje *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*⁷⁵² autoriumi. Sutikdama su apie *Mūsiškius* išsakyta kritika ir pripažindama, kad yra šios temos diletantė, ji žada klausti „paprastai, gal net naiviai“⁷⁵³, o istorikas bando į tuos klausimus atsakyti.

Knyga suskirstyta į 43 skyrius, kiekviename jų dėmesio skiriama vienam konkrečiam Holokausto aspektui: chronologiškai (aptariamas blitekrygas, pirmosios nacių okupacijos savaitės, getoizacija, SSRS invazija), geografiškai (masinių žudynių vietos, getai įvairiuose miestuose) ir tematiškai (antisemitizmas, žydų-komunistų mitas, Holokausto vykdytojai, pasipriešinimas, padariniai). Daugelyje Ch. Dieckmanno atsakymų kartojasi teiginys „nežinoma“ – taip Holokaustas įtvirtinamas kaip komplikauta tema, į kurią atsakymai kartais būna skurdūs arba nepatenkinami, ir tai sudaro itin ryškų kontrastą su pirmąja R. Vanagaitės knyga, kurioje teiginiai labai užtikrinti ir savo nuomone retai abejojama. Iš dalies tai lemia faktas, kad *Mūsiškiai* buvo rašyta kritikuojant Lietuvos visuomenėje vyraujančią tylą ir bandymą bendrais bruožais pristatyti, kas įvyko per Holokaustą, o *Kaip tai įvyko?* – gilinantis į Holokausto priežastis ir konkrečius istorinius faktus. Praradus visuomenės pasitikėjimą, atrodo, kad vienintelis būdas žurnalistui jį bent iš dalies susigrąžinti yra būtent susitelkti į istorinius faktus, o ne

⁷⁴⁹ Ramunė Sakalauskaitė, „Raudų sienoje – prašymas taikos tarp pasaulio tautų“, *Lietuvos rytas*, 1995 m. kovo 2 d., Nr. 50, p. 2.

⁷⁵⁰ Rūta Vanagaitė, *op. cit.*, p. 174.

⁷⁵¹ *Ibid.*

⁷⁵² Christoph Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*.

⁷⁵³ Christoph Dieckmann ir Rūta Vanagaitė, *op. cit.*, p. 11.

emocingus ir iškraipytus pareiškimus. Tačiau R. Vanagaitės naivumo ir Ch. Dieckmanno preciziškumo mišinys siūlo tai, ką būtų galima įvardyti kaip agonistinio atminties būdo reprezentaciją: daugiaperspektyvus, nesibaigiantis dialogas, faktais pagrįstos išvados ir nuodugnus visuomeninių bei istorinių veiksmų, lėmusių Holokausto tragediją, nagrinėjimas. Ch. Dieckmannas taip pat iš dalies griaua R. Vanagaitės vaizdinį, kad žydus žudė jų kaimynai lietuviai, teigdamas: „Kai kas sako, kad Holokaustas Lietuvoje reiškė „kaimynas žudo kaimyną“ [ir] kad patys lietuviai persekiojo ir žudė žydus, su kuriais daugelį metų taikiai gyveno greta. Tai ne visai teisinga. Kartais pasitaikydavo spontaniškų pavienių kaimynų žudynių, tačiau dažniausiai masinės žudynės buvo organizuojamos iš viršaus.“⁷⁵⁴

7.6. Išvados

Iš pirmo žvilgsnio R. Vanagaitės knyga atrodo antiantagonistinė ir skatinanti susitaikymą – „mūsiškiais“ vadinamos ir aukos, ir nusikaltėliai, tačiau įsigilinus galima matyti, kad konfliktinės situacijos beveik visada pristatomos per suabsoliutintą susipriešinimo perspektyvą. Bandymas suprasti individualius ištraukimo į Holokaustą motyvus agonistiškas, bet, taikant dvinarės kategorijas (pvz., gerieji ir blogieji lietuviai) ir nesitelkiant į nusikaltimo kontekstą, jo analizė tampa plokščia. Vientelė knygos dalis, kurioje siūloma išsamesnė probleminių atminties klausimų refleksija, yra interviu su S. Sužiedėliu, tačiau dažnesniu atveju atminties konfliktai reprezentuojami pasitelkiant abstrakcijas ir vengiant konkrečių pavyzdžių, ignoruojant okupacinių mechanizmų veikimą ir atminties kūrimą(si) pateikiant kaip statiską situaciją.

Galima pastebėti, kad, kaip J. Šukys ir S. Foti leidiniuose, etnocentriškas lietuviškas antagonizmas, susijęs su polinkiu visus lietuvius traktuoti kaip aukas arba herojus, sukuria simetrišką šiam požiūriui prieštaraujančią antagonistinę nuostatą. Ir nors antagonistinis atminties režimas paprastai laikomas neproduktyviu ir ribojančiu, didžiulė reakcija į lietuviškąjį *Mūsiškių* leidimą ir vėliau įvykęs Holokausto aukų atminimo suaktyvėjimas rodo, kad tinkamomis aplinkybėmis antagonistinį atminties režimą naudojantys kūriniai iš tiesų gali turėti teigiamą poveikį visuomenei, ypač kai siekiama atkreipti didesnę dėmesį į tam tikrą temą.

Mūsiškiuose ir *Kaip tai įvyko?* galima pastebėti skirtingas dialoge dalyvaujančiųjų pozicijas. *Mūsiškiuose* R. Vanagaitė priima E. Zuroffo jai pateikiamą pasakojimą, o *Kaip tai įvyko?* bando užmegzti dialogą su idėjomis,

⁷⁵⁴ *Ibid.*, p. 193.

kurios meta iššūkį jos ankstesniems įsitikinimams, ir jai pavyksta kvestionuoti ankstesniuosius savo įsitikinimus, kuriuos istoriniai faktai parodo esant klaidingus. Ši knyga taip pat aiškiai parodo, kokią svarbą vaidmenį visuomenėje gali vaidinti istorikai, jei jiems suteikiama galimybė skatinti apmąstymus – jie geba net į sensacingiausius klausimus atsakyti tvirtais faktais ir demistifikuoti plačiai paplitusius klaidingus įsitikinimus. *Mūsiškių* ir *Kaip tai įvyko?* skirtumai taip pat verčia pastebėti, kaip smarkiai žmogaus pažiūros ir požiūris į atmintį priklauso ne tik nuo grupės, su kuria save tapatini, bet ir nuo grupės, su kuria bendrauji.

8. ARKADIJUS VINOKURAS *MES NEŽUDĖME*

2017 m. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras išleido visuomenės veikėjo, rašytojo ir žurnalisto A. Vinokuro istorijos populiarinimo knygą *Mes nežudėme*, kurios tikslu autorius įvardija norą parodyti, kad vaikai ir anūkai nėra atsakingi už tėvų padarytus Holokausto nusikaltimus. Teigiama, kad knyga buvo sumanyta kaip atsakas Holokausto vykdytojų aukoms, kaltinančioms palikuonius. Knygos pradžioje cituojamas neįvardytas izraelietis, kuris Holokausto nusikaltėlio dukrai Danguolei Žvynytei rašė: „Nekaltų žmonių sušaudymo dukra! Paaiškink savo vaikams, anūkams, koks buvo tavo tėvas, senelis <...> Tą dėmę vaikai, anūkai, proanūkiai neišpirks, vadinsis žydšaudžių tautos palikuonimis!“⁷⁵⁵ *Mes nežudėme* autorius stengiasi reflektuoti tiek aukų ir jų palikuonių, tiek nusikaltėlių palikuonių (kai kurie iš jų netiesiogiai perteikia nusikaltėlių perspektyvą, teigdami, kad pastarieji yra nekalti) perspektyvas, naudodamasis savo unikalia dviguba tapatybe („žydų kilmės lietuvis“⁷⁵⁶). Svarbi ir vis pasikartojanti A. Vinokuro pozicija, pabrėžianti susitaikymo ar bent supratimo siekį, atmetant teisiančią ir kaltinančią pozicijas („noriu kalbėtis, suprasti, o ne priekaištauti, teisti“⁷⁵⁷).

Knygoje pateikiamas autoriaus įvadas lietuvių ir anglų kalbomis, interviu su sovietmečiu nuteistų⁷⁵⁸ lietuvių giminaičiais ir jų bylų santraukos, o po kiekvieno nusikaltėlio – toje pačioje vietovėje žydus gelbėjusių žmonių nuotraukos su trumpa biografine informacija. Knygos viršelio dizainas – spalvos ir šriftas – primena R. Vanagaitės *Mūsiškius*, o knygų pasirodymą skiria vieni metai. Kaip ir R. Vanagaitė, A. Vinokuras remiasi Lietuvos ypatingojo archyvo bylų informacija, o antroji knygos dalis sudaryta iš dialogų. Knygoje susitelkiama į vertikaliąją, atsakomybės už ankstesnių kartų padarytus nusikaltimus, paradigmą ir individualų, asmeninį santykį tiek su genocidu, tiek su Holokausto nusikaltimais ir nusikaltėliais, tačiau konflikto atspirties taškas, priešingai nei anksčiau aptartose knygose, yra ne vėlesnių kartų kaltumo, o kaip tik nekaltumo prezumpcija. A. Vinokuras teigia: „[N]esiekiu nei teisti, nei saviplakos, nei istorinio teisingumo. Atvirkščiai, kalbuosi tikėdamasis išgirsti nusikaltėlių vaikų ir giminių kategorišką humanistinę poziciją.“⁷⁵⁹ Nepaisant išreiškiamos antikonfliktiškos (galima teigti – kosmopolitinės), visus išklausančios pozicijos, atminties

⁷⁵⁵ Arkadijus Vinokuras, *op. cit.*, p. 11.

⁷⁵⁶ *Ibid.*, p. 20.

⁷⁵⁷ *Ibid.*, p. 20.

⁷⁵⁸ Išskyrus interviu su Rita Gabis, kurios senelis karo metu pasitraukė į Vakarus.

⁷⁵⁹ Arkadijus Vinokuras, *op. cit.*, p. 150.

konfliktiškumas knygoje pasireiškia interviu su nusikaltėlių palikuoniais išreiškiamuose prieštaringuose genocido ir jame dalyvavusių nusikaltėlių vertinimuose – kolektyviškai smerkiant nekaltų žmonių žudymą kaip tragediją, tačiau individualiai ginant ir teisinant žudynėse dalyvavusius ar jas organizavusius šeimos narius ar giminačius.

Knygos pobūdis ir struktūra skiriasi nuo anksčiau aptartų veikalų – autorius neatlieka savo šeimos istorijos tyrimo, o susikoncentruoja į vieną konkretų kaltės perdavimo palikuoniams klausimą. Jį nagrinėjant gretinamos aukos ir nusikaltėlių palikuoniai – pasakodamas savo šeimos istoriją A. Vinokuras atskleidžia aukų šeimose egzistuojančią praeities perteikimo dinamiką (nenorą visko pasakoti siekiant apsaugoti jaunesnes kartas), o atlikdamas interviu su nusikaltėlių palikuoniais parodo, kodėl jų šeimose tarpgeneracinė komunikacija taip pat nevyksta. Tokiu būdu tarpgeneracinės kaltės keliama įtampa iš dalies pašalinama, nes dėmesys sutelkiamas ne į atskiras nusikaltimo veikėjų kategorijas (nusikaltėlį ar auką), o į patį nusikaltimą ir jo padarinius vėlesnėms kartoms. Tačiau dalis įtampos išlieka – ji pasireiškia realybėje išsakomais kaltinimais nusikaltėlių vaikams ir Lietuvos visuomenei.

8.1. Tarpininko pozicija

Priešingai nei kitose analizuotose knygose, ypač asmeniniuose poatminties pasakojimuose, A. Vinokuras užima ne savo istorijos pasakotojo poziciją, bet mediatoriaus, padedančio, skatinančio ar verčiančio kitus dalintis savo šeimos istorija. Tačiau toji pozicija nėra vienareikšmė ar nesuinteresuota. Nors autorius atlieka tuos pačius veiksmus kaip ir anksčiau analizuotų tekstų autoriai (pateikia savo interpretaciją Holokausto kaltės klausimais, vykdo interviu su įvairiais asmenimis), jis tai daro turėdamas kur kas siauresnį tikslą – pademonstruoti vėlesnių kartų nekaltumą dėl Holokausto nusikaltimų. Pirmuosiuose knygos puslapiuose jis, visai kaip S. Foti, išsigina istorijos rašymo, pristato save kaip publicistą ir rašytoją, nevengiantį „emocijų, metaforų, poteksčių“⁷⁶⁰, taigi prisiima labai konkretų pasakojimo kūrėjo vaidmenį. Istorinių įvykių interpretacijai A. Vinokuras pasirenka kosmopolitinę poziciją ir reflektuoja jos sudėtingumą: „[N]ebuvo lengva pasirinkti tarp pykčio ir nusivylimo dėl beveik visiško žydų tautos sunaikinimo Lietuvoje ir amžinų humanistinių vertybių.“⁷⁶¹ Tačiau šis pasirinkimas tik simuliuojamas, nes tekste autoriaus pozicija nuo pat pradžių

⁷⁶⁰ *Ibid.*, p. 11.

⁷⁶¹ *Ibid.*, p. 12.

humanistinė ir atsisakanti susipriešinimo. Nepaisant to, A. Vinokuras išreiškia ir nemalonus jausmus, apimdavusius prieš interviu („jaučiausi lyg paralyžiuotas, <...> nerasdavau sau vietos“⁷⁶²) – taip dar sykį pabrėžiamas temos nepatogumas ne tik kalbinamiesiems, bet ir kalbinantiems.

Telefonu atlikdamas interviu, A. Vinokuras skatina žmones kalbėti apie savo šeimos narių padarytus nusikaltimus – kai kurie tai daro noriai, kiti nelabai, treči apskritai atsisako kalbėti, tačiau tokia pokalbio struktūra kontrastuoja su anksčiau analizuotų knygų įsteigiama pasakotojo pozicija. Kituose pasakojimuose pačios autorės ima ieškoti informacijos apie savo šeimos narius (užmaršties elementas), o beveik visi A. Vinokuro kalbinti asmenys, nesvarbu, ar pripažįsta savo giminaičių kaltę Holokausto nusikaltimuose, jau žino savo šeimos istoriją – tai galėtų paaiškinti, kodėl šeimos istorijos paieškų diskursas aktyviau pasireiškia tarp diasporos rašytojų.

8.2. Svarbesni atminties konfliktų aspektai ir atminties sklaida asmeninėje-šeimyninėje terpėje

A. Vinokuras savo poziciją formuluoja individualiojoje atminties plotmėje pasitelkdamas vaiko figūrą. Pačioje pradžioje Holokausto atminties problematiką jis atskleidžia pateikdamas savo sūnaus požiūrį į aukas: dešimtmetis sūnus nesupranta, kodėl žydai Holokausto metu nesipriešino vedami žudyti, ir teigia, kad jie kalti dėl savo mirties, nes nebandė pabėgti⁷⁶³. A. Vinokuras tokį požiūrį vertina kaip savo nepavykusio auklėjimo rezultatą ir vaiko negalėjimą susitaikyti su Holokausto nusikaltimų nežmogiškumu. Taip iškart įvedami keli nusikaltimų vertinimo dėmenys: edukacijos svarba gebėjimui suprasti tiek patį genocido įvykį, tiek jo aplinkybes ir aukų bei nusikaltėlių vaidmenis. Antrasis santykis, per kurį atskleidžiama Holokausto atminties problematika individualiojoje plotmėje ir tarpasmeniniame santykyje, – paties A. Vinokuro ir jo tėvo. Jaunystėje A. Vinokuras pyko ant tėvo, nes jis nieko jam nepasakojo apie savo patirtis Holokausto metu, tačiau galiausiai teigia supratęs, kad Holokausto amžininkų tyla kaip bandymas apginti vėlesnę kartą – ir tai galioja ir aukoms, ir nusikaltėliams⁷⁶⁴. Vaiko figūra, naudojama nekaltumui išreikšti („Manau, turiu moralinę teisę ginti vaikus, nesvarbu kieno jie būtų“⁷⁶⁵), tampa priešprieša nusikaltimui ir nusikaltėliui, esančiam kaltės priežastimi. Knygoje kaltė interpretuojama kaip

⁷⁶² *Ibid.*, p. 18.

⁷⁶³ *Ibid.*, p. 9.

⁷⁶⁴ *Ibid.*, p. 15.

⁷⁶⁵ *Ibid.*, p. 11.

individuali, neperleidžiama vėlesnėms kartoms.

A. Vinokuro daugiaperspektyviškumas nepanaikina skirtingų pasakojimų priešpriešos, tačiau įgalina gilesnę jų refleksiją. Autorius pristato įvairias problemines Holokausto atminties sritis, atkreipia dėmesį į kylančius konfliktus, tačiau nedaro kategoriškų apibendrinimų, vertina bendrą kontekstą, reikalauja nepatogios refleksijos. Nors daugiau dėmesio skiria atminties problematikai, jis pamini ir kai kurias istorines Holokausto aplinkybes, pvz., atkreipia dėmesį į Vokietijos ir Lietuvos prieškario antisemitizmo mastų skirtumus⁷⁶⁶. Vertybiniai kontrastai atsiskleidžia ne tik priešinant nusikaltėlio socialinį vaidmenį su šeimoje atliekamu gero tėvo vaidmeniu, bet ir sugretinant nusikaltėlius ir žydų gelbėtojus. Ši strategija pasirenkama siekiant atsvaros pateikiamai informacijai apie nusikaltėlius – bandoma parodyti, kad lietuviai Holokausto nusikaltimus vertino skirtingai⁷⁶⁷. Pabrėžiamas ir nusikaltimų juridinio vertinimo sudėtingumas: senaties termino taikymas genocido nusikaltimams⁷⁶⁸, reabilitacijos ir dereabilitacijos procesai⁷⁶⁹ – kadangi tikėjimas ideologijos įtaka teismo sprendimams yra viena iš pagrindinių priežasčių, dėl kurių vaikai ar giminaičiai netiki įrodymais apie nusikaltėlių veiksmus.

Tačiau A. Vinokuro agonistinė atminties strategija nėra visa apimanti ir taip pat išryškina antagonistinę atminties struktūrą: aprašydamas situaciją, kurioje nusikaltimais kaltinami nusikaltėlių palikuoniai („jie visi kalti“), pasiduodančius neapykantai jis teigia esant atminties gete⁷⁷⁰. Taip pat pamini savo 1979 m. rašytą straipsnį, kuriame tvirtino, kad lietuvių negalima apibendrintai vadinti žydšaudžiais⁷⁷¹, ir dėl kurio sulaukė neigiamos Izraelio istoriko Dovo Levino reakcijos. Taigi agonistiškas konflikto reprezentavimas yra reakcija į intensyvų susipriešinimą ir bandymas sušvelninti egzistuojančią įtampą.

Pokalbiuose su nusikaltėlių šeimos nariais nusikaltėlių vaizdavimas neišvengiamai daugiaprasmiškas, nes jie parodomi per tarpasmeninę prizmę: ne tik kaip nusikaltėliai, bet ir kaip kitus socialinius vaidmenis atliekantys žmonės, geri tėvai, malonūs, patriotiški asmenys. Tik vienu atveju nusikaltėlis įvardijamas kaip rūstus žmogus⁷⁷². Pats autorius nusikaltėlius apibūdina griežtai: kaip tuos, „kurie išdavyste, svetimu krauju, siaubingu žiaurumu

⁷⁶⁶ *Ibid.*, p. 26.

⁷⁶⁷ *Ibid.*, p. 40.

⁷⁶⁸ *Ibid.*, p. 28.

⁷⁶⁹ *Ibid.*, p. 34–36.

⁷⁷⁰ *Ibid.*, p. 12.

⁷⁷¹ *Ibid.*

⁷⁷² *Ibid.*, p. 120.

amžiams įrašė savo nužmogėjimą į Lietuvos istoriją⁷⁷³. Beveik visi nusikaltėlių palikuoniai vienareikšmiškai smerkia nekaltų žmonių žudynes, tačiau ne visi sutinka, kad jų tėvai buvo į jas įsitraukę. Įvadiniame komentare A. Vinokuras išskiria keletą giminaičių taikomų pasiteisinimo strategijų: „jis tik...“, „tai ne jis“, „mano tėvas tapo aplinkybių auka“⁷⁷⁴ ir teismų patikimumo kvestionavimas⁷⁷⁵. Argumento „jis tik“ priežastimi įvardijamas Holokausto edukacijos neefektyvumas. A. Vinokuras kritikuoja Lietuvos valstybę, kuri „per dvidešimt penkerius metus taip ir nesugebėjo įtraukti į vadovėlius temos apie Holokaustą Lietuvoje, jo priežastis ir pasekmes“⁷⁷⁶. Nors kalbėjusiųjų amžius tiksliai nenurodomas, pagal giminystės ryšius galima numanyti, kad mokykloje jie mokėsi iki Nepriklausomybės.

Galima išskirti keletą vėlesnių kartų nekalbėjimo apie nusikaltimus ir nusikaltėlius priežasčių: palikuoniai teigia, kad neturi su kuo pasikalbėti⁷⁷⁷, nesinori išoriškai konstruoti šeimos identiteto, paremto neigiamomis patirtimis, kuriomis negalima didžiuotis⁷⁷⁸, nejaučiamas poreikis daugiau sužinoti apie nusikaltimus⁷⁷⁹, praeities kaip praėjusios ir nebesvarbios traktavimas⁷⁸⁰, jaučiama gėda⁷⁸¹. Nutraukus tylą patiriama neigiama giminaičių reakcija⁷⁸². Vis dėlto nors knygoje ir nekalbama apie amžininkų tylos priežastis, pokalbių metu išryškėja kai kurios priežastys, dėl kurių informacijos sklaidos vengia pirmoji karta: dalyvavimo Holokauste maskavimas politinio kalinio priedanga⁷⁸³, šeimos sukūrimas po bausmės atlikimo⁷⁸⁴, šeimą palikęs tėvas⁷⁸⁵, nusikaltimų neigimas⁷⁸⁶, neigiamas nusistatymas prieš žydus⁷⁸⁷, kaltinimų traktavimas kaip šmeižto⁷⁸⁸, nenoras neigiamų patirčių užkrauti vaikams⁷⁸⁹, pačių vaikų nesuinteresuotumas⁷⁹⁰.

⁷⁷³ *Ibid.*, p. 13.

⁷⁷⁴ *Ibid.*, p. 22–24.

⁷⁷⁵ *Ibid.*, p. 31.

⁷⁷⁶ *Ibid.*, p. 28.

⁷⁷⁷ *Ibid.*, p. 83.

⁷⁷⁸ *Ibid.*, p. 84, 92.

⁷⁷⁹ *Ibid.*, p. 117.

⁷⁸⁰ *Ibid.*, p. 134, 144, 160, 217.

⁷⁸¹ *Ibid.*, p. 147.

⁷⁸² *Ibid.*, p. 111, 149.

⁷⁸³ *Ibid.*, p. 88, 191, 267.

⁷⁸⁴ *Ibid.*, p. 83.

⁷⁸⁵ *Ibid.*, p. 138, 182.

⁷⁸⁶ *Ibid.*, p. 99, 105, 142, 207.

⁷⁸⁷ *Ibid.*, p. 106, 138.

⁷⁸⁸ *Ibid.*, p. 118.

⁷⁸⁹ *Ibid.*, p. 130.

⁷⁹⁰ *Ibid.*, p. 229.

Kartais vengimas kalbėti apie nusikaltėlį niekaip nepagrindžiamas⁷⁹¹, be to, dažnu atveju nekalbėjimo apie nusikaltimus priežastys yra kompleksinės.

Tie palikuoniai, kurie pripažįsta tėvų ar senelių padarytus nusikaltimus, dažniausiai teigia norį arba jaučią pareigą pasidalinti informacija su savo vaikais. Tyla šeimoje ir tiesos slėpimas kartais tampa priežastimi ją išsiaiškinti ir komunikuoti – tai suprantama kaip viena iš teisingumo vykdymo dalių („Jeigu aš, pavyzdžiui, būčiau žydė, grįžusi namo ir radusi visą šeimą išžudytą, aš norėčiau žinoti tiesą. Aš nenorėčiau, kad tiems žudikams būtų statomi paminklai. Aš nenoriu aiškinti savo vaikams, kad taip, mes, lietuviai, esame patys tobuliausi, niekada nieko blogo nesame padarę“⁷⁹²). Lina Pivoraitė, nelabai artima Jono ir Broniaus Žvinių giminaitė, baigusi istorijos studijas, pateikia daugiausia refleksijos kaltės ir atsakomybės bei atminties politikos klausimais. Ji taip pat reflektuoja įtrauktojo subjekto būseną: „Jaučiu kaltę dėl istorijos nutylėjimo.“⁷⁹³ Panašių refleksijų pateikia ir jos mama Rita Pivorienė, taip pat baigusi istorijos studijas. Taigi pasirinkimas kalbėti gali būti siejamas su kritinį požiūrį į istoriją ugdančia išsilavinimo kryptimi. Tačiau ji taip pat teigia, kad apie tai mąstyti pradėjo, kai šeimos istoriją kvestionuoti ėmė dukra – taigi šeimos naratyvo keitimas nėra vien tik vertikalus iš viršaus į apačią, jam įtaką daryti gali ir vėlesnės kartos.

8.3. Nusikaltėliai – nekalti, nepažįstami, neprisimenami

Nusikaltėliai knygoje reprezentuojami trijose plotmėse: kaip istorinių įvykių dalyviai (pateikiant jų bylų faktus), A. Vinokuro aprašymuose ir giminaičių interviu. Aprašymuose kontrastuoja nusikaltėlio kaip žmogaus ir nežmogaus vaizdiniai – jų žmogiškumas perteikiamas per santykį su jų vaikais⁷⁹⁴, o nežmogiškumas – įvairiais epitetais („monstras“⁷⁹⁵, „budelis“⁷⁹⁶, „grifas“⁷⁹⁷). Po A. Vinokuro įžangos informacija pateikiama tokia tvarka: bylose konkrečiai įvardijami nusikaltėlių padaryti nusikaltimai (konvojavimas, dalyvavimas žudynėse) ir jiems paskirtos bausmės, vėliau pristatomas pokalbis su nuteistųjų giminaičiais. Palikuoniai tėvus apibūdina kaip „geras,

⁷⁹¹ *Ibid.*, p. 114, 202.

⁷⁹² *Ibid.*, p. 107.

⁷⁹³ *Ibid.*, p. 109.

⁷⁹⁴ *Ibid.*, p. 16.

⁷⁹⁵ *Ibid.*, p. 22.

⁷⁹⁶ *Ibid.*, p. 26.

⁷⁹⁷ *Ibid.*, p. 38.

paprastas žmogelis <...>. Niekada nebuvo agresyvus“⁷⁹⁸, „jis buvo labai geras žmogus. Ir mane mylėjo“⁷⁹⁹, „Jis buvo normalus žmogus“⁸⁰⁰. Didelė dauguma knygoje minimų nusikaltėlių atliko bausmes ir šeimas sukūrė vėliau – kaip ir S. Foti atveju, kai jos vertinamas senelis nebuvo nuteistas už dalyvavimą Holokauste, tai taip pat verčia atkreipti dėmesį į teisingumo įvykdymo reikšmę nusikaltėlio vertinimui šeimoje ir visuomenėje. Kai kurie knygoje minimi nusikaltėliai atliko 10 metų bausmes – taigi tiek jie patys, tiek juos supantys žmonės galėjo juos vertinti kaip atpirkusius savo kaltę. Tai, žinoma, parodo ir skirtumą tarp to, kaip Holokausto nusikaltimai ir nusikaltėliai buvo vertinami anksčiau bei dabar.

8.4. Nusikaltėlių palikuoniai – įtrauktieji subjektai?

Knyga siekiama parodyti, kad kolektyvinė kaltė nėra identiška individualiai kaltei: „[L]ietuvių tauta nėra žydšaudžių tauta ir vaikai nekalti dėl tėvų nusikaltimų.“⁸⁰¹ Tačiau tokia pozicija nereiškia, kad kolektyvinė kaltė neegzistuoja. Kai praeities nusikaltimai ar istoriniai įvykiai ne nagrinėjami, o tik susitelkiama į tai, kaip juos vertina šiuolaikiniai žmonės, tenka tvirtinti, kad nors vaikai ir anūkai nėra kalti už tėvų nusikaltimus, jie yra atsakingi už jų pripažinimą ir apmąstymą. Tai, kad nėra kolektyvinės kaltės, neatima pareigos permąstyti savo šeimos narių ar piliečių padarytus nusikaltimus. Interviu metu atskleisdamas kaltę ir gėdą, kurią gali jausti nusikaltėlių palikuoniai, A. Vinokuras bando perteikti tai, kad ši kaltė neperduodama, tačiau pasirinkdamas apklausti nusikaltėlių palikuonius, jis vis dėlto netiesiogiai tvirtina, kad jie kažkuo skiriasi nuo tų, kurių šeimoje nėra nusikaltimų istorijos. Knygoje galima išvelgti ir kosmopolitinio atminties režimo bruožų: joje teigiama, kad žudikų artimieji „psichologine prasme patys yra aukos“⁸⁰², taigi nors ir bandoma kalbėti apie nusikaltėlius, daugiausia dėmesio vis tiek skiriama aukoms. Joje taip pat griežtai vertinamas antagonistinis teiginys, kad „jie visi kalti“⁸⁰³, ir kviečiama skaitytojus apmąstyti šį sudėtingą klausimą. Tačiau nusikaltėlių vaikus prilyginant aukoms A. Vinokuro tekste tarsi bandoma atsisakyti įtrauktojo subjekto pozicijos.

A. Vinokuras taiko iš pažiūros kitokią prieigą nei R. Vanagaite:

⁷⁹⁸ *Ibid.*, p. 83.

⁷⁹⁹ *Ibid.*, p. 88.

⁸⁰⁰ *Ibid.*, p. 93.

⁸⁰¹ *Ibid.*, p. 11.

⁸⁰² *Ibid.*, p. 12.

⁸⁰³ *Ibid.*

knygoje *Mes nežudėme* iš kartos į kartą perduodamos kaltės klausimą sprendžia imdamas interviu iš nuteistų Holokausto kaltininkų vaikų ir anūkų, suteikia nusikaltėlių giminaičiams galimybę tyrinėti savo jausmus ir iš kartos į kartą perduodamos kaltės sampratą apskritai. Tai svarbu, nes nors rašytojai ir žurnalistai turi galimybę suvesti sąskaitas su praeitimi ir atlikti „atminties darbą“, bent jau asmens lygmeniu, ši privilegija suteikta ne kiekvienam. Tik nedidelė dalis žmonių atsisakė duoti interviu – tai rodo žmonių nusiteikimą ir norą nagrinėti šiuos klausimus.

Knygoje vis dėlto išlieka neišsprendžiama esminė įtrauktojo subjekto problema ir pasireiškia A. Vinokuro pozicijos prieštaravimas. Autorius teigia, kad vaikai nekalti dėl tėvų padarytų nusikaltimų, tačiau reikalauja, kad jie pateiktų tų nusikaltimų vertinimą, taip išskirdamas juos iš kitų asmenų. Visų pirma, kyla klausimas, ar A. Vinokuro reikalavimas prasmingas ir ar tikrai atsirastų žmonių, kurie viešai teisintų masinį žmonių žudymą? Kaip priešingo požiūrio pavyzdys pateikiama Heinricho Himlerio dukra, kuri iki gyvenimo pabaigos teigiamai vertino tėvo veiksmus ir koncentracijos stovyklas⁸⁰⁴. Pokalbiai su nusikaltėlių giminėmis ir palikuoniais įtraukia papildomą individualaus santykio su nusikaltėliu dimensiją ir verčia mąstyti apie nusikaltėlį kaip apie žmogų, tačiau iš principo bando logiškai atmesti nelogišką nusikaltėlių vaikams metamą kaltinimą. Reflektuojant, kaip Holokausto nusikaltimai vertinami vėlesnių kartų, ne mažiau svarbus ir asmeniškai santykio su jais neturinčių žmonių požiūris, nes atsakomybė už nusikaltimų atminimą tenka visam sociumui, ne tik individualiai su jais susijusiems asmenims. Vis dėlto A. Vinokuro atlikti interviu svarbūs, nes atskleidžia individualius nenoro kalbėti apie Holokausto nusikaltimus ar kolaboravimą aspektus, kurie iš individualios plotmės persikelia į socialinę ir leidžia pastebėti, į kuriuos iš jų daugiausia dėmesio reikėtų skirti švietimo srityje.

8.5. Išvados

A. Vinokuras atskleidžia Holokausto atminties problematiką pasitelkdamas vaiko ir tėvo santykį ir kolektyvines problemas pateikdamas per individualią prizmę. Knygos pradžioje pristatoma humanistinė A. Vinokuro perspektyva, o jo inicijuojami pokalbiai atskleidžia nereflektuotas perspektyvas ir faktą, kad kalbėjimas apie nusikaltimus nėra kasdienė, visuomenėje įsitvirtinusi praktika. Taip pat išryškėja skirtumas tarp diasporoje apie senelių nusikaltimus nežinančių žmonių ir Lietuvoje nutylimo žinojimo. Tai, kad nėra

⁸⁰⁴ *Ibid.*, p. 14–15.

įpročių ir sąlygų kalbėti apie nusikaltimus ir kolaboravimą, dažnai verčia pasitelkti gynybines strategijas ir gali būti viena iš priežasčių, kodėl komunikaciją pakeičia nutylėjimas. Autorius savo pokalbių neapibendrina – norint padaryti apibendrinimus generacinės kaltės klausimais reikėtų atlikti sociologinį tyrimą, tačiau knyga svarbi kaip dokumentas, parodantis įvairias individualias savirefleksijos galimybes ir reakcijos į giminaičių nusikaltimus modelius. Nors socialiniai kalbėjimo ar nekalbėjimo apie Holokausto nusikaltimus aspektai ir atminties politika yra svarbios atminties kultūros dalys, tačiau individualioje plotmėje taip pat išryškėja keli reikšmingi aspektai: aukų ir nusikaltėlių vaikus sugretina ankstesnių kartų tylą ir kiti komunikacijos trikdžiai; nusikaltimas visada smerkiamas, bet nusikaltėlis, jeigu tai nėra vienintelis jo vaidmuo (pvz., tais atvejais, kai tėvas dalyvavo šeimyniniame gyvenime), vis tiek vertinamas teigiamai; juridinis nusikaltėlio statusas ir nepasitikėjimas sovietiniais teismais dažnai turi didelę įtaką nusikaltimų tikrumo vertinimui. Taip pat akivaizdus istorinio išsilavinimo poveikis Holokausto nusikaltimų ir jo reikšmės atžvilgiu.

9. IŠVADOS

1. Lyginant su kitais viešojoje erdvėje funkcionuojančiais kolektyvinę atmintį formuojančiais diskursais (straipsniais, viešais pasisakymais, komentarais), didesnės apimties (po)atminties pasakojimai leidžia aprėpti platų su Holokausto atmintimi susijusių konfliktų lauką ir išskirti individualias bei kolektyvines tų konfliktų priežastis ir skirtingus konfliktų lygmenis. Į lietuvių kaip Holokausto nusikaltėlių klausimus susitelkianti (po)atminties literatūra leidžia pastebėti kolektyvinės atminties formavimosi procesus ir reikšminius elementus, nulemiančius vienokias ar kitokias praeities interpretacijas. Knygų formatu pateikiamuose (po)atminties pasakojimuose konfliktai (kurių du – S. Foti ir R. Vanagaitės taip pat vyko ir kitose medijose) dažniausiai kyla dėl kaltės ir atsakomybės už Holokausto nusikaltimus, jos neprisirišimo ar primetimo, dėl kaltės laipsnių neatskyrimo. Didelę reikšmę atminties konfliktų formavimuisi pasakojimuose turi bendradarbiavimo su okupacinėmis struktūromis interpretavimas (individo laisvės rinktis okupaciniame režime klausimai) ir tų okupacinių struktūrų įtraukimas ar neįtraukimas į istorinių įvykių analizę bei apibendrinamasis tiesiogiai su žudymu nesusijusių veiksmų vertinimas pagal šiuolaikinės demokratinės visuomenės moralinį imperatyvą.

Atminties konfliktų katalizatoriais tekstuose taip pat galima išskirti:

a) tarptautinę ir lietuvišką genocido apibrėžtis, kurias skiria politinės ir socialinės grupių įtraukimas į pastarąją; b) Holokausto nusikaltimų apibrėžimą – komunikaciniame atminties lygmenyje sumenkinant jų organizavimą ar netiesioginį dalyvavimą juose (konvojavimą, aukų saugojimą); c) juridinių nuosprendžių ambivalentiškumą (nepasitikėjimą sovietine teisine sistema) ir prastą nepriklausomos Lietuvos juridinės sistemos funkcionavimą (Holokausto nusikaltėliai nenubausti, reabilituoti); d) neatsižvelgimą į sovietmečiu vykdytos atminties politiką.

Atminties konfliktai tekstuose intensyviau pasireiškia istorinius įvykius pristatant be arba su mažai konteksto, nekvestionuojant tyrimo šaltinių ir liudijimų patikimumo, stereotipizuojant konflikto dalyvius ar tam tikras visuomenės grupes, nepagrindžiant teiginių apie Holokausto atmintį ar tam tikros visuomenės grupės požiūrio į ją.

2. (Po)atminties pasakojimuose vaizduojamų ar kuriamų atminties konfliktų intensyvumas ir antagonistinio atminties režimo funkcionavimas koreliuoja su lietuviškos aukos tapatybės svarba asmeninei tapatybei (kuo ji svarbesnė, tuo labiau konfliktai išryškinami – S. Foti ir J. Šukys atvejai) ir santykio su nusikaltėliu artumas (kuo jis artimesnis, tuo sunkiau kategoriškai nuteisti – R. Gabis ir A. Vinokuro interviu atvejai). Tokiame

kontekste atsiskleidžia nusikaltimų ir nusikaltėlio figūros tiek privačios, tiek viešosios atminties diskursuose problemiškas: aukos tapatybė gali funkcionuoti kaip tapatybę steigiantis faktas, o nusikaltėlio tapatybė yra tik neigiama, nutylima arba jos gėdijamasi. Nors atminties konfliktą įprasta suprasti kaip vykstantį viešai ir susijusį su kolektyvine atmintimi, poatminties pasakojimuose išskylančios privatus atminties konfliktai rodo, kad atminties konfliktų gali atsirasti ir individualioje atminties plotmėje. Tokių konfliktų priežastys, atkartojančios kolektyvinių konfliktų priežastis, tik mažesnėje grupėje, gali būti susiduriantys prieštaraujantys šeimos pasakojimai arba tam tikrų faktų nutylėjimas (nutylėjimo strategija būdinga ir kolektyviniams atminties formavimui). Poatminties pasakojimuose atsiskleidžia, kad negalint pasiekti teisingumo ar atitaisyti neteisingo pasakojimo šeimoje (ankstesnės kartos mirusios arba neprisiiama atsakomybės), jo bandoma pasiekti kitais būdais: prisiimant ankstesnių kartų kaltę (vidinis tapatybinis konfliktas), perkeltiant ją kitai grupei (pvz., valstybei) ar šeimos istoriją pasakojant viešai.

3. Atminties konfliktai ryškiausiai pasireiškia pasakojimuose, kuriuose laikantis antagonistinio atminties režimo, o kosmopolitinio ir agonistinio atminties režimų savybės neutralizuoja istorinių situacijų konfliktiškumo potencialą. Antagonistinis režimas poatminties pasakojimuose autorių pasirenkamas kaip kompensacinis mechanizmas: bandoma paneigti tiesos neatitinkantį pasakojimą, atpirkti nesidomėjimą šeimos praeitimi detalėmis, naivų, nekritišką požiūrį į šeimos istoriją ir tapatybę. Antagonizmas ryškesnis, kai dėmesys sutelkiamas į vieną įvykį (šiuo atveju – Holokaustą), nes ribotoje chronologijoje, kai nėra vienalaikių įvykių ir vienalaikių skirtingų požiūrio taškų, aukos ir kaltininko etiketes priskirti vienai ar kitai žmonių grupei tampa lengviau.

Antagonistinis atminties režimas pasakojime dažniausiai pasireiškia kaip reakcija į tokį patį ankstesnio pasakojimo kuriamą atminties modelį – siekiant jį diskredituoti ir įtvirtinti lūžį tarp lietuvių kaip aukas ir žydus kaip aukas akcentuojančių pasakojimų. Antagonizmas suponuoja glaudesnę autoriaus tapatybės ir kilmės ryšį ir yra reakcija į nutylėjimą arba melagingus pasakojimus apie šeimos ar tautos istoriją. J. Šukys ir S. Foti, tekstuose kritikuodamos lietuvių išsiviją, parodo, kad intensyvi identifikacija su kolektyvine tapatybe, įvykus tapatybės pokyčiui (iš aukos į nusikaltėlio), veda prie radikalumo. Tačiau J. Šukys galėtų būti įvardyta kaip nuosaikiojo antagonizmo atstovė, nes jos kuriamame pasakojime galima įžvelgti ir kosmopolitinio bei agonistinio atminties režimų apraiškų. R. Gabis atveju pasakojimas apima daugiau įvairių, kartais vienas kitam prieštaraujančių grupių požiūrių, nes lietuviška tapatybė jai visada turėjo neigiamą atspalvį ir netarnavo kaip asmenybės pamatas. Meninė kalba taip pat yra atminties

konfliktą neutralizuojantis veiksnys – kadangi priverčia atkreipti dėmesį į pasakojimo subtilumą, ne tik priimti paprastus paaiškinimus. Smurto ir nusikaltimų atminimas problemiškas, nes galima teigti, kad moraliai neteisinga prisiminti smurtą ir nusikaltimus kitaip nei juos kritikuojant. Kartu, nededant pastangų ir neparodant, kokia sudėtinga yra ši problema, ir taikant antagonistinę taktiką, kritika, nors ir pagrįsta, gali virsti vienpusišku pasakojimu, nesugebančiu pasiūlyti jokio prasmingo konkretaus konflikto sprendimo, išskyrus gėdos ar kaltės primetimą kuriai nors etninei ar politinei grupei.

4. Nors teoriniuose veikaluose antagonistinis atminties modelis paprastai įvardijamas kaip radikaliausias, kosmopolitinis – į demokratiją orientuota antagonizmo alternatyva, o agonizmas – konfliktą pripažįstančia kosmopolitizmo alternatyva, hierarchiškai vertinant šiuos būdus ignoruojamas konteksto aspektas. Antagonistinio atminties modelio pranašumas yra jo paprastumas ir prieinamumas – jis nereikalauja gilinimosi į istorines aplinkybes ir jų reikšmės refleksijos, pateikiama situacija palengvina identifikaciją su moraliai pranašesne grupe. Dėl tų pačių priežasčių antagonistinis atminties modelis pasirenkamas ir tekstuose, kurie visuomenėje sukėlė didžiausią reakciją (R. Vanagaitė ir S. Foti) – atminties aktyvizmo kontekste jis parankus siekiant populiarumo. Kiekvienas atminties režimas gali būti naudingas konkrečiam pranešimui perduoti ir būti tinkama reakcija į skirtingas aplinkybes. Analizė rodo, kad negrožinėse knygose apie Holokaustą Lietuvoje antagonizmas pasitelkiamas siekiant paveikti pokyčius atminties kultūroje (R. Vanagaitė, S. Foti), o kosmopolitizmas ir agonizmas gimsta iš asmeninės refleksijos (J. Šukys ir R. Gabis) arba ne tokių konfrontacinių bandymų modifikuoti istorinio įvykio supratimą (A. Vinokuras). R. Vanagaitės atvejis leidžia manyti, kad nuosaikūs antagonizmas, ypač derinamas su kitais režimais, gali būti veiksmingas būdas mesti iššūkį tylai (sąmoningam ar nesąmoningam istorinių įvykių ignoravimui). Ypač turint omenyje, kad nežinojimas, kaip elgtis su nusikaltimo (ar bendradarbiavimo su okupacinėmis jėgomis) faktu ir kaip jį apmąstyti, akivaizdus ir išeivijos poatminties pasakojimuose, ir A. Vinokuro atliktuose interviu su už Holokausto nusikaltimus nuteistų asmenų giminaičiais. Tokių apmąstymų skatinimas kolektyviniame lygmenyje galėtų būti viena iš Holokausto edukacijos kryptių, nepaliekant kolektyvinės kaltės refleksijos formavimo neprofesionalams, o kartu suformuojant gaires, ką ir kiek apskritai reikėtų žinoti apie nusikaltėlius ir nusikaltimus: ar svarbu, kas vykdė nusikaltimus žmogiškumui, ar tie asmenys turi būti įvardijami viešai (R. Vanagaitė), ar pakanka asmeninės refleksijos (A. Vinokuras).

5. (Po)atminties pasakojimuose aukos ir nusikaltėlio tapatybių

suderinimo problemos pasireiškia ir individualiame, ir kolektyviniame lygmenyje. Aukos tapatybė problemiška tampa traktuojant ją kaip absoliučią ir nesuderinamą su nusikaltėlio tapatybe. Kadangi Holokausto nusikaltimus (po)atminties tekstuose linkstama analizuoti kaip individualų sprendimą, o ne sisteminius padarinius, pirmosios kartos nusikaltėlio kaltė (ar ji būtų juridinė, politinė, ar moralinė) perkeliama vėlesnėms kartoms. Kaltę iš dalies neutralizuojanti įtrauktojo subjekto kategorija tekstuose atsiskleidžia tik nežymiai, ryškiausiai – R. Gabis knygoje ir kai kuriuose A. Vinokuro atliktuose interviu. Nors asmeniniai pasakojimai apie susitaikymą su tuo, kad kuris nors šeimos narys buvo nusikaltėlis (ne vien Holokausto nusikaltimų), Lietuvoje dar nėra žymi atminties kultūros dalis, asmeninis santykis su nusikaltusiuoju leidžia išlaikyti niuansuotesnę požiūrį į nusikaltėlį. Be to, po ilgų tylos laikotarpių pasakojimai radikalizuojasi ir tai aiškiai rodo, kad nepatogių klausimų apie nusikaltėlį sprendimas, užuot juos ignoravus, suteikia galimybę tą radikalumą sušvelninti.

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

Šaltiniai

1. Foti, Silvia, „My grandfather wasn't a Nazi-fighting war hero — he was a brutal collaborator“, 2018 m. liepos 14 d., <https://www.salon.com/2018/07/14/my-grandfather-didnt-fight-the-nazis-as-family-lore-told-it-he-was-a-brutal-collaborator/> [žiūrėta 2024-08-22].
2. Foti, Silvia, *Mi abuelo, el general Storm ¿Héroe o criminal nazi?*, Ciudad de Mexico: Harper Collins Mexico, 2020.
3. Foti, Silvia, *The Nazi's Granddaughter. How I Discovered My Grandfather Was a War Criminal*, Washington, DC: Regnery History, 2021.
4. Foti, Silvia, *Vėtra lietaus šalyje: Jono Noreikos anūkės pasakojimas*, Vilnius: Kitos knygos, 2022.
5. Gabis, Rita, *A Guest at the Shooter's Banquet: My Grandfather's SS Past, My Jewish Family, A Search for the Truth*, New York, London: Bloomsbury, 2015.
6. Šukys, Julija, *Siberian Exile: Blood, War, and a Granddaughter's Reckoning*, Lincoln, London: Nebraska University Press, 2017.
7. Vanagaitė, Rūta, Dieckmann Christoph, *Kaip tai įvyko? Christoph Dieckmann atsako Rūtai Vanagaitei*, Vilnius: Rūta Vanagaitė, 2020.
8. Vanagaitė, Rūta, *Mūsiškiai*, Vilnius: Alma littera, 2016.
9. Vanagaitė, Rūta, Zuroff, Efraim, *Our People*, Lanham: Rowman & Littlefield, 2020.
10. Vinokuras, Arkadijus, *Mes nežudėme*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2017.

Teorinė ir kritinė literatūra

1. Aarons, Victoria, Berger, Alan L., *Third-Generation Holocaust Representation*, Evanston: Northwestern University Press, 2017.
2. Adorno, Theodor W., *Guilt and Defense: On the Legacies of National Socialism in Postwar Germany.*, sudar. Jeffrey K. Olick, Andrew J. Perrin, Cambridge: Harvard University Press, 2010.
3. Theodor W. Adorno, „Cultural Criticism and Society“, *Prisms*, Cambridge: MIT Press, 1983, p. 14–34.
4. Allen, Kenneth, *The Social Lens: An Invitation to Social and Sociological Theory*, Los Angeles: Sage Publications, 2016.

5. Arendt, Hannah, „Personal Responsibility Under Dictatorship“, *Responsibility and Judgement*, sudar. Jerome Kohn, New York: Stocken Books, 2003.
6. Arendt, Hannah, *Eichmanas Jeruzalėje. Ataskaita apie blogio banalumą*, Vilnius: Aidai, 2015.
7. Arendt, Hannah, „Collective Responsibility“, *Amor Mundi*, sudar. J. W. Bernauer, Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1987.
8. Arendt, Hannah, Jaspers, Karl, *Correspondence 1926–1969*, sudar. Lotte Kohler ir Hans Saner, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1992.
9. Assmann, Aleida, „Canon and Archive“, *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, sudar. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Sara B. Young, Berlin, New York: de Gruyter, p. 97–108.
10. Assmann, Aleida, „History, Memory, and the Genre of Testimony“, *Poetics Today*, Vol. 27, No. 2, 2006.
11. Assmann, Aleida, „Re-framing memory. Between individual and collective forms of constructing the past“, *Performing the Past. Memory, History, and Identity in Modern Europe*, sudar. Karin Tilmans, Frank van Vree, Jay Winter, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, p. 40–44.
12. Assmann, Aleida, „Reframing the Past“, *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*, sudar. Frank van Vree ir J. M. Winter, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, p. 97–108.
13. Assmann, Aleida, *Užmaršties formos*, Vilnius: Kultūros barai, 2021.
14. Assmann, Jan, „Collective Memory and Cultural Identity“, *New German Critique*, No. 65, 1995.
15. Assmann, Jan, „Communicative and Cultural Memory“, *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, sudar. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Sara B. Young, Berlin, New York: de Gruyter, p. 109–118.
16. Assmann, Jan, „Globalization, Universalism and the Erosion of Cultural Memory“, *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, sudar. Aleida Assmann ir Sebastian Conrad, New York: Palgrave Macmillan Memory Studies, 2010, p. 123.
17. Ašmenskas Viktoras, *Generolas Vėtra*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997.
18. *Atminties dienos: tarptautinė konferencija, skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui*, sudar. Emanuelis Zingeris, Vilnius: Baltos lankos, 1995.
19. Baer, Alejandro, Sznaider, Natan, „Memory and Forgetting in the Post-

- Holocaust Era“, *The Ethics of Never Again*, Routledge: London and New York, 2017.
20. Banner, Gillian, *Holocaust Literature*. Schultz, Levi, Spiegelman, London, Portland: Vallentine Mitchell, 2000.
 21. Bartos, Otomar J., Wehr. Paul, *Using Conflict Theory*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
 22. Beck, Ulrich, Levy, Daniel, Sznajder, Natan, „Cosmopolitanization of Memory: The Politics of Forgiveness and Restitution“, *Cosmopolitanism in Practice*, sudar. M. Nowicka ir M. Rovisco, 2009, Aldershot: Ashgate.
 23. Berenis, Vytautas, „Holokaustas ir lietuvių istorinė sąmonė“, *Politologija*, t. 19, Nr. 3, 2000.
 24. Bernhard, Michael H., Kubik, Jan, „A Theory of the Politics of Memory“, *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, sudar. Michael H. Bernhard, Jan Kubik, Oxford: Oxford University Press, 2014.
 25. Brandišauskas, Valentinas, „Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos“, *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, Vilnius: Katalikų akademija, 1999.
 26. Branscombe, Nyla R., Slugoski, Ben, Kappen, Diane M., „The Measurement of Collective Guilt: What It Is and What It Is Not“, *Collective Guilt. International Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
 27. Browning, Christopher, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, Penguin Books: London, 1992.
 28. Bubnys, Arūnas, Kuodytė, Dalia, *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944*, Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2005.
 29. Budrytė, Dovilė, „Mnemonic Conflicts and Cooperation in Memory Politics: Development of Narratives about Historical Traumas in Lithuania after 1991“, *Parliamentary Studies*, No. 32, 2022.
 30. Bull, Anna Cento, Hansen, Hans Lauge, „On agonistic memory“, *Memory Studies*, Vol. 9, No. 4, 2016.
 31. Bull, Anna Cento, Hansen, Hans Lauge, „Agonistic memory and the UNREST project“, *Modern Languages Open*, No. 1, 2020, p. 1-7.
 32. Burke, Peter, „History As Social Memory“, *Memory: History, Culture and the Mind*, sudar. Thomas Butler, Oxford, New York: Basil Blackwell, 1989, p. 97–113.
 33. Dahrendorf, Ralf, *Modernusis socialinis konfliktas. Esė apie laisvės politiką*, Vilnius: Pradai, 1996.

34. Davoliūtė, Violeta, „Agonistic homecomings: Holocaust postmemory, perspective and locality“, *Memory Studies*, Vol. 15, No. 3, 2022, p. 539–550.
35. Davoliūtė, Violeta, „Between the Public and the Personal: A New Stage of Holocaust Memory in Lithuania. Cultures of History Forum“, 2018, <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/between-the-public-and-the-personal-a-new-stage-of-holocaust-memory> [žiūrėta 2025-06-01].
36. Davoliūtė, Violeta, „Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania“, *East European Jewish Affairs*, Vol. 51, No. 1, 2021.
37. Davoliūtė, Violeta, „Mūsų šeima jungė tyla: agonistinė poatmintis Danieliaus Mendelsohno, Ritos Gabis ir Julijos Šukys šeimos biografiniuose pasakojimuose“, *Migracija: sampratos ir patirtys*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, 2022, p. 60–80.
38. Dieckmann, Christoph, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2011.
39. Dieckmann, Christoph, Sužiedėlis, Saulius, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį: šaltiniai ir analizė*, Vilnius: Margi raštai, 2006.
40. Dirk, Moses A., „Partisan History and the East European Region of Memory“, *Regions of Memory. Transnational Formations*, sudar. Simon Lewis et al., Cham: Springer International Publishing, 2022, p. 101–138.
41. Doosje, Bertjan, Branscombe, Nyla R., Spears, Russel, Manstead, Antony S. R., „Guilty by association: When one's group has a negative history“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1998, Vol. 75, No. 4, p. 872–886.
42. Dudai, Yadin, *Memory from A to Z: keywords, concepts, and beyond*, Oxford: Oxford University Press, 2002.
43. Eidintas, Alfonsas, „Lietuvos žydų turto restitucija: istorijos naratyvų problema (1990-2011 metais)“, *Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2012, p. 258–349.
44. Eidintas, Alfonsas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius: Vaga, 2002.
45. Erll, Astrid, „Generation in Literary History: Three Constellations of Generationality, Genealogy, and Memory“, *New Literary History*, Vol. 45, No. 3, 2014, p. 385–409.
46. Erll, Astrid, „Traumatic pasts, literary afterlives, and transcultural memory: new directions of literary and media memory studies“, *Journal of Aesthetics and Culture*, Vol. 3, 2011, p. 1–5, DOI: 10.3402/jac.v3i0.7186.

47. Erll, Astrid, Rigney, Ann, „Literature and the Production of Cultural Memory: Introduction“, in: *European Journal of English Studies*, Vol. 10, No. 2, 2006, p. 111–115.
48. Erll, Astrid, *Memory in Culture*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.
49. Friedlander, Saul, „History, Memory, and the Historian: Dilemmas and Responsibilities“, *New German Critique*, No. 80, Spring-Summer, 2000, p. 3–15.
50. Fuchs, Anne, *Phantoms of War in Contemporary German Literature, Films and Discourse. The Politics of Memory*, London: Palgrave Macmillan, 2010.
51. Ganeva, Mila, „From West-German Väterliteratur to Post-Wall Enkelliteratur: The End of the Generation Conflict in Marcel Beyer's Spione and Tanja Dücker's Himmelskörper“, *Seminar: A Journal of Germanic Studies*, Vol. 43, No. 2, May, 2007, p. 149–162.
52. Geleževičius, Rimgaudas, *Holokausto teisingumas ir restitucija Lietuvoje atkūrus nepriklausomybę (1990-2003)*, Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2003.
53. Goldhagen, Daniel Jonah, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, New York: Alfred A. Knopf, 1996.
54. Gutman, Yifat, Wüstenberg, Jenny, „Challenging the meaning of the past from below: A typology for comparative research on memory activists“, *Memory Studies*, Vol. 15, No. 5, p. 1070–1086.
55. Halbwachs, Maurice, *La mémoire collective*, Paris: Presses Universitaires de France, 1950.
56. Halbwachs, Maurice, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris: Librairie Félix Alcan, 1925.
57. Hentea, Marius, „The Problem of Literary Generations: Origins and Limitations“, *Comparative Literature Studies*, Vol. 50, No. 4, 2013, p. 567–588.
58. Hilberg, Raul, *Nusikaltėliai. Aukos. Stebėtojai. Žydų tragedija 1933–1945*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 1999.
59. Raul Hilberg, *Perpetrators Victims Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945*, New York: Aaron Asher Books, 1992.
60. Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews*, Chicago: Quadrangle Books, 1961.
61. Himes, Joseph S., *Conflict and Conflict Management*, Athens: University of Georgia Press, 2008.
62. Hirsch, Marianne, *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*, Cambridge: Harvard University Press, 1997.

63. Hirsch, Marianne, *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture After the Holocaust*, New York: Columbia University Press, 2012.
64. *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, sudar. A. Bubnys, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
65. *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*, redakc. koleg. pirmininkas Vygantas Vareikis, Kaunas: Kauno IX forto muziejus, 2017.
66. *Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione*, sudar. Klaus Fuchs, Eglė Bendikaitė, VDU leidykla: Kaunas, 2002.
67. *Holokausto Lietuvoje atlasas*, sudar. Milda Jakutytė-Vasil, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono Žydų muziejus, 2011.
68. Jakutytė-Vasil, Milda, „Lietuvos Holokausto paminklų istorija ir jų įtaka istorinei atminčiai“, *Kultūros paminklai*, Nr. 17, 2013, p. 133–143.
69. Jaspers, Karl, *The Question of German Guilt*, New York: Fordham University Press, 2000.
70. Jedlicki, Jerzy, „Historical memory as a source of conflicts in Eastern Europe“, *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 32, No. 3, 1999, p. 225–232.
71. Jenkins, Keith, Morgan, Sue, Munslow, Alun, „Introduction. On Fidelity and Diversity“, *Manifestos for History*, sudar. Keith Jenkins, Sue Morgan, Alun Munslow, Milton Park: Routledge, 2007, p. 1–11.
72. Jonkutė, Viktorija, *Tarp praeities ir ateities. Kolektyvinė atmintis XX a. pabaigos Atgimimo laikotarpio lietuvių ir latvių kultūrinėje spaudoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2024.
73. Jonutytė, Jurga, „Kaltė anapus kaltinimų, arba Bendruomeninės Holokausto atmintys Lietuvoje“, *Darbai ir dienos*, t. 62, 2014, p. 127–138.
74. Jonutytė, Jurga, „Kaltės naratyvai, atminties terpė ir dygioji tapatybė“, *Homo narrans: folklorinė atmintis iš arti*, sudar. Bronė Stundžienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 141–158.
75. Jurkutė, Mingailė, „Jono Noreikos išgalvojimas“, *Naujasis židinys-Aidai*, Nr. 7, 2021, p. 76–77.
76. Kaźmierska, Kaja, „Biographical and Collective Memory. Mutual Influences in Central and Eastern European Context“, *Memory and Change in Europe: Eastern Perspectives. Studies in Contemporary European History*, sudar. Małgorzata Pakier ir Joanna Wawrzyniak, Vol. 16, New York: Berghahn Books, 2016, p. 96–112.
77. Klessmann, Christoph, „Istorijos politika ir kolektyvinis atsiminimas: sąvokos, problemos ir istoriniai pavyzdžiai.“, *Nuo Basanavičiaus*,

- Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XI amžiuje*, sudar. A. Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 25–38.
78. Klumbys, Valdemaras, „Silvia Foti, The Nazi’s Granddaughter: How I Discovered my Grandfather was a War Criminal, Washington: Regnery History, 2021. 376 p. ISBN 978- 1684-511-08-2/Silvia Foti, Vėtra Lietaus šalyje: Jono Noreikos anūkės pasakojimas, Vilnius: kitos knygos, 2022. 344 p. ISBN 978-609-4275-15-9“, *Lithuanian Historical Studies* Vol. 26, No. 1, 2022, p. 218–224.
 79. Krapauskas, Virgil I., „The Nazi’s Granddaughter: How I Discovered My Grandfather Was a War Criminal: By Silvia Foti, Washington, DC, Regnery History, 2021, 376 p., \$26.99 (Hardback), ISBN 978-1-68451-108-2.“, *Journal of Baltic Studies*, Vol. 54, No. 3, 2023, p. 675–678.
 80. Kriesberg, Louis, *Social Conflicts*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1982.
 81. Kvietkauskas, Mindaugas, „A challenge to collective memory: Yitskhok Rudashevski’s Diary of the Vilna Ghetto“, *Acta Baltico-Slavica*, No. 42, 2018, p. 99–123.
 82. Le Goff, Jacques, *History and Memory*, New York: Columbia University Press, 1996.
 83. Lejeune, Philippe, *Le Pacte autobiographique*, Paris: Seuil, 1975.
 84. Lensen, Jan, *World War II in Contemporary German and Dutch Fiction. The Generation of Meta-Memory*, New York and London: Routledge, 2021.
 85. Levy, Daniel, Sznajder, Natan, „Memory Unbound. The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory“, *European Journal of Social Theory*, Vol. 5, No. 1, 2002, p. 87–106.
 86. Levin, Dov, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius: Izraelio ambasada, Tarptautinis žydų civilizacijos centras, 2000.
 87. Levinsonas, Josifas, ŠOA. *Holokaustas Lietuvoje: Skaitiniai, I dalis*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2001.
 88. Lewy, Guenter, *Perpetrators: The World of the Holocaust Killers*, Oxford: Oxford University Press, 2017.
 89. Liekis, Šarūnas, „Vokietijos kaltė ir lietuviška gėda“, *Darbai ir dienos*, 2014, t. 62, p. 151–160.
 90. *Lietuvos žydų tragedija: konferencijos, skirtos Holokaustui paminėti, medžiaga*, 2001 m. rugsėjo 19 d., Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2001.
 91. *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sudar. A.

- Eidintas, Vilnius: Vaga, 2001.
92. Long, J. J., „Monika Maron’s Pawels Briefe: Photography, Narrative, and the Claims of Postmemory“, *German memory contests: the quest for identity in literature, film, and discourse since 1990*, Rochester, New York: Camden House, 2006.
 93. Mačianskaitė, Loreta, „Holokausto tema“, *Sovietmečio lietuvių literatūra: reiškiniai ir sąvokos*, sudarytojai Algis Kalėda, Rimantas Kmita, Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 258–303.
 94. Mačianskaitė, Loreta, „Leidžiantis į taikios tautos pragarą: antisemitizmo priežasčių ieškojimas Sigitto Parulskio romane Tamsa ir partneriai“, *Žmogus ir žodis*, t. 17, Nr. 2, 2015, p. 4–21.
 95. Mačianskaitė, Loreta, „Lygiosios trunka pusę amžiaus: Icchoko Mero kūrybos recepcija Rusijoje“, *Acta litteraria comparativa. Tapatybės paieškos baltų literatūrose*, t. 6, 2013, p. 26–50.
 96. Mačianskaitė Loreta, „Reikšmių sąskambiai intertekstų žaidime - Icchoko Mero romanas Lygiosios trunka akimirką“, *Literatūros ir kitų menų sąveika*, sudar. Rūta Brūzgienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, p. 291–301.
 97. Mačianskaitė, Loreta, „Transcendentinė liekana Antano Škėmos apysakoje „Izaokas“, *Lituanistica*, Nr. 4, 2003, p. 89–100.
 98. Malinauskaitė, Gintatė, *Mediated memories: narratives and iconographies of the Holocaust in Lithuania*, Marburg:Verlag Herder-Institut, 2019.
 99. Mannheim, Karl, „The Problem of Generations“, *Essays on the Sociology of Knowledge*, sudar. Paul Kecskemeti, New York: Routledge, 1972.
 100. Meilus, Elmantas, *Holokaustas arba Lietuvos tragedija (1941-1944). Paskaita*, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2001
 101. Montville, J.V., „The Healing Function in Political Conflict Resolution“, *Conflict Resolution Theory and Practice: Integration and Application*, sudar. D.J.D. Sandole ir H. van der Merwe, Manchester: Manchester University Press, 1993, p. 112–27.
 102. Mouffe, Chantal, *Agonistics: Thinking The World Politically*, London, New York: Verso, 2013.
 103. Mouffe, Chantal, *On the Political*. London, New York: Routledge, 2005.
 104. Nikžentaitis, Alvydas, „Ižangos žodis. Istorija, kolektyvinė atmintis, atminties ir atminimo kultūros“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo*

- iki Molotovo ir Ribbentropo: Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sudar. A. Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 7–24.
105. Nikžentaitis, Alvydas, „XX a. diktatūrų laikotarpis Lietuvos gyventojų atminties kultūroje: dominuojanti ir diskriminuojama atmintis“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sudar. A. Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 379–397.
 106. Nikžentaitis, Alvydas, *Valstybė ir atmintis. Atminties kultūros ir jų reguliavimo būdai Lietuvoje, Vidurio ir Rytų Europoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.
 107. Noreika, Dainius, „Skirtingų istorijų sankirtos: Holokaustas, birželio sukilimas ir partizanų karas“, *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*, sudar. Vygantas Vareikis et al. Kaunas: Kauno IX forto muziejus, 2017, p. 50–58.
 108. Novick, Peter, *The Holocaust in American life*, Boston: Houghton Mifflin Company, 1999.
 109. O'Connor, Paul, „The unanchored past: Three modes of collective memory“, *Memory Studies*, Vol. 15, No. 4, 2022, p. 634–649.
 110. Park, Robert E., Burgess, Ernest W., *Introduction to the Science of Sociology*, Chicago: University of Chicago Press, 1921.
 111. Pettitt, Joanne, „Holocaust Narratives: Second-Generation „Perpetrators“ and the Problem of Liminality“, *The European Legacy*, 2018, p. 286–300.
 112. Probst, Lothar, „Founding Myths in Europe and the Role of the Holocaust“, *New German Critique. Taboo, Trauma, Holocaust*, No. 90, Autumn, 2003, p. 45–58.
 113. Prusin, Alexander Victor, „Fascist Criminals to the Gallows!“, The Holocaust and Soviet War Crimes Trials, December 1945–February 1946“, *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 17, No. 1, Spring 2003, p. 1–30.
 114. Pukelytė, Ina, „Political Influence on Theatre Historiography: Jewish Memory Topics in Lithuania“, *Nordic Theatre Studies. Theatre and Memory Wars*, Vol. 31, No. 2., 2019, p. 37–48.
 115. Raškevičiūtė, Jurgita Žana, „Asmuo ir Holokaustas Icchoko Mero romane Lygiosios trunka akimirka“, *Colloquia*, Nr. 39, 2018, p. 13–33.
 116. *Realms of Memory: Rethinking the French Past. Volume I: Conflicts and Divisions*, sudar. Pierre Nora, New York: Columbia University Press, 1996.

117. Reulecke, Jürgen „Generation/Generationality, Generativity, and Memory“, *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, sudar. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Sara B. Young, Berlin, New York: de Gruyter, 2008, p. 119–126.
118. Ricœur, Paul, *Temps et récit I*, Paris: Seuil, 1983.
119. Rosen, Alan, „Autobiography From The Other Side: The Reading Of Nazi Memoirs And Confessional Ambiguity“, *Biography*, Vol. 24, No. 3, Summer 2001.
120. Roskies, David G., „Review: The Holocaust According to the Literary Critics“, *Prooftexts*, Vol. 1, No. 2, May 1981, p. 209–216.
121. Roskies, David G., Diamant Naomi, *Holocaust Literature: A History and Guide*, Brandeis University Press, 2012.
122. Rothberg, Michael, „From Gaza to Warsaw. Mapping Multidirectional Memory“, *Criticism*, Vol. 53, No. 4, 2011, p. 523–548.
123. Rothberg, Michael, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, Stanford: Stanford University Press, 2009.
124. Rothberg, Michael, *The Implicated Subject*, Redwood City: Stanford University Press, 2019.
125. Rukšėnas, Alfredas, „Jono Noreikos-Generolo Vėtros biografijos kontroversijos“, *Genocidas ir rezistencija*, t. 1, Nr. 39, 2016, p. 39–64.
126. Rukšėnas, Alfredas, „Žydų pogromai Kaune 1941 m.“, *Valstybinė Lietuvos enciklopedija*, 2022, <https://www.vle.lt/straipsnis/zydu-pogromai-kaune-1941-metais/> [žiūrėta 2024-04-30].
127. Rüsen, Jörn, „Preface to the Series“, *Western Historical Thinking: An Intercultural Debate*, sudar. Jörn Rüsen, New York: Berghahn Books, 2002, p. vii–xiv.
128. Safronovas, Vasilijus, „Atminties orientavimas ir mentalinis Klaipėdos integravimas Lietuvoje XX amžiuje“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sudar. A. Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011, p. 65–112.
129. Safronovas, Vasilijus, „Kultūrinė atmintis ir atminimo kultūra“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sudar. A. Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011, p. 39–64.
130. Safronovas Vasilijus, „Lietuvos atminimo politikos tendencijos po 1990 metų“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sudar. A. Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto

- leidykla, 2011, p. 337–378.
131. Schaumann, Caroline, *Memory Matters: Generational Responses to Germany's Nazi Past in Recent Women's Literature*, Berlin; New York: de Gruyter, 2008.
 132. Schlant, Ernestine, *The Language of Silence: West German Literature and the Holocaust*, New York: Routledge, 1999.
 133. Schlink, Bernhard. *Guilt about the Past*, Toronto: House of Anansi Press Inc., 2010.
 134. Schmitt, Carl, *The Concept of the Political*, Chicago: The University of Chicago Press, 2007.
 135. Schwab, Gabriele, „Haunting legacies: trauma in children of perpetrators“, *Postcolonial Studies*, Vol. 7, No. 2, 2004.
 136. Sederevičiūtė, Šarūnė, „Holokausto užmarštis kaip istorinis procesas: Vabalninkiečių atminties atvejis“, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 37, 2016, p. 177–194.
 137. Shafir, Michael, „Our People: Discovering Lithuania's Hidden Holocaust“, *Israel Journal of Foreign Affairs*, 2020, p. 1–6.
 138. Stancikas, Dalius, *Kūju per Lietuvos istoriją*, Vilnius: Valstybingumo studijų centras, 2020.
 139. Stasiulis, Stanislovas, *Holokausto Lietuvoje istoriografija: tradicijos ir problemos*, disertacija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2018.
 140. Statkevičius, Tomas, „Atminties politika Baltijos šalyse: dvi probleminės sritys“, *Politikos mokslų almanachas*, t. 13, 2013, p. 137–158.
 141. Sužiedėlis, Saulius, Liekis, Šarūnas, „Conflicting memories: the reception of the Holocaust in Lithuania“, *Bringing the dark past to light: the reception of the Holocaust in postcommunist Europe*, Lincoln: University of Nebraska Press, 2013, p. 319–351.
 142. Sužiedėlis, Saulius, *Crisis, War, and the Holocaust in Lithuania*, Newton: Academic Studies Press, 2025.
 143. Šepetys, Nerijus, *Holokausto postsekuliarumas. Tarp kritikos ir supratimo*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2023.
 144. Šerpetis, Kęstutis, „Užmarštis kultūros potencialo versus nacionalinės kultūros atlišk“, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, t. 9, 2009, p. 37–54.
 145. Šutinienė, Irena, „Tautos istorijos simboliai Lietuvos gyventojų tautinėje vaizduotėje: herojų įvaizdžiai ir jų kaita“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, t. 24, 2009.
 146. Tangney, June P., Dearing, L. R., *Shame and Guilt*, New York: Guilford Press, 2003.

147. Taylor, Gabriele, *Pride, Shame and Guilt. Emotions of self-assessment*, New York: Oxford University Press, 1985.
148. Trimčev, Rieke, Feindt, Gregor, Krawatzek, Félix, Pestel, Friedemann, „Europe’s Europes: mapping the conflicts of European memory“, *Journal of Political Ideologies*, Vol. 25, No. 1, 2019, p. 51–77.
149. Truska, Liudas, Vareikis, Vygintas, *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje*, Vilnius: Margi raštai, 2004.
150. Valantiejus, Algimantas, „Analitinės Ralfo Dahrendorfo kategorijos“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, t. 19, Nr. 1, 2007.
151. Venclova, Tomas, „Lietuviai ir žydai“, in: Akiračiai, Nr. 1, 1977, p. 4–5, 15.
152. Vincė, Laima, *Memory and postmemory in the writing of North American writers of Lithuanian descent*, disertacija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2022.
153. Vincė, Laima, *Vanished Lands: Memory and Postmemory in North American Lithuanian Diaspora Literature*, Oxford, New York: Peter Lang, 2023.
154. Vitkus, Hektoras, *Holokausto atminties raida Lietuvoje*, disertacija, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2008.
155. Vitkus, Zigmas, *Atminties miškas. Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje*, Vilnius: Lapas, 2022.
156. Weber, Max, *The Theory of Social and Economic Organization*, New York: Oxford University Press, 1947.
157. Weigel, Sigrid, „Generation” as a Symbolic Form: On the Genealogical Discourse of Memory since 1945“, *The Germanic Review*, Vol. 77, No. 4, 2002, p. 264–277.
158. Welzer, Herald, *Grandpa Wasn’t a Nazi: The Holocaust in German Family Remembrance*, American Jewish Committee, 2005, http://courses.washington.edu/berlin09/Readings/Welzer_Grandpa.pdf [žiūrėta 2020-06-29].
159. White, Hayden, *Metaistorija: Istorinė vaizduotė XIX a. Europoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2003.
160. Wydra, Harald, „Dynamics of Generational Memory. Understanding the East and West Divide“, *Dynamics of Memory and Identity in Contemporary Europe*, sudar. Eric Langenbacher, Bill Niven and Ruth Wittlinger, New York, Oxford: Berghahn, 2012.
161. Wieviorka, Annette, *The Era of the Witness*, Ithaca and London: Cornell University Press, 2006.
162. Winter, Jay, „Reflections on the Memory Boom in Contemporary Historical Studies“, *Canadian Military History*, Vol. 10, 2001, p. 57–66.

163. Wohl, Robert, *The Generation of 1914*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1980.
164. Zerubavel, Eviatar, *Social Mindscales: An Invitation to Cognitive Sociology*. Cambridge: Harvard University Press, 1997.

Publicistika, literatūros kritika, interviu

1. „Ką apie J. Noreiką-Generolą Vėtrą sako LAT ir Štuthofio konclagerio dokumentai“, 2015 m. lapkričio 16 d., <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/ka-apie-j-noreika-generola-vetra-sako-lat-ir-stuthofio-konclagerio-dokumentai.d?id=69585652> [žiūrėta 2024-06-16].
2. „L. Linkevičius ragina nedelsti nukelti J. Noreikos atminimo lentą“, 2018 m. rugsėjo 19 d., <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/227442/l-linkevicius-ragina-nedelsti-nukelti-j-noreikos-atminimo-lenta> [žiūrėta 2024-06-16].
3. „Lietuvos žydų bendruomenė vėl ragina LGGRTC nukelti J. Krikštaponio paminklą“, *Lietuvos rytas*, 2023 m. rugpjūčio 3 d.,
4. <https://www.lrytas.lt/kultura/istorija/2023/08/03/news/lietuvos-zydu-bendruomene-vel-ragina-lggrtc-nukelti-j-krikstaponio-paminkla-27901957> [žiūrėta 2023-01-03].
5. „Rūta Vanagaitė pripažįsta skelbusi melą dėl A. Ramanausko-Vanago“, 2017 m. lapkričio 3 d., *Lietuvos rytas*, <https://www.lrytas.lt/lietuvosdiena/aktualijos/2017/11/03/news/ruta-vanagaite-pripazista-skelbusi-mela-del-a-ramanausko---vanago-3388045> [žiūrėta 2024-07-31].
6. „Žydų klausimas mūsų spaudoj ir visuomenėj“, *Akiračiai*, Nr. 9, 1978, p. 8-9,
7. <https://www.spauda2.org/akiraciai/archive/1978/1978-nr09-AKIRACIAI.pdf> [žiūrėta 2024-08-23].
8. Aleknavičė, Karolina, „J. Noreikos-Generolo Vėtros anūkė: Lietuvos istorikai manęs neįtikino“, interviu su Silvija Foti,
9. <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/j-noreikos-generolo-vetros-anuke-lietuvos-istorikai-manes-neitikino-56-1600630> [žiūrėta 2024-08-20].
10. Andrukaitytė, Milena, „Remigijus Šimašius pakeitė nuomonę – Vilniaus savivaldybė lentą generolui Vėtrai atkurs“, 2019 m. balandžio 9 d., <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/premjeras-j-noreikos-lenta-turi-buti-atstatyta-tada-sprendžiama-del-jos-tolesnio-likimo-56-1127886> [žiūrėta 2024-08-22].
11. Berenbaum, Michael, „Lithuania’s Hidden Holocaust and the Writers

- Who Revealed It“, 2020 m. balandžio 3 d., <https://jewishjournal.com/commentary/analysis/313639/lithuanias-hidden-holocaust-and-writers-who-revealed-it/> [žiūrėta 2022-10-28].
12. Brazauskas, Arūnas, „Mūsiškė trolė Rūta Vanagaitė“, *Veidas*, 2016 vasario 6 d. Prieiga internetu, žiūrėta 2024-08-14: <http://www.veidas.lt/musiske-trole-ruta-vanagaite>.
 13. Deutsch, Jillian, „Plaque by plaque, Lithuania confronts its wartime past“, *Politico*, 2019 m. rugpjūčio 12 d., <https://www.politico.eu/article/wwii-lithuania-history-soviet-occupation-confrontation-wartime-past> [žiūrėta 2020-09-28].
 14. Hoffman, Brendan, „Nazi Collaborator or National Hero? A Test for Lithuania“, *The New York Times*, 2018 m. rugsėjo 18 d., <https://www.nytimes.com/2018/09/10/world/europe/nazi-general-storm-lithuania.html> [žiūrėta 2020-09-28].
 15. Interviu su Dovile Budryte, 2023 m. sausio 27 d., <https://www.bernardinai.lt/prof-d-budryte-atminties-karai-yra-labai-matomi-kai-susiduria-partizaninio-karo-ir-holokausto-atmintis/> [žiūrėta 2024-08-21].
 16. Jurčenkaitė, Indrė, „26,7 tūkst. egzempliorių knygų atgavusi R. Vanagaitė: tapau sandėlininke“, 2018 m. vasario 1 d., https://www.15min.lt/kultura/naujiena/literatura/26-7-tukst-egzemplioriu-knygu-atgavusi-r-vanagaite-tapau-sandelininke-286-919516?utm_medium=copied [žiūrėta 2024-07-31].
 17. Kasparavičius, Algimantas, „Lietuvių politinės iliuzijos: Lietuvos laikinosios vyriausybės „Politika“ ir Holokausto pradžia Lietuvoje 1941 metais“, 2017 m. sausio 15 d., <https://www.lzb.lt/2017/01/05/lietuviu-politines-iliuzijos-lietuvoslaikinosios-vyriausybes-politika-ir-holokausto-pradzia-lietuvoje-1941-metais/> [žiūrėta 2024-06-12].
 18. „Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenės pareiškimas dėl diskusijų apie Jono Noreikos (Generolo Vėtros) atminimo įamžinimą“, 2018 m. liepos 27 d., <https://www.lzb.lt/2018/07/27/lietuvos-zydu-litvaku-bendruomenes-pareiiskimas-del-diskusiju-apie-jono-noreikos-generolo-vetros-atminimo-iamzinima/> [žiūrėta 2024-06-16].
 19. Nikžentaitis, Alvydas, „Genocido centro išvada dėl Jono Noreikos – niekinė“, 2019 m. gruodžio 23 d., <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1127865/alvydas-nikzentaitis-genocido-centro-isvada-del-jono-noreikos-niekinine> [žiūrėta 2024-06-17].
 20. Petkus, Dovilas, „Valstybingumo šimtmečio proga – kaltinimai šaudžius žydus“, 2018 m. liepos 23 d., <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/dovilas-petkus-valstybingumo-simtmecio->

- [proga-kaltnimai-saudzius-zydus.d?id=78640523](https://www.15min.lt/kultura/naujiena/literatura/giedra-radvilaviciute-apie-rutos-vanagaites-knyga-musiskiai-286-1195378) [žiūrėta 2020-09-30].
21. Platūkytė, Domantė, „Ką Lietuvai reiškė nacių okupacija? Naujausia išvada įžiebė ugnį“, 2019 m. balandžio 5 d., <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/940090/ka-lietuvai-reiske-naciu-okupacija-naujausia-isvada-iziebe-ugni> [žiūrėta 2024-06-19].
 22. Plikūnė, Dalia, „Alma littera“ pralaužė tylos sieną: sprendimo nesigaili ir eis dar toliau“, 2017 m. lapkričio 10 d., <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/alma-littera-pralauze-tylos-siena-sprendimo-nesigaili-ir-eis-dar-toliau-76310661> [žiūrėta 2024-07-31].
 23. Radvilavičiūtė, Giedra, „Giedra Radvilavičiūtė – apie Rutos Vanagaitės knygą „Mūsiškiai“, 2019 m. rugpjūčio 30 d., www.15min.lt/kultura/naujiena/literatura/giedra-radvilaviciute-apie-rutos-vanagaites-knyga-musiskiai-286-1195378 [žiūrėta 2022-10-28].
 24. Radžiūnas, Vytenis, „R. Vanagaitė prieš istorikus: kuri pusė nemato partizano Vanago veiksmų visumos?“, 2017 m. spalio 25 d., <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/191164/r-vanagaite-pries-istorikus-kuri-puse-nemato-partizano-vanago-veiksmu-visumos> [žiūrėta 2024-07-31].
 25. Sakalauskaitė, Ramunė, „Raudų sienoje – prašymas taikos tarp pasaulio tautų“, *Lietuvos rytas*, 1995 m. kovo 2 d., Nr. 50.
 26. Saldžiūnas, Vaidas, „Generolo Vėtros anūkė metė baisius kaltinimus seneliui ir Lietuvai: kas slepia tiesą?“, 2018 m. liepos 19 d., <https://www.delfi.lt/news/daily/demaskuok/generolo-vetros-anuke-mete-baisius-kaltinimus-seneliui-ir-lietuvai-kas-slepia-tiesa.d?id=78591343> [žiūrėta 2020-09-30].
 27. Sužiedėlis, Saulius, „Holokaustas – centrinis moderniosios Lietuvos istorijos įvykis“, 2010 m. gruodžio 18 d., <https://www.bernardinai.lt/2010-12-18-saulius-suziedelis-holokaustas-turi-buti-centrinu-moderniosios-lietuvos-istorijos-ivykiu/> [žiūrėta 2024-07-31].
 28. Sužiedėlis, Saulius, „Penkiasdešimčiai metų praėjus: Lietuvių tautos sukilimo ir laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai“, *Metmenys*, Nr. 61, 1991, p. 149–172, <https://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=205706&biRecordId=114997> [žiūrėta 2022-09-10].
 29. Šepetys, Nerijus, „Jūsiškiai – mums ne mūsiškiai“, *Naujasis Židinys-Aidai*, Nr. 2, 2016, p. 10–16.
 30. Švedas, Aurimas, *Irena Veisaitė. Gyvenimas turėtų būti skaidrus*, Vilnius: Aukso žuvys, 2019

31. Valiušaitis, Vidmantas, „Ko verti Pakalniškio liudijimai apie Noreiką?“, 2018 m. rugpjūčio 14 d, <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/vidmantas-valiusaitis-ko-verti-pakalniskio-liudijimai-apie-noreika.d?id=78794109> [žiūrėta 2020-09-30].
32. Valiušaitis, Vidmantas, „Mūsiškiai“: dvylika esminių Rūtos Vanagaitės knygos klaidų“, *Lietuvos rytas*, 2016 m. vasario 29 d, <https://www.lrytas.lt/lietuvsdiena/aktualijos/2016/02/29/news/-musiskiai-dvylika-esminiu-rutos-vanagaites-knygos-klaidu-823825> [žiūrėta 2024-08-14].
33. Vasiliauskas, Valdas, „Holokausto industrija: „Mūsiškiai“, 2016 m. vasario 23 d., <https://alkas.lt/2016/02/23/v-vasiliauskas-holokausto-industrija-musiskiai>, žiūrėta 2024-07-31.
34. Vildžiūnas, Linas, „Sunki kelionė“, *7 meno dienos*, t. 1170, Nr. 18, 2016 m. gegužės 6 d., <https://www.7md.lt/knygos/2016-05-06/Sunki-kelione> [žiūrėta 2022-10-28].
35. Zuroff, Efraim, „Lithuania at the crossroads“, *The Jerusalem Post*, 2018 m. rugsėjo 22 d., <https://www.jpost.com/opinion/lithuania-at-the-crossroads-567746> [žiūrėta 2020-09-28].

Kitos knygos

1. *Išgelbėti bulvių maišuose*, sudar. Solomonas Abramovičius, Jakovas Zilbergas, Vilnius: Šiaurės Jeruzalė, 2014.
2. Anra, Aneta, *Jehudit. Gyvenimas galėtų būti toks gražus*, Vilnius: Odilė, 2021
3. Aradas, Icchakas, *Iš mirties slėnio į Siono kalną*, Vilnius: Margi raštai, 2020.
4. Aras, Gint, *Relief by Execution: A Visit to Mauthausen*, Pawcatuck: Little Bound Books, 2019.
5. Bayer, Marcel, *Spione*, Frankfurt: Suhrkamp, 2000.
6. Bakas, Samuelis, *Nutapyta žodžiais: Vilniaus prisiminimai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009.
7. Bartas, Valdas, *Lietus Amsterdame*, Vilnius: Alma littera, 2023.
8. Beilesas, Judelis, *Judkė*, Vilnius: Baltos Lankos, 2001.
9. Bronnen, Barbara, *Die Tochter*, München; R. Piper & Co., 1980.
10. Cassedy, Ellen, *Mes esame čia*, Vilnius: Obuolys, 2013.
11. Cassedy, Ellen, *We Are Here: Memories of the Lithuanian Holocaust*, Lincoln, London: Nebraska University Press, 2012.
12. Čepaitienė, Rasa, *Nepolitkorektiška*, Vilnius: Valstybingumo studijų

- centras, 2021.
13. Čepauskaitė, Daiva, *Aš tave užmiršau*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2016.
 14. Day, Ingeborg, *Ghost Waltz*, New York: The Viking Press, 1980.
 15. Davidson, Martin, *The Perfect Nazi: Uncovering My Grandfather's Secret Past*, New York: G.P. Putnam's Sons, 2010.
 16. Dückers, Tanja, *Himmelskörper*, Berlin: Aufbau, 2003.
 17. Epstein, Helen, *Children of the Holocaust: Conversations with Sons and Daughters of Survivors*, New York: Putnam, 1979.
 18. Frank, Anne, *Het Achterhuis*, Amsterdam: Contact, 1947.
 19. Frank, Niklas, *Der Vater: Eine Abrechnung*, Leipzig: Goldmann, 1987.
 20. Frankl Viktor E., *Ein Psycholog erlebt das KZ. Verlag für Jugend und Volk*, Wien: Kösel, 1946.
 21. Gauch, Sigfrid, *Vaterspuren. Eine Erzählung*, Frankfurt: Suhrkamp, 1979.
 22. Gabis, Rita, *The Wild Field*, Cambridge: Alice James Books, 1994.
 23. Ginkas, Mironas, *Per spygliuotą vielą*, Vilnius: Žydų kultūros ir informacijos centras, 2009.
 24. Grušas, Juozas, *Adomo Brunzos paslaptis*, Vilnius: Vaga, 1967.
 25. Härtling, Peter, *Nachgetragene Liebe*, München: Luchterhand, 1980.
 26. Henisch, Peter, *Die kleine Figur meines Vaters*, Frankfurt: Fischer, 1975.
 27. Holcmanienė, Elena, *Šitas vaikas turi gyventi. Elenos Holcmanienės užrašai 1941–1944*, Vilnius: Baltų lankų leidyba, 2003.
 28. Höß, Rainer, *Das Erbe des Kommandanten*, München: belleville, 2013.
 29. Išėjimo knyga 20:5, BIBLIJA arba ŠVENTASIS RAŠTAS. Ekumeninis leidimas, Vilnius: Lietuvos Biblijos draugija, 1999.
 30. Jirgl, Reinhard, *Die Unvollendeten*, München: Carl Hanser Verlag, 2003.
 31. Kapleris Ignas, Meištas Antanas, *Laikas 10. Istorijos vadovėlis 10 kl.*, I d. Vilnius: Briedis, 2007.
 32. Kersten, Paul, *Der alltägliche Tod meines Vaters*, München: dtv, 1978.
 33. Kinder, Hermann, *Der Schleiftrog*, Zurich: Diogenes, 1977.
 34. Krukas, Hermanas, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. Vilniaus geto ir stovyklų kronikos, 1939–1944*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004.
 35. Kuckart, Judith, *Lenas Liebe*, Köln: DuMont, 2002.
 36. Kugler, Lena, *Wie viele Züge*, Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 2001.
 37. Lang, Roland, *Die Mansarde*, Königstein im Taunus: Athenäum, 1979.
 38. Lazersonaitė, Tamara, *Tamaros dienoraštis*, Vilnius: Vaga, 1997.

39. Levi, Primo, *Nusken dusieji ir išsigelbėjusieji*, Vilnius: Hieronymus, 2017.
40. Levi, Primo, *Se questo è un uomo*, Torino: F. De Silva, 1947.
41. Lindahl, Julie, *The Pendulum: A Granddaughter's Search for Her Family's Forbidden Nazi Past*, Lanham: Rowman & Littlefield, 2018.
42. Mendelsohn, Daniel, *The Lost: A Search for Six of the Six Million*, New York: Harper Collins, 2006.
43. Meckel, Christoph, *Suchbild: Über meinen Vater*, Düsseldorf: Claassen, 1980.
44. Medicus, Thomas, *In den Augen meines Großvaters*, München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2004.
45. Mikelinskas, Jonas, *Kada KODĖL taps TODĖL? Holokaustas be politikos ir komercijos*, Vilnius: Mintis, 2004.
46. Müller, Olaf, *Schlesisches Wetter*, Berlin: Berlin Verlag, 2003.
47. Niemann, Derek, *A Nazi in the Family: The hidden story of an SS family in wartime Germany*, Short Books, 2018.
48. Noreika, Jonas, *Penki broliai*, Vilnius: Versmė, 2013.
49. Parulskis, Sigitas, *Tamsa ir partneriai*, Alma littera: Vilnius, 2012.
50. Paukštelis, Juozas, *Netekėk, saulele!*, Vilnius: Vaga, 1974.
51. Plessen, Elisabeth, *Mitteilung an den Adel*, Munich: dtv, 1976.
52. Ragen, Naomi, *The Enemy Beside Me*, New York: St. Martin's Griffin, 2023.
53. Ranaitė-Čarnienė, Žana, *Neįtikėtina tiesa*, Vilnius: Švyturys, 1994.
54. Rauca, Reglindis, *Fatzvogel*, Halle: Mitteldeutscher, 2014.
55. Rauca, Reglindis, *Vuchelbeerbaamland*, Halle: Mitteldeutscher, 2008.
56. Rauter, E.A., *Brief an meine Erzieher*, München: Antje Kunstmann, 1979.
57. Rauter, Ernst, *Brief an meine Erzieher*, München: Antje Kunstmann, 1980.
58. Rehmann, Ruth, *Der Mann auf der Kanzel: Fragen an einen Vater*, München: Hansen, 1979.
59. Robinson, Gabrielle, *The Reluctant Nazi: Searching for my Grandfather*, Cheltenham: The History Press, 2011.
60. Rodrian, Irene, *Der Hausfrieden*, München: Wilhelm Heyne Verlag, 1981.
61. Rudaševskis, Icchokas, *Vilniaus geto dienoraštis*, sudar. Mindaugas Kvietkauskas, Vilnius: Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenė, 2018.
62. Schneider, Peter, *Vati*, Hamburg: Rowohlt Taschenbuch, 1987.
63. Schwaiger, Brigitte, *Lange Abwesenheit*, Wien: Paul Zsolnay, 1980.
64. Spiegelman, Art, *Maus*, New York: Pantheon Books, 1986.
65. Suckeveris, Abraomas, *Iš Vilniaus geto*, Vilnius: Versus Aureus, 2011.
66. Šaltenis, Saulius, *Žydų karalaitės dienoraštis*, Tyto alba: Vilnius, 2015.
67. Škėma, Antanas, *Izaokas*, Odilė: Vilnius, 2018.
68. Škėma, Antanas, *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Vaga, 1994, t.1.
69. Šukys, Antanas, *Du mediniai ir trys geležiniai kryžiai*, Londonas: Nida,

- 1964 m.; Vilnius: Alio, 2016.
70. Šukys, Julija, *Epistolophilia: Writing the Life of Ona Šimaitė*, University of Nebraska Press, 2012.
 71. Šukys, Julija, *Epistofilija: užrašytas Onos Šimaitės gyvenimas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2016).
 72. Šukys, Julija, *Silence is Death: The Life and Work of Tahar Djaout*, University of Nebraska Press, 2007.
 73. Šuras, Grigorijus, *Užrašai: Vilniaus geto kronika, 1941-1944*, Vilnius: Era, 1997.
 74. Teege Jennifer, *Amon. Mein Großvater hätte mich erschossen*, Hamburg: Rowohlt Buchverlag, 2013.
 75. Tory, Avraham, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
 76. Vanagas, Rimantas, *Nenusigręžk nuo savęs*, Vilnius: Vyturys, 1995.
 77. Vanagas, Rimantas, *Žali žydų plaukai: faktai ir eilės, juokas ir ašaros*, Vilnius : Petro ofsetas, 2007
 78. Vesper, Bernward, *Die Reise*, Berlin: MÄRZ, 1977.
 79. Wackwitz, Stefan, *Ein unsichtbares Land*, Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 2003.
 80. Wiesner, Heinrich, *Der Riese am Tisch*, 1979, Basel: Lenos.
 81. Zabiela, Vytautas, „Pratarmė“, *Tarptautinio Vilniaus visuomeninio tribunolo procesas „Komunizmo nusikaltimų įvertinimas“*, 2000, <http://www.partizanai.org/tarptautinio-vilniaus-visuomeninio-tribunolo-procesas> [žiūrėta 2022-09-08].

Kiti dokumentai ir nuorodos

1. *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*, <https://ekalba.lt/> [žiūrėta 2022-02-04].
2. „Confronting Holocaust Denial with David Baddiel“ (2020), filmas, rež. Laurence Turnbull.
3. „C-Span Book-TV“ interviu su Rita Gabis, 2015-05-26, <https://www.c-span.org/video/?326362-2/interview-rita-gabis> [žiūrėta 2022-10-23].
4. Draudimo propaguoti totalitarinius, autoritarinius režimus ir jų ideologijas įstatymas, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/b80056227d3211edbdcebd68a7a0df7e?jfwid=-rhnnontwv> [2024-07-18]
5. <https://holocaustremembrance.com/wp-content/uploads/2023/09/Understanding-Holocaust-Distortion-Contexts-Influences-and-Examples-IHRA.pdf> [žiūrėta 2024-07-18].

6. <https://www.manobalsas.lt/testas/testas.php?tst=40> [žiūrėta 2024-06-16].
7. <https://www.muziejusalka.lt/lt/muziejaus-veikla/ekspozicijos/rainiu-kancios-koplycia/#.VaASWOGKmBs> [žiūrėta 2024-06-13].
8. <https://www.peticijos.lt/visos/83742/del-zuvusio-uz-lietuvos-laisve-jono-noreikos-generolo-vetros-atminimo-lentos-siauliuose-issaugojimo/> [žiūrėta 2024-06-16].
9. „J’ Accuse Lithuania“ (2022), filmas, rež. Michael Kretzmer.
10. „Konvencija dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį“, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.161369?jfwid=191fum7wuy> [žiūrėta 2024-06-19].
11. LGRTC Pažyma „Jono Noreikos (Generolo Vėtros) veikla nacių okupuotoje Lietuvoje“, 2015, http://genocid.lt/UserFiles/File/Pazymos/201510_noreika_pazyma01.pdf [žiūrėta 2024-06-16].
12. *Lietuvių kalbos žodynas*, www.ekalba.lt [žiūrėta 2022-02-04]
13. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, „Dėl kaltinimų Jonui Noreikai (Generolui Vėtrai)“, 2019 m. kovo 27 d., http://genocid.lt/UserFiles/File/Titulinis/2019/20190327_noreika.pdf [žiūrėta 2024-06-10].
14. Noreika, Jonas, „Pakelk galvą, lietuvi!“, Kaunas: V. Atkočiūno spaustuvė, 1933, <https://silviafoticom.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/09/noreikapakelkgalvalietuvi.pdf> [žiūrėta 2024-06-20]
15. R. Gabis knygos pristatymas Vestporto viešojoje bibliotekoje, <https://www.c-span.org/video/?329000-1/a-guest-shooters-banquet> [žiūrėta 2022-10-23]
16. Tarptautinės komisijos nacių okupacinio režimo ir holokausto nusikaltimų vertinimo pakomisė, „Atsakymas į Lietuvos Gyventojų Genocido ir Rezistencijos Tyrimo centro 2019 m. kovo 27 d. pareiškimą „Dėl kaltinimų Jonui Noreikai (Generolui Vėtrai)“, 2019 m. balandžio 11 d., <https://www.komisija.lt/wp-content/uploads/2019/04/Statement-J.-Noreika-04-11.pdf> [žiūrėta 2024-06-12].
17. *Tarptautinių žodžių žodynas* (TŽŽ), <https://tzz.lt/> [žiūrėta 2022-02-04].
18. Understanding Holocaust Distortion. Contexts, Influences and Examples, International Holocaust Remembrance Alliance, 2021,
19. Vagnoriaus Gedimino pasisakymas, „Mitingas Paneriuose. Pro ašaras taurinančias sielą“, *Lietuvos Jeruzalė*, 1991, Nr. 8, p. 1-2.

SUMMARY

In Lithuania, various issues related to the politics of memory of the Holocaust, forms of its remembrance, and the clashes of different historical narratives often spark public discussions. The promotion and dissemination of the double genocide theory, along with disproportionate memorialisation of individuals who were victims of the Soviet and Nazi regimes, and the restitution of civil rights to prisoners sentenced during the Soviet era disregarding the fact that some of them had been sentenced for crimes related to the Holocaust, as well as the justification of the perpetrators manifesting itself in a variety of ways – all of these factors highlight different historical perspectives, the clashing of which may be described as conflicts of memory. Although such conflicts are most frequently observed in mass media, literary discourses are not exempt from them. Conflicts of collective memory have been extensively explored in the Holocaust (memory) literature, however, in Lithuania, memory discourses on the involvement of Lithuanians in Holocaust crimes have for a long time only been researched by historians. Any consideration of Holocaust crimes in society is hampered by a knee-jerk avoidance of reflection on cooperation with totalitarian regimes: it is virtually impossible to reflect on Holocaust crimes and their impact on later generations if there is no space to talk about collaboration and crimes in general, in which a case, (post)memory literature becomes a convenient medium for reflection. (Post)memory literature has been selected for analysis as a highly relevant phenomenon that impacts not only the cultural, but also the political and public space in general in the sense that it connects the past with the present and anticipates future horizons. The fiction and non-fiction books published over the last decade in Lithuania and abroad indicate that even though the Holocaust is not at the centre of the Lithuanian historical consciousness, it is not entirely insignificant, and that the evolution of its memory should be perceived as a dynamic process. When exploring this issue, the concept of ‘literary generation’ becomes of great importance, especially the paradigm of *Väterliteratur* (Fathers’ Literature) along with the globally prominent *Enkelliteratur* (Grandchildren’s Literature), which also includes the literature of the Lithuanian diaspora. The fact that, in the last decade, authors of Lithuanian origin have published as many as three books of very similar genre exploring crimes that (may) have been committed by their relatives, coincides with the emergence of a new direction in theoretical studies of history concerning Holocaust research, specifically, *perpetrator research*, which has most likely developed due to the evolving nature of Holocaust memory, i.e., the transformation of communicative memory into collective memory. The change of generations offers an

opportunity to create discourses that not only represent or honour the memory of the victims, but also reveal the perspectives of other participants in the crime (the perpetrators and the observers), thereby creating the conditions for a better understanding of the prerequisites for crimes against humanity, and stronger cultural and political systems capable of preventing them in the future. Ignoring conflicts that arise in society, including mnemonic conflicts, usually only serves to encourage their proliferation⁸⁰⁵. This dissertation raises the hypothesis that, when studying the conflicting nature of Holocaust memory in Lithuania, not only the ideological causes behind the development of historical narratives are important, but also the issues of guilt and responsibility for Holocaust crimes. First of all, the systematic, mass nature of Holocaust crimes along with the guilt they entail causes a number of general problems identified by Hannah Arendt in her letter to Karl Jaspers: “The Nazi crimes, it seems to me, explode the limits of the law; and that is precisely what constitutes their monstrousness. For these crimes, no punishment is severe enough. It may well be essential to hang Göring, but it is totally inadequate. That is, this guilt, in contrast to all criminal guilt, oversteps and shatters any and all legal systems. <...> We are simply not equipped to deal, on a human, political level, with a guilt that is beyond crime”⁸⁰⁶. This relationship is further complicated in the post-Soviet countries because the guilt of some Holocaust perpetrators has either not been established as a fact, or has been established by the Soviet jurisdiction, which is deemed unreliable, or, as echoed in the more recent mnemonic culture, greater significance is attributed to the resistance against the Soviet occupation.

Research object and research material. The **object of this research** is the structure and manifestation of mnemonic conflicts in non-fiction literature published by Lithuanian authors since 2014⁸⁰⁷, and in (post)memory narratives written by authors of (at least partial) Lithuanian descent, which deal with the individual or collective guilt of Lithuanians regarding their participation in the Holocaust. The main **sources of the research** are as follows: the corpus of the dissertation research consists of three autobiographical books published in English by authors of Lithuanian origin: *A Guest at the Shooter’s Banquet: My Grandfather’s SS Past, My Jewish Family, A Search for the Truth* by Rita Gabis⁸⁰⁸, *Siberian Exile: Blood, War,*

⁸⁰⁵ Chantal Mouffe, *op. cit.*

⁸⁰⁶ Hannah Arendt, Karl Jaspers, *op. cit.*, p. 54.

⁸⁰⁷ This period was selected on the grounds of the stages of memory conflicts, as outlined by Dovilė Budrytė; see: Dovilė Budrytė, *op. cit.*

⁸⁰⁸ Rita Gabis, *A Guest at the Shooter’s Banquet.*

and *a Granddaughter's Reckoning* by Julija Šukys⁸⁰⁹, and *The Nazi's Granddaughter. How I Discovered My Grandfather Was a War Criminal* by Silvia Foti; as well as two non-fiction popular history books introducing pieces of investigative journalism: *Mūsiškiai* (*Our People* in English) by Rūta Vanagaitė⁸¹⁰ and *Mes nežudėme* (*We Did Not Murder* in English) Arkadijus Vinokuras⁸¹¹.

The source selection criterion was the theme explored or otherwise revealed in the books from various perspectives: Holocaust-related guilt, Holocaust perpetrators, and the authors' personal relationship to this theme or the depiction of the perpetrators in non-fiction literature, since the reaction to guilt and responsibility for Holocaust crimes and collaboration with totalitarian regimes is the source of mnemonic conflicts emerging in society. The body of research does not include narratives about the rescue of Jews⁸¹², works seeking to explain or normalise relationships between Lithuanians and Jews⁸¹³, or short-form journalism⁸¹⁴. All these texts constitute an important part of memory communication and culture, but only reflect the issue of mnemonic conflicts to a limited extent, when they focus on Lithuanian participation in the Holocaust. Also excluded are works of a nationalist leaning that are less conducive to the analysis of mnemonic conflicts due to the fact that they either outright deny or downplay Lithuanian crimes or responsibility regarding the Holocaust, based on, for instance, the 'double genocide' theory⁸¹⁵.

In order to examine the structure and representation of conflicts at different levels (individual, familial, or political), the selection includes texts whose authors have an identity-based relationship with Holocaust perpetrators (at an individual, familial, or state level), or ones where such a relationship is revealed⁸¹⁶. Analysing non-academic literature on the Holocaust and its

⁸⁰⁹ Julija Šukys, *Siberian Exile*.

⁸¹⁰ Rūta Vanagaitė, *op. cit.*, 2016.

⁸¹¹ Arkadijus Vinokuras, *op. cit.*

⁸¹² *Išgelbėti bulvių maišuose. 50 Kauno geto vaikų istorijų* [English:], compiled by Solomonas Abramovičius, Jakovas Zilbergas. *Rescued in Potato Sacks. 50 Stories of Kaunas Ghetto Children*

⁸¹³ Rimantas Vanagas, *Žali žydų plaukai: faktai ir eilės, juokas ir ašaros* [English: *The Green Hair of the Jews: Facts and Verses, Laughter and Tears*].

⁸¹⁴ Rimantas Vanagas, *Nenusigręžk nuo savęs* [English: *Do not Turn away from yourself*], p. 120–139; Rasa Čepaitienė, *Nepolitkorektiška* [English: *Not Politically Correct*].

⁸¹⁵ Jonas Mikelinskas, *op.cit.*

⁸¹⁶ Arkadijus Vinokuras does not identify himself as an offspring of criminals but presents interviews with such individuals.

memory is significant because of the opposition between the collective consciousness and academic historiography, as the formation of the former is not necessarily based on the historical facts outlined in the latter; meanwhile, attempts to challenge collective memory on the basis of facts sometimes triggers resistance and only reinforces said collective memory⁸¹⁷. Autobiographical and popular history literature were selected with the objective to grasp the migration between historical narratives from the academic to the personal and public spheres, and to assess the establishment and interpretive assumptions of relationships with historical facts. The selection of a variety of cultural contexts and genres allows demonstrating the similarities and differences in the formation of mnemonic conflicts. In Lithuanian émigré postmemory literature (Šukys, Gabis, Foti), configurations of memory structures are represented in familial and community contexts, whereas in Lithuanian non-academic historical books (Vanagaitė, Vinokuras), the political and cultural dimensions of memory formation are more prominent. The selection of sources is also limited by the fact that there are currently no works of postmemory literature exploring Holocaust crimes in the context of family history published by a Lithuanian author.

Theoretical and methodological guidelines of the research. The core of the research methodology consists of memory studies, selected due to proximity to the researched issue (the texts analysed are important and interesting, namely due to their relationship to collective memory), and being a very open and interdisciplinary methodology, allowing for a combination of literary and historiographical aspects of analysis. Collective memory theories developed by, first, Maurice Halbwachs, and Jan and Aleida Assmann, establish an assumption that there exists a structure of collective memory that includes literary narratives. In this context, based on the works of various historians, an attempt is made to draw a distinction between collective memory and history, and to identify their relationship with memory literature.

The research is further developed on the basis of a general tripartite model of mimetic circle. In an attempt to expand the Aristotelian concept of *mimēsis*, the philosopher Paul Ricœur combined the hermeneutic and structural methods to develop the tree-part model of narrative analysis⁸¹⁸, which was adapted by Astrid Erll for the analysis of literary narratives in relation to cultural memory⁸¹⁹. The three stages of *mimēsis* are defined as

⁸¹⁷ Hektoras Vitkus, *Holokausto atminties raida Lietuvoje* [English: *Holocaust Memory Development in Lithuania*], 2008, p. 5.

⁸¹⁸ Paul Ricœur, *op. cit.*, p. X.

⁸¹⁹ Astrid Erll, *Memory in Culture*, p. 152–157.

prefiguration, configuration, and refiguration. Prefiguration describes how memory culture shapes a literary work, configuration describes the creation of new mnemonic narratives in a literary work, and refiguration refers to the changes in communal mnemonic narratives caused by literature. This model has partially shaped the structure of this dissertation, as it highlights problem aspects of Holocaust memory in Lithuania (prefiguration), the formation of mnemonic narratives in the books by selected authors (configuration), and the impact of texts on memory culture (refiguration). In an attempt to better understand the issues and modalities of literature exploring the transmission of information to later generations, an analysis of the configurations of memory is carried out using Marianne Hirsch's concept of postmemory that defines the generational transmission of memory, the concept of the memory generation, which is further developed through the problematisation of the paradigm of *Väterliteratur* and *Enkelliteratur*, and the concept of 'generationality' (*Generationalität*) by Jürgen Reulecke⁸²⁰.

The analysis of mnemonic conflicts is based on the social conflict theory and conflict memory modes (antagonistic, cosmopolitan, and agonistic) developed by Daniel Levy and Natan Sznaider⁸²¹, and Anne Cento Bull and Hans Lauge Hansen⁸²². These methodological tools allow identifying the key elements of mnemonic conflicts and applying social science theories to text analysis. These tools are used to explore how the main mnemonic conflicts are manifested in literary narratives, which models, and why, are chosen to represent and resolve them, spatialising the transfer of collective memory horizontally and vertically; the vertical is to be understood here as the linear succession of events in time, while the horizontal is the transmission of the memory these events from generation to generation.

The vertical analysis of memory representation utilises the categories of Holocaust participants listed in the English-language book *Perpetrators Victims Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945* by Raul Hilberg⁸²³ first published in 1992. In the context of this research, the three categories developed by Hilberg serve as a key starting point for conflict analysis because the main cause of the emergence of mnemonic conflicts regarding the Holocaust in Lithuania is specifically the double identity of perpetrator or offender acquired (or attributed to them) in different conflicts and the perception of this identity as absolute. However, given the limitations of the

⁸²⁰ Jürgen Reulecke, *op. cit.*, p. 119–126.

⁸²¹ Daniel Levy, Natan Sznaider, *op. cit.*

⁸²² Anna Cento Bull, Hans Lauge Hansen, "On Agonistic Memory", p. 390–404.

⁸²³ Raul Hilberg, *Perpetrators Victims Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945*, New York: Aaron Asher Books, 1992.

three categories, especially as the impact of the Holocaust has expanded and began to directly affect later generations, becoming an event with which people engage and relate their identities not only through direct participation but also through representations of it as a historical event, the triad of the perpetrator-victim-bystander that functions in the vertical axis is supplemented by incorporating Michael Rothberg's horizontally functioning concept of the implicated subject, which, in the context of Holocaust perpetratorship, allows examining not only the direct or indirect guilt of the contemporaries, but also the individual and collective responsibility of the later generations. By approaching guilt as the axis of mnemonic conflicts and employing the classification of guilt of the contemporaries of the Holocaust developed by the philosopher Karl Jaspers⁸²⁴, an attempt is made to create a model of generational guilt on the horizontal axis and to apply it to literary analysis.

Aim and objectives of the research. This dissertation undertakes to analyse the causes of the emergence of mnemonic conflicts, the proliferation of these conflicts, and the ways of their representation in Holocaust (post)memory narratives published in Lithuania and North America. To achieve this aim, the following objectives are outlined: 1) To determine the features of Holocaust (post)memory literature and the opportunities for dialogue or monologue in different genres, styles, and generations of memory; 2) Based on historiographic and critical literature, to identify aspects of the Holocaust in Lithuania and its memory that have the greatest potential of causing conflict; 3) To define the concept of mnemonic conflict and to adapt existing models of conflict representation for the analysis of Holocaust (post)memory literature; 4) To analyse the most prominent mnemonic conflicts arising at the individual and collective levels, along with the means by which they are structured and represented in the selected texts of Holocaust (post)memory literature.

Overview of literature significant to this research. *Research of memory conflicts related to the Holocaust in Lithuania.* The article “*Conflicting Memories: The Reception of the Holocaust in Lithuania*”⁸²⁵ by Lithuanian historians Saulius Sužiedėlis and Šarūnas Liekis introduces the problem of Holocaust memory in Lithuania and dominant traits in mnemonic narratives, and explains the causes of their formation. Differences between Western and Lithuanian interpretations of the Second World War relating to

⁸²⁴ Karl Jaspers, *op. cit.*

⁸²⁵ Saulius Sužiedėlis, Šarūnas Liekis, “Conflicting Memories: The Reception of the Holocaust in Lithuania”, p. 319–351.

the greater number of Lithuanian victims *after* the war than during its course are highlighted, as well as the control imposed by the Soviet system and its impact on Holocaust memory, and the victim role adopted by the Lithuanian diaspora⁸²⁶. The premises of mnemonic conflicts (the formation of national narratives within the Western diaspora, implemented memory policy, and aspects of the relevant historical research from the post-war period up to regaining independence) and their deconstruction are further elaborated and presented in the book by Saulius Sužiedėlis *Crisis, War, and the Holocaust in Lithuania*⁸²⁷. A reference in this study also mentions the books by Julja Šukys, Rita Gabis and Silvia Foti (listed specifically in this order according to their degree of reliability and nuance)⁸²⁸, and a paragraph is dedicated to the books by Rūta Vanagaitė and their reception⁸²⁹. In her article “*Mnemonic Conflicts and Cooperation in Memory Politics: Development of Narratives about Historical Traumas in Lithuania after 1991*”⁸³⁰, Dovilė Budrytė, a researcher in the field of political sciences, describes the mnemonic narratives of the Soviet repressions and the Holocaust as being in direct conflict. Dovilė Budrytė identifies three stages of mnemonic conflicts from the moment of Lithuania regaining independence to the present day. As an example of the final stage (which started with the Russian invasion in Ukraine in 2014), she chose the public debate regarding the memorialisation of Jonas Noreika. Dovilė Budrytė notes an important issue pertaining to mnemonic conflicts, specifically, the inclination to simplify narratives and history in general⁸³¹. Mnemonic conflicts related to Rūta Vanagaitė and Silvia Foti were investigated by Dalius Stancikas, a researcher with the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania in his book *Kūju per Lietuvos istoriją* (English: *With a Hammer Across the History of Lithuania*)⁸³², where the book by Rūta Vanagaitė *Mūsiškiai* (English: *Our People*) and the mnemonic conflict regarding Jonas Noreika are presented from a nationalist perspective, as a Russian propaganda narrative intended to discredit Lithuania. Meanwhile, theatre researcher Ina Pukelytė investigates connections between politics and theatre by discussing the topic of the Holocaust in Lithuanian theatre. She refers to the negative reaction evoked by the statements of Rūta Vanagaitė and

⁸²⁶ *Ibid.*, p. 325–28.

⁸²⁷ Saulius Sužiedėlis, *Crisis, War, and the Holocaust in Lithuania*.

⁸²⁸ *Ibid.*, p. 546.

⁸²⁹ *Ibid.*, p. 542.

⁸³⁰ Dovilė Budrytė, *op. cit.*, 2022.

⁸³¹ *Ibid.*, p. 21.

⁸³² Dalius Stancikas, *op.cit.*

Marius Ivaškevičius on the topic of the Holocaust as a “memory war”⁸³³.

Holocaust postmemory literature research. In 2018, culturologist Violeta Davoliūtė was the first to align the article by Silvia Foti and the books by Rita Gabis and Julija Šukys by calling their publishing a sign of “a new stage of Holocaust memory in Lithuania”⁸³⁴. In presenting the context of the mnemonic conflict regarding Jonas Noreika, Violeta Davoliūtė suggests that the story of Jonas Noreika reflects the dynamics of the regional memory policy, whereas, in her opinion, the texts published by Silvia Foti, Rita Gabis and Julija Šukys can be perceived as “a more personal exploration of the past in Lithuanian public memory”⁸³⁵. Meanwhile, in her article “*Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania*”⁸³⁶, Violeta Davoliūtė explores the books by Rita Gabis, Julija Šukys, Rūta Vanagaitė and Silvia Foti through the lens of generational literature, identifying the second and third generation of Holocaust memory in accordance with the categories of German *Väterliteratur* and *Generationenromane*. Using the authors’ critical view of the earlier generations as a classification criterion⁸³⁷, Violeta Davoliūtė suggests that, contrary to the West, in Lithuanian autobiographical non-fiction literature, the second generation only emerged in the post-Soviet era, and aligns the books by Silvia Foti and Rūta Vanagaitė with this category. This article contextualises the four books mentioned above within the Lithuanian and global contexts of Holocaust memory (“in a temporal and spatial framework”⁸³⁸), and discusses the circumstances of their publication as well as their political significance, however, as in the case of mnemonic conflict research, discourse analysis is absent or minimal, limited to presenting the core elements of the narrative and highlighting the exceptionality of the books. Like the 2018 article, these four books are referred to as “a new voice of perpetrator postmemory of the Holocaust in Lithuania”⁸³⁹, albeit acknowledging that the books by the diaspora authors are yet to be translated into Lithuanian. In the 2022 article “*Agonistic Homecomings: Holocaust Postmemory, Perspective and Locality*”⁸⁴⁰, Violeta Davoliūtė focuses on

⁸³³ Ina Pukelytė, *op.cit.*, p. 37–48.

⁸³⁴ Violeta Davoliūtė, “Between the Public and the Personal: A New Stage of Holocaust Memory in Lithuania. Cultures of History Forum”.

⁸³⁵ *Ibid.*

⁸³⁶ Violeta Davoliūtė, “Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania”, p. 70–85.

⁸³⁷ *Ibid.*, p. 73.

⁸³⁸ *Ibid.*, p. 72.

⁸³⁹ *Ibid.*, p. 81.

⁸⁴⁰ Violeta Davoliūtė, “Agonistic Homecomings”, p. 539–550.

locality, expression of identity and issues regarding the narrator's perspective in the books by Rita Gabis and Julija Šukys (relating their narratives with Daniel Mendelsohn's book *The Lost: A Search for Six of the Six Million*⁸⁴¹), and, expanding on the idea that these books are narratives of Holocaust postmemory articulated in her earlier articles, Davoliūtė presents them as examples of agonistic literature as a counterbalance to the antagonistic narratives of memory that have become more prominent in Eastern Europe. The article also refers to the nature of the underlying conflict in the story of Rita Gabis's grandfather ("the truth is presented in the text in terms of the irreconcilability of different perspectives"⁸⁴²) and suggests that both books present the perspectives of the victims and the perpetrators.

Rita Gabis and Julija Šukys's autobiographical books are also analysed in a dedicated chapter of Laima Vincė's doctoral thesis⁸⁴³ and subsequent monograph *Vanished Lands: Memory and Postmemory in North American Lithuanian Diaspora Literature*⁸⁴⁴. In terms of genre, Laima Vincė considers these books memoirs. She highlights the similarities between the two texts and analyses them utilising the concept of postmemory developed by Marianne Hirsch, and trauma theory, while describing the act of writing and the texts themselves as creating a 'memory' (or 'memorial') space⁸⁴⁵. Chosen as the key points of analysis are the transfer of trauma expressed through the structure of postmemory, the return to postmemory spaces, the silence and the breaking of it, and the issues of guilt. In the context of this dissertation, it is important to highlight the aspect of inherited guilt, which is noted by Laima Vincė as present in the texts by Rita Gabis and Julija Šukys and analysed through the lens of traumatic experience; however, the expression of guilt, its modalities or significance in a broader context are not discussed. Laima Vincė also discusses the book by Silvia Foti and its reception in Lithuania, albeit in a different context, namely, that of postmemory texts and historical accuracy. She distinguishes between the 'historical' and the 'postmemory' narratives, and identifies the tensions and inconsistencies that arise between them⁸⁴⁶. Laima Vincė argues that, contrary to Rita Gabis and Julija Šukys who successfully balance between investigation and introspection, Silvia Foti fails to maintain that balance, and that her "memory

⁸⁴¹ Daniel Mendelsohn, *op. cit.*

⁸⁴² Violeta Davoliūtė, "Agonistic Homecomings", p. 545.

⁸⁴³ Laima Vincė, *Memory and Postmemory in the Writing of North American Writers of Lithuanian Descent*.

⁸⁴⁴ Laima Vincė, *Vanished Lands*.

⁸⁴⁵ *Ibid.*, p. 327–328.

⁸⁴⁶ *Ibid.*, p. 391.

structure contains fundamental flaws”⁸⁴⁷. However, the specific reasons behind the success or failure are not given.

Novelty of the research. Earlier research into mnemonic conflicts related to the Holocaust in Lithuania was mostly conducted by historians and political scientists, presenting causes and consequences of mnemonic conflicts in a generalised manner, at state level, while specific memory discourses that create memory narratives are identified but not analysed. This dissertation aims to reveal the specific strategies and aspects of the narration of history (or histories) that had the greatest impact on the emergence of mnemonic conflict in texts. Like earlier research, this dissertation takes into consideration the criterion of veracity of historical facts as well as the social and political significance of the narratives. However, it primarily focuses on the specific methods of narrative construction, individual structures of mnemonic conflicts and their ties with the creation of discourse where mnemonic conflicts are seen as something that takes place in society but is represented in and may be initiated through text.

Structure of the dissertation. This dissertation consists of an introduction, main body, conclusions, and lists of sources and references. The theoretical part of the main body contains three chapters: “*Theories of Collective Memory Studies*”, *Generations of Holocaust Literature: Memory and Postmemory*”, and “*Mnemonic Conflicts and Modes of Remembering*”). The section *Theories of Collective Memory Studies* introduces the origins of memory studies and the most significant terms relevant to the research. The section *Generations of Holocaust Literature: Memory and Postmemory* provides an overview of the development of Holocaust postmemory literature and defines classification criteria for such literature. The section *Mnemonic Conflicts and Modes of Remembering* discusses the categories of conflicts and their participants, and conflict representation modes. The five remaining sections of the main body of the dissertation (“Julija Šukys: *Siberian Exile: Blood, War, and a Granddaughter’s Reckoning*”, “Rita Gabis: *A Guest at the Shooter’s Banquet: My Grandfather’s SS Past, My Jewish Family, A Search for the Truth*”, “Silvia Foti: *Storm in the Land of Rain*”), “Rūta Vanagaitė: *Our People*” and “Arkadijus Vinokuras: *We Did Not Murder*”) present the analysis of the research materials.

Statements to be defended:

- Through their texts, the authors of (post)memory literature, seek

⁸⁴⁷ *Ibid.*, p. 394.

either change in the standards and values at the collective (state, political) level, or to establish a new personal narrative at the individual (family) level. If justice is not achieved at the family level, the conflict may be elevated to the collective level (by publicly presenting the narrative or accusing the state), or resolved individually (by personally accepting guilt).

- On the basis of mnemonic conflicts, the following can be identified in (post)memory narratives: different definitions of genocide and Holocaust crimes; a lack of faith in the Soviet legal system; and a continuity of the processes of collective memory (i.e. the direct or indirect influence of Soviet-era mnemonic discourse).
- In Holocaust (post)memory narratives dealing with guilt, mnemonic conflicts are most prominently expressed through the erasure of the systematic manner of Holocaust crimes (disregarding the fact of the Nazi occupation), and through explaining various crimes (not only murder) in terms of the perpetrator's free will.
- In Holocaust (post)memory narratives dealing with guilt, mnemonic conflicts are encouraged and furthered by simplifying and decontextualising historical events, and by misidentifying the degrees of culpability (guilt of the contemporaries versus the responsibility of the offspring). The antagonistic memory mode is the most favourable for their emergence as it offers the most easily understandable interpretation of historical events that requires no reflection.
- The antagonistic memory mode in Holocaust (post)memory narratives may be employed as a compensatory mechanism in response to the interpretations of historical events of the earlier generations, which were also based on the same mode.
- (Post)memory narratives function as a medium for reflecting on issues of collaboration with totalitarian regimes and responsibility for the crimes of these regimes, which are too complex to examine in short-form discourses.

CONCLUSIONS

1. Compared to other discourses in the public space that shape collective memory (articles, public statements, comments), longform (post)memory narratives make it possible to cover a broad field of conflicts related to Holocaust memory and identify the individual and collective causes, and different levels of these conflicts. (Post)memory literature that focuses on issues pertaining to Lithuanians as Holocaust perpetrators, makes it possible to observe the processes of collective memory formation and the crucial elements that determine specific interpretations of the past. In (post)memory narratives presented in book format (two of which, by Silvia Foti and Rūta Vanagaitė, also involved other media), conflicts are mostly related to the guilt and responsibility for Holocaust crimes, the failure to accept it or imposing it onto someone else, and the lack of distinction between the degrees of culpability. The interpretation of collaboration with occupying structures (i.e., questions regarding the individual's freedom of choice under the occupation regime), the inclusion or omission of these occupying structures in the analysis of historical events, and generalised assessments of actions not directly related to killing in accordance with the moral imperative of a contemporary democratic society, are all of great significance to the formation of mnemonic conflicts.

The following can also be distinguished as catalysts of mnemonic conflicts in texts: a) the international and Lithuanian definitions of genocide, which differ in that the latter includes political and social groups; b) the definition of the crimes of the Holocaust, when, at the communicative level, an organisational role or indirect participation in these crimes (transporting, escorting, guarding the victims) is downplayed; c) the ambivalence of legal verdicts (mistrust in the Soviet legal system) and the poor functioning of the legal system in independent Lithuania (Holocaust criminals unpunished or rehabilitated); d) the disregard for the Soviet-era memory policy. Mnemonic conflicts in texts intensify when historical events are presented without or with very limited context, the reliability of historical sources and testimonies is not questioned, stereotypes are imposed on the participants of the conflict or certain societal groups, and statements regarding Holocaust memory or the attitude towards the Holocaust of a certain societal group are not substantiated.

2. The intensity of mnemonic conflicts depicted or created in (post)memory narratives and the functioning of the antagonistic memory mode correlates with the importance of the identity of the Lithuanian victim in personal identity (i.e., the more important it is, the more the conflicts are highlighted and made prominent, as observed in the cases of Silvia Foti and

Julija Šukys), and the closeness of the relationship with the perpetrator (the closer it is, the harder to condemn the criminal outright, as in the cases of Rita Gabis and interviews conducted by Arkadijus Vinokuras). In this context, the issues regarding the crimes and the identity of the perpetrator both in the private and public memory discourses are revealed: the victim identity may function as an identity-establishing fact, whereas the identity of the perpetrator can only be negated, left unspoken, or a source of shame. Although mnemonic conflicts are typically perceived as taking place in public and being related to collective memory, the presence of private mnemonic conflicts in postmemory narratives indicates that mnemonic conflicts may also develop at the individual level of memory as well. The causes of such conflicts echo the causes of collective conflicts, only within a smaller group, and may stem from clashing contradicting family narratives or suppression of certain facts (this strategy of failing to mention certain facts also commonly manifests in the formation of collective memory). Postmemory narratives reveal that, whenever justice cannot be achieved or an incorrect narrative cannot be rectified within the family (e.g., the previous generations are deceased or do not accept responsibility), justice is sought in alternative ways: by attempting to take on the guilt of the previous generations (an internal identity conflict), transferring the guilt to another group (e.g., the state), or by telling the family history publicly.

3. Memory conflicts manifest most prominently in narratives created under the antagonistic memory mode, whereas the characteristics of the cosmopolitan and agonistic memory modes mitigate the conflict potential of the historical situations in question. The antagonistic mode in postmemory narratives is chosen by the authors as a compensatory mechanism, when attempts are made to negate narratives that contradict the truth, and to compensate for a lack of interest in family history with details, or otherwise atone for a naïve, uncritical attitude towards family history and identity. Antagonism is more prominent when attention is focused on a single event (in this case, the Holocaust) due to the fact that it is easier to assign the labels of victim and perpetrator to specific groups of individuals within a limited chronology that lacks contemporaneous events or contemporaneous but differing points of view.

The antagonistic memory mode most commonly manifests in narratives as a response to the same type of mode of remembering created by an earlier narrative, seeking to discredit it and establishing a rift between stories highlighting either Lithuanians, or Jews, as victims. Antagonism presupposes a closer relationship between the author's identity and origin, and is a reaction to the suppressed or erroneous narratives about the history of the

family or the nation. By criticising the Lithuanian diaspora in their texts, Julija Šukys and Silvia Foti demonstrate that an intense identification with the collective identity leads to radicalism when the identity changes (from a victim- to perpetrator-centric). However, Julija Šukys could be considered a representative of moderate antagonism as the narrative she creates also shows signs of the cosmopolitan and agonistic modes of remembering. In the case of Rita Gabis, the narrative contains more varied, sometimes conflicting, points of view from different groups, as for her the Lithuanian identity had negative connotations and never served as the basis of her personality. Poetic language also serves as a factor neutralising the mnemonic conflict, as it forces the reader to pay attention to the subtlety of the narrative rather than just accepting simple explanations. The remembrance of violence and crimes is problematic because it can be argued that it is morally wrong to remember violence and crimes in any other way than by criticising them. Simultaneously, if no effort is made to demonstrate the complexity of the issue and an antagonistic tactic is employed, even substantiated criticism may turn into a one-sided narrative unable to offer any meaningful solution to a specific conflict other than imposing shame or guilt on a specific ethnic or political group.

4. Although theoretical works tend to identify the antagonistic memory mode as the most radical, the cosmopolitan mode as the democratically-oriented alternative to antagonism, and agonism as an alternative to cosmopolitanism that acknowledges conflict, a hierarchical ranking of these modes ignores the aspect of context. The advantage of the antagonistic memory mode is its simplicity and accessibility, as it does not require a profound examination of historical details or reflection on their significance; the presented situation facilitates the identification with a morally superior group. Due to the same reasons, the antagonistic memory mode also appears in texts that have provoked the strongest reaction in society (Rūta Vanagaitė, Silvia Foti): in the context of memory activism, it is useful for achieving popularity. Each mode of remembering may serve well for transmitting a specific message in the preferred way and may be the appropriate response to different circumstances. Analysis suggests that in non-fiction books on the Holocaust in Lithuania, antagonism is used to effect changes in memory culture (Rūta Vanagaitė, Silvia Foti), whereas cosmopolitanism and agonism are born out of personal reflection (Julija Šukys, Rita Gabis), or from less confrontational attempts to modify the understanding of a historical event (Arkadijus Vinokuras). The case of Rūta Vanagaitė suggests that moderate antagonism, especially when combined with other modes, can be an effective way to challenging silence (i.e., intentional or unintentional ignorance of historical events). This is

especially true considering that a certain ignorance of how to deal with and reflect on the fact of a crime (or collaboration with the occupying forces) is clearly evident both in the postmemory narratives of the Lithuanian diaspora and in the interviews conducted by Arkadijus Vinokuras with relatives of individuals convicted of Holocaust crimes. Encouraging such reflection at the collective level could be one of the directions of Holocaust education, where, rather than leaving the shaping of reflection on collective guilt to non-professionals, general guidelines would be drafted on what, and in how much detail, one should know about the perpetrators and the crimes, i.e., whether knowing who committed crimes against humanity is important, whether these individuals should be named publicly (Rūta Vanagaitė), or if personal reflection is sufficient (Arkadijus Vinokuras).

5. The issues of reconciling the identities of the victim and the perpetrator in (post)memory narratives manifest at both the individual and the collective level. The victim identity becomes problematic when considered absolute and incompatible with the perpetrator identity. Since (post)memory texts tend to regard Holocaust crimes as choices of the individual rather than systemic outcomes, the guilt of the first-generation perpetrator (whether legal, political, or moral) is transferred to the later generations. The category of the implicated subject, which partly neutralises the guilt, is only explored in these texts to a limited extent, most prominently in the book by Rita Gabis and some interviews conducted by Arkadijus Vinokuras. Even though personal narratives about the reconciliation with the fact that a member of the family was a perpetrator (not necessarily limited to the crimes of the Holocaust) are not a prominent part of the current memory culture in Lithuania, a personal relationship with the perpetrator allows maintaining a more nuanced attitude towards them. Moreover, after lengthy periods of silence, narratives become radicalised, which clearly indicates that addressing uncomfortable questions about perpetrators, rather than ignoring them, provides an opportunity to mitigate that radicalisation.

INFORMACIJA APIE DISERTANTĘ

Greta Štikelytė baigė jungtinę Vilniaus universiteto ir Lietuvos literatūros ir tautosakos instituto Filologijos doktorantūrą. Dirba dėstytoja Vilniaus universiteto Prancūzų filologijos katedroje. Moksliniai interesai – Holokausto literatūra, nusikaltėlių ir nusikaltimų reprezentacija literatūroje, kaltės ir gėdos konfigūracijos, atminties konfliktai. Doktorantūros studijų metu paskelbė du mokslinius straipsnius disertacijos tema, taip pat publikavo apžvalgų ir recenzijų nerecenzuojamuose žurnaluose. Stažavosi Hamburgo universitete. Dalyvavo „Mnemonics Network of Memory Studies“, Viurcburgo ir Tartu universitetų organizuotose vasaros ir žiemos mokyklose.

Disertacijos rengimo metu vykdyti tyrimai pristatyti konferencijose ir moksliniuose seminaruose:

1. 2021 m. gegužės 13 d. Vilniaus universiteto Šiaulių akademijos organizuotoje Jaunųjų tyrėjų tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Jaunasis tyrėjas išmaniajai visuomenei“ skaitytas pranešimas „Skirtingų atminties kultūrų sankirtos lietuvių diasporos Holokausto poatminties literatūroje“.
2. 2021 m. rugpjūčio 18–21 d. „Mnemonics Network of Memory Studies“ organizuotoje „2021 Mnemonics Summer School“ doktorantų vasaros mokykloje-konferencijoje Sandjeberge, Danijoje skaitytas pranešimas „Memory Reconciliation: Third Generation Holocaust Narratives of Lithuanian Diaspora Writers“.
3. 2022 m. rugsėjo 13–14 d. vykusiose Pensilvanijos valstybinio universiteto, Berlyno technikos universiteto ir Frankfurto prie Maino Johano Volfango Gėtės universiteto dirbtuvėse-konferencijoje „Emotions and Holocaust“ nuotoliniu būdu skaitytas pranešimas „A Double-Perspective Approach to Shame and Guilt in Third-Generation Holocaust Perpetratorship Memory Narratives“.
4. 2022 m. spalio 25–26 Jogailos universiteto Krokuvoje ir Varšuvos universiteto organizuotoje tarptautinėje konferencijoje Faces of postmemory 5 – conflict or negotiations? Krokuvoje skaitytas pranešimas „Conflict Structuring in Holocaust Postmemory Literature: Antagonistic, Cosmopolitan and Agonistic Approaches to Perpetratorship“.
5. 2022 m. lapkričio 10–11 Lietuvos lyginamosios literatūros asociacijos organizuojamoje tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Atminties gaivinimas ir užmaršties įveika: lyginamieji aspektai“ nuotoliniu būdu skaitytas pranešimas „Holokausto atminties literatūros kartos: trūkiai ir jungtys“.

PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS

Publikacijos recenzuojamuose leidiniuose:

1. Štikelytė, Greta, „Antagonistic, cosmopolitan and agonistic memory modes in postmemorial third-generation Holocaust narratives of Lithuanian diaspora writers“, *Politeja*, Vol. 84, No. 3, 2023, p. 163–172; DOI: <https://doi.org/10.12797/Politeja.20.2023.84.13>.
2. Štikelytė, Greta, „Väterliteratur and Enkelliteratur as a Framework for Analyzing Holocaust Perpetratorship in Generational Narratives by Authors of Lithuanian Origin“, *Acta Litteraria Comparativa Reviving Memory and Overcoming Oblivion: Comparative Aspects*, Vol. 10, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2024, p. 136–150.

Publikacijos nerecenzuojamuose leidiniuose:

1. Štikelytė, Greta, „Holokausto kaltės labirintuose įstrigusi Vėtra“, *Literatūra ir menas*, Nr. 7 (3745), 2022 m. balandžio 1 d.

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, III rūmai, LT-10222 Vilnius
El. p. info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
bookshop.vu.lt, journals.vu.lt
Tiražas 25 egz.